

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

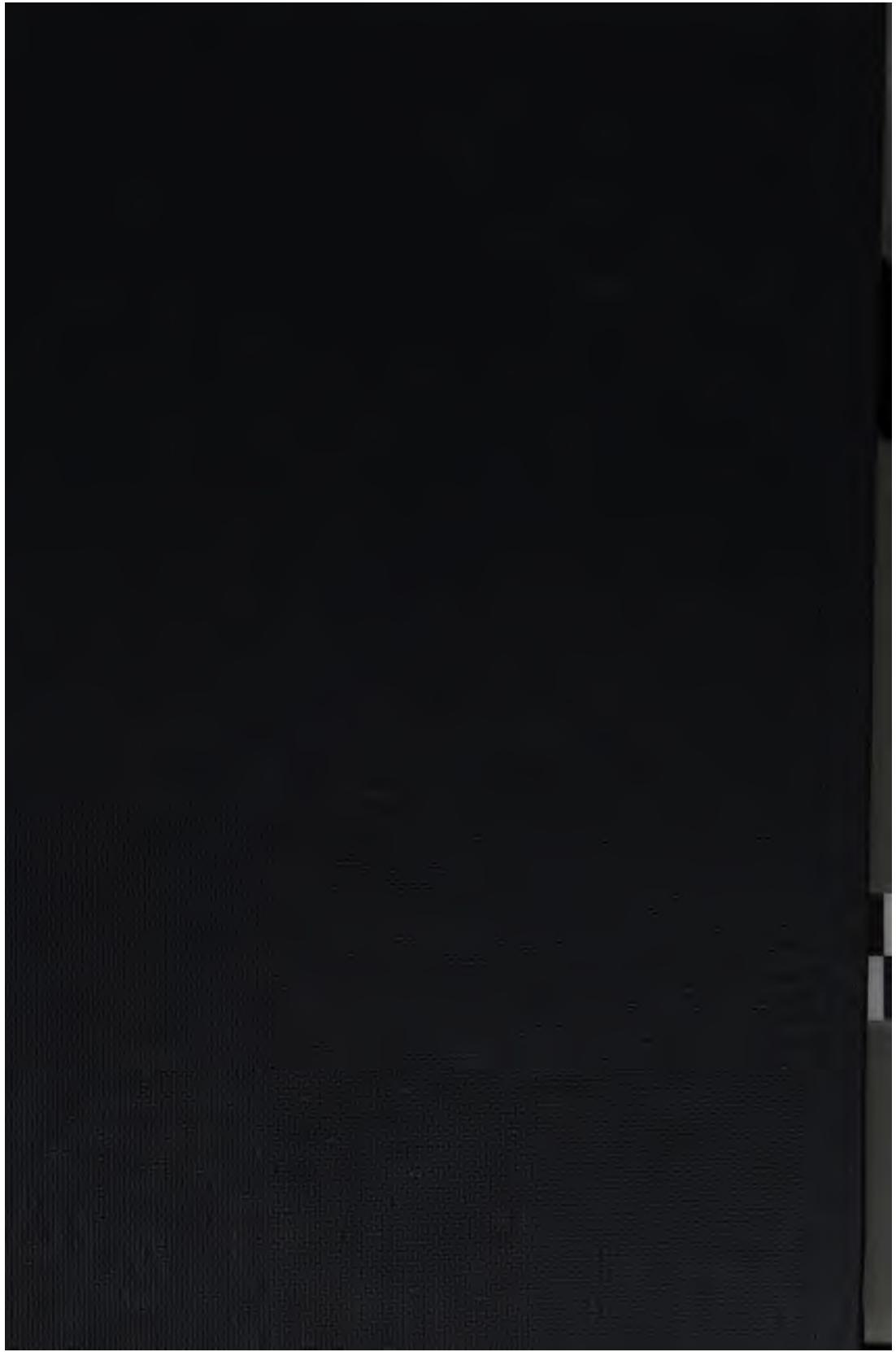
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

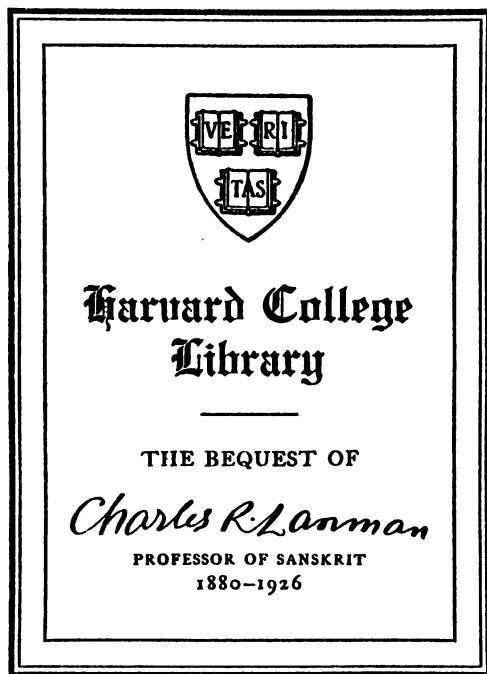
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

~~Endorsement~~

XHAUSTIVE NOTES
ON
THE MEGHADUTA
OF
KALIDAS

COMPRISING

VARIOUS READINGS, THE TEXT WITH THE
COMMENTARY OF MALLINATH, LITERAL
TRANSLATION IN ENGLISH, LIFE OF
KALIDAS, &c., &c.

Registered under Act XXV. of 1867

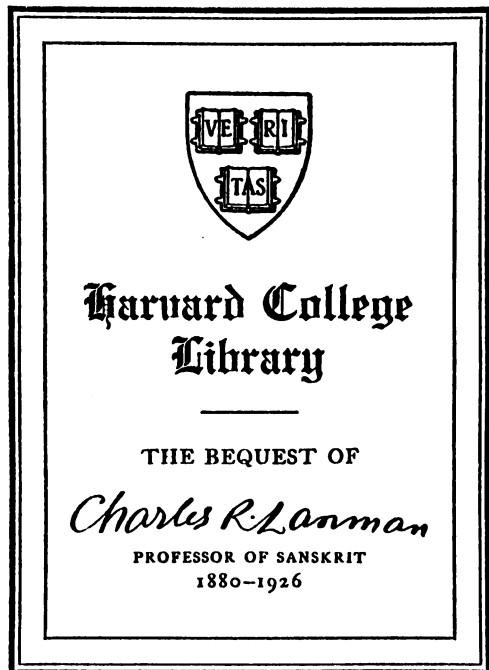
BOMBAY :

D. V. SADHALE & Co.
BOOKSELLERS AND PUBLISHERS,
KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

INDIAN PRINTING PRESS.

1894.

~~End 1579~~

XHAUSTIVE NOTES
ON
THE MEGHADUTA
OF
KALIDAS
COMPRISING

VARIOUS READINGS, THE TEXT WITH THE
COMMENTARY OF MALLINATH, LITERAL
TRANSLATION IN ENGLISH, LIFE OF
KALIDAS, &c., &c.

Registered under Act XXV. of 1867

BOMBAY :

D. V. SADHALE & Co.
BOOKSELLERS AND PUBLISHERS,
KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

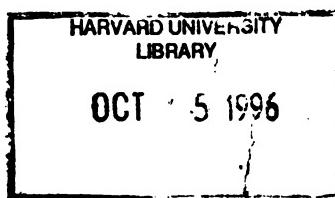
INDIAN PRINTING PRESS.

1894.

Ind 1500.7.2

Ind 1500.7.2

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE ESTATE OF
CHARLES ROCKWELL LANMAN
MARCH 15, 1941

P R E F A C E.

"History in the ordinary sense of the word is," as Professor Max Muller says, "almost unknown to Indian literature." It is, therefore, no wonder if the author of this poem, Kalidas, justly called the Shakespeare of India has, like other Indian renowned authors, lived, so to say in the dark as far as chronology is concerned. Sanskrit Scholars, however, have tried to prove, though not conclusively, that the author of Meghaduta and other excellent and productions must have flourished in the middle of the sixth century, and this doctrine is supported by the following reasons :—

(1) The earliest known authentic reference to him is in the inscription dated 556 Saka or 634 A.D. in which he [and Bhâravi are spoken of as being renowned poets; The verse runs thus :—

येना योजिन वैद्म स्थिरमर्थकिप्तौ निवेकिनाजिनवैद्म !
संविजयता रविकीर्तिः कविताधितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

(2) Bâna in the beginning of his work, Shribarshacharita, speaks of him as the author of Setukavya, and as Bana flourished in the first half of the seventh century it cannot but be presumed that the poet must have lived earlier i. e. before the seventh century, but how long before this date cannot possibly be ascertained from this,

(3) Another argument pointing to the same fact is that our poet is quoted by the celebrated commentator of Amarkosa and eminent grammarian Kshirswami in his works with great awe and respect. As this great writer flourished in the eighth century, we can conclude that Kalidas must have lived before him.

(4) Another and better argument adduced is that our poet had a thorough knowledge of Astronomy and Judicial Astrology to which he makes reference in his works every now and then. Instances of this are too numerous to be quoted here, but the most prominent of them may be noticed here with advantage :

- (a.) Rughu. 1·46 काष्ठभीख्यातयो रासीवित्राचन्द्रमसीरिव.
- (b.) „ 2·59 उपस्थिता शोणितपारणामे सुरद्विषक्षान्द्रमसी सुधेव.
- (c.) „ 12·28 विरीधनामाराक्षसः । अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्द्री दिवप्रहः ।
- (d.) „ 7·30 तस्मादपावर्ततकुण्डनेशः पर्वान्यथै सौम इयोष्ट्रटस्मैः
- (e.) „ 14·40 छायाहि भूमेः शशिनो मल्लवेनारोपिता शुद्धिमता प्रशाप्तिः
- (f.) Kumar, 7.1 अर्योषधीना मधिपस्यवृद्धौ तिथौष जामित्रगुणान्त्रितायास् ।
संमेतबन्धुर्हिमष्मस्तायाविवाहदिक्षाविधिमन्त्रतिष्ठत् ।
- (g.) „ 7.6 मैत्रे मुद्राते शशलाङ्गनेनयोगंगतासूनरफलगुनीषु

Now Indian Astrology contains many Greek terms and these have led several scholars to believe that it is borrowed from the Greek Astrology. Of the authenticity of this theory, which is however very questionable and on the fact that the Greek

III

Astrology received its perfection after the time of Plato i. e. after the second or the third century of the Christian Era, we can base our argument that our poet flourished after these dates.

(5) There is also one internal evidence which if Mallinath's explanation be taken as correct (but this is very doubtful) would fix his dates. In the commentary to verse 14 part I he explains निशुल and दिक्षनाम् as being contemporaries of Kalidas and as the date usually assigned to दिक्षनाम् is the middle of the sixth century, the date when our poet flourished cannot but be the same.

(6) Another date and the one generally accepted by Scholars in this country is the time when Vikrama, the founder of the Sauvat Era flourished, i. e. one century previous to the Christian Era. It is an undisputed fact that he flourished at the court of Vikrama at Ujjaini, and tradition too has handed him down as patronized by Vikramaditya. To contend against this is rather difficult, because all other accounts save that of Bhoja Prabandha which places him at Dhara the capital of Bhoja, agree in this. This latter theory is supported by Professor Weber, who thinks that our poet was patronized by the Raja Bhoja, whose family and race are, therefore, spoken of in his poem Rughu with special regard. But this is open to doubt, as the Raja Bhoja, the ruler of Kundinapur, the capital of the country of Vidarbha spoken of in Rughu, is quite different from Bhoja, the Raja of Dhara, with respect to whom and his capital, Kalidas has not

IV

said a word in any of his works which would not have been the case had he been patronized by him. There is, moreover, nothing that can bespeak his special regard to the Raja in return for the latter's patronage. Besides, the simple love of Urvasi and Sakuntala could not have found favour at the Court of Bhoja of the eleventh century. On the other hand we can find good internal evidence derived from his works in favour of his being patronized by Vikrama. His great love to dwell upon Ujjayini, Mahakala and Shipra becomes clear from verses 30-37. Similar descriptions of the same objects may also be found in his other works. In verses 30 and 31 he describes the city itself, with its cool breezes blowing over the Shipra. He seems to have been so much charmed with the city that he calls it the best part of heaven and believes that it contains all the jewels of the ocean. His fine description of Mahakala in verses 34-36 is inimitable. This clearly shows his long acquaintance with the objects described in his poem and his reference to his patron in his well-known drama of Vikramarvasi was undoubtedly intended to immortalize his name, though the title is variously explained by several scholars.

But Mr. Pandit's explanation &c. in his preface to *Rughu* as "Urvasi of Vikrama i.e. a drama of Urvasi dedicated to Vikrama" of appears better. Now all this clearly proves that Kalidas lived in the court of Vikrama, though who this Vikrama was, is not yet ascertained. An attempt has recently been

v

made to show that what is called the Era of Vikrama, 56 B. C., was arrived at by taking the date of the great battle of Korur in which Vikrama finally defeated the Mlenchhas, i. e. 544 A. D., and then by throwing back the beginning of the new Era 600 years before that date i. e. 56 B.C. But this theory is not unanimously accepted.

It is this conclusion as well suggestion of Mallinath in his commentary on verse 14 that we can depend upon as the only available evidence for the proposition that our poet did flourish in the middle of the sixth century.

Kalidas flourished at the court of Vikramaditya, king of Ujjayini and Pravarsena king of Kashmere. By some he is identified with the poet Mitragupta noticed in the third book of Rajatarangini (history of Kashmro). He was appointed Governor of Kashmre by Vikrama, over which he is supposed to have ruled for about four years. During his stay there he seems to have pleased both the Jains and the Vaishnavas by favouring their tenets. He seems to be a devoted worshipper of Shiva and his wife Parvati as will be apparent from his invoking those deities at the commencement of most of his works. That he invokes Vishnu in some of his works may be attributed to the above mentioned cause. We also find him though rarely invoking the god Brahman. He is usually believed to belong to the class of Brahmins called Saraswats who to the present day use animal food as his "Brahman

bufoon," in attendance on the king finds no objection to the roasted meat. Cf. Sakuntala Act 2.

विद्युकः—अनियतेन शूल्यांसमृष्टिं अहो मुद्दयते. He appears to have been an admirer of field sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman. cf. Sakuntala Act 2.4. अनवरतधनुइयास्कालनाम्बूर्ध्वं, एविकिरणं मसहिष्णुस्येदले शैराभिन्नम् । अपचितमपि गांवं व्यायतवादलक्ष्यं, पितिचरं इव नागः प्राणसारं विभाति॥ From his love of describing Uijayini and its surroundings though it is evident that he must have passed the greater part of his life there yet it equally appears as probable that he must have been a native of Kasumere, for his description of the Himalaya mountains and the objects thereon is no less striking and exact. He was a great observer and ardent lover of nature. Though the various birds, beasts and flowers aluded to by him in his poems being nearly common to the whole of India, do not assist us much in discovering his birth place, from some of his descriptions of the Himalayan objects we are inclined to think it must, if it is ever to be found, be found in Khasmere. Besides this shows that he must have travelled a good deal. His acquaintanee with the court life appears to be thorough. His kings are attended by Yavana women with bows in hands. In accordance with the generally accepted maxim that "Wealth and learning rarely go hand in hand," our poet seems to have suffered from the pangs of poverty and neglect-a fact which we can fairly conclude from his devout prayer at the conclusion of Vikramorvasi that 'may Fortune and learning, the natural rivals be wedded in that union which (at present), seems

impracticable for the welfare of the good. cf. Vikramorvasi. 5. 24. परसरविरोधिन्यारंकसंश्रयदुर्लभम् । संगतं श्रीसत्स्वन्धो-
भूतये स्तुसदासताम् ॥

"That poetry which relates to kalidas as a poet in beings of an other world must" as Macaulay says, "be at once mysterious and picturesque." Besides nature must be the life and essence of poetry. That it was our "poet's all in all" can hardly be refuted. In this respect he may be justly compared to the great poet Wordsworth. He was so very minute and accurate an observer of nature that we might safely ask what reader would not be charmed and his mind carried away with the subject before him while he is reading his description of the towery summits of Himalaya decked with the diadems of snow, the Peaks of Kailas reflected in the waters of the dark Yamuna, the rippling Ganges laving on the mountain Pine, the musky breezes sending forth their balmy odours over eternal snow, the wilds, where eager hunters roam tracking the lion to his dreary home, the peaks where sunshine ever reigns, the musk deer, that spring ever and anon from their caves, the magic herbs that pour their streamy light from mossy caverns through the darksome night, the wild kine with her busy streaming hair, the fierce elephant, the startled deer, the lotuses that lave their beauties in the heavenly Ganges' wave, the mountain lake, the clefts from which bitumen flowed, the melting snow and the cool gale. Besides this shows so great an observation and familiarity with the gorgeous scenery of the Himalaya. Mountains that

VIII

we have every reason to suppose that he must have spent the greater part of his life in their neighbourhood. We find the idea of a living saffron flower only in his work. Pomegranate and rose, the usual subjects of comparison with other poets, are nowhere found in his works. Usually he compares women's parts with the following objects :—

- (a) Their lips with coral hue, the petals of the Nelumbium, the ripe Bimba, or the Patala flower, or the budding leaves,
- (b) Their teeth with pearls,
- (c) their eyes with deer or wine (in brightness) and with lotus (in beauty),
- (d) Their faces with the moon,
- (e) Their thighs with the plantain,
- (f) Their knitting of the eyebrows with waves, and has their teeth pointed, button heavy, waist emaciated, navel deep, breast projecting, and gait slow. The generally makes them write their love letters on the rind of the birch with mineral dyes or on leaves with their nails. His language is simple and flowing and rich in unparalleled similes and general truths. His metres and grammatical constructions are plain and generally known. He is justly praised for the happy choice of subjects and the complete attainments of his poetical intentions, for the beauty of his representations, the tenderness of the feelings and the richness of his imagination. He shows his acquaintance with the Chinese pottery

IX

and silk, and refers in one place to the true cause of Eclipses, and the influence of the moon over tides.

Among the poems that have ever been composed in sanskrit, Meghaduta stands first. Short as it is, it transcends every other poem in its completeness, its simplicity of plot and its exact delineation of the softer and nobler, sentiments. As regards the flight of imagination tenderness and delicacy of sentiments, profusion of poetic imagery, grandeur of description, abundance of pathos and smoothness and felicity of expression as found combined in a single work, it has, we have no hesitation in saying, not only no superior, but indeed no equal in the whole range of Sanskrit literature. There may be poems or detached pieces of composition which may equal it in one or another of the above mentioned respects separately. But this is the only poem which outdoes all others by a happy combination of all these and thus stands unique and matchless as a product of literature. In this poem the poet touches with a master hand and portrays with an uncommon skill such a complex character as the cloud in the form of an intelligent messenger—a character partaking of the qualities of both the animate and the inanimate objects. He keeps up this double character with remarkable exactness even in minute details. And we are by no means far from truth when we say that in the whole poem not a single discrepancy concerning the twofold character could be found which mars the beauty of a connected whole.

Moreover, of all poems written by Kalidas Meghaduta is the best and the sweetest. Here the poet takes a bold flight and gives a full scope to his imagination which rising higher and higher ends in all that is truly beautiful, glorious, tender, lovely and sweet. His descriptions are not only true to nature and thus possess more than a life-like interest, but being clothed with the lovely and gorgeous poetic garb are singularly striking and lull the reader's mind into a genuine pleasure which nothing but the unique power which the poet possessed can produce. The style of Meghaduta is flowing, vivid and forcible, and is full of pathos and passion in the delineation of which the poet excelled. We do not pass a single verse—nay a single line, that does not contain a strong and conclusive proof of either the poet's love and minute observation of nature or his thorough acquaintance with the human feelings or his keen sense of the sublime and the beautiful or his versatile mind and profound erudition.

The poem as a special feature abounds in pithy and pregnant generalizations which strike with their vivid and impressive truths the mind of even manuscript? even the most superficial reader and thus render it highly interesting and instructive. What man is there who will not be touched and cheered with the universal truths contained in such lines as the following :—

- (a) कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकांततोवा । नीचिर्गच्छनुपरेच दशा
चक्रनोभिकमण ॥ (b) नक्षत्रोऽप्रथमसुखता पेक्षया संश्रयाय । प्राप्ते मित्रे भवति

विमुखः किपुनर्यस्तथैचैः ॥ (c) मन्दाशन्ते नखलुमुहदामग्नेतार्थक्षयाः (d)
प्राप्यः सर्वोभवति कस्तावन्निराद्वान्तराम्या।

What man is there who will not be enlightened by :—

(a.) इक्षः सर्वो भवतिहिल्लुः पूर्णता गीत्वाय “All void of essence are neglected. Fullness tends to greatness.”

(b.) याऽच्चा मोघावतमधिगुणे नाधमे लभकामा “It is better if the request to the good turns out fruitless than it be made to a mean person with success.”.

(c.) कैवानस्युः परिभ्रवपदं निष्कल्परम्यशःनाः “What persons, that attempt fruitless undertaking do not become the object of contempt.”

His famous works are :—*सुवेश, कुमारसंभव, मेघदूत, कतुसंहार, अगिज्ञान शास्त्रं, विक्रमोर्वशी, मालविकाशिभित्र, Poems of नलोदय* and some others.

The fame of the poet is so great that even the short review of one of his best productions which we have taken above may appear to some as superfluous or unnecessary. Yet regard being had to the class of readers for whom his little volume is mostly intended, we trust it will not be found altogether out of place.

अथ

मेघदूतम् संजीविन्या समेतम् ।

पूर्वमेघः

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदक्षिणपातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं बपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

“आशीर्नमस्किया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति

शास्त्रात्काव्यादौ वस्तुनिर्देशात्कथां प्रस्तौति—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्वके जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्तिग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिदिति ॥ स्वाधिकारात्स्वनियोगात्प्रमत्तोऽनवहितः ॥

१ स्वाधिकारप्रमत्तः इतिपाठान्तरम् ।

“प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः । “जुगुप्साविरामप्रमा-
दार्थानामुपसंख्यानम्” इत्यपादानत्वम् । तस्मात्पञ्चमी॥
अतएवपराधाद्वेतोः । कान्ताविरहेण गुरुणा दुर्भेरेण ।
दुस्तरेणेत्यर्थः ॥ “गुरुस्तु गीष्यतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भेरे”
इति शब्दार्णवे ॥ वर्षभोगयेण संवत्सरभोगयेण ॥ “का-
लाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । “अत्यन्तसंयोगे
च” इति समासः । “कुमाति च” इति णत्वम् । भर्तुः
स्वामिनः शापेन । अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य
सोऽस्तंगमितमहिमा ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् ।
यस्य “द्वितीया—” इति योगविभागात्समासः ॥ कश्चिद-
निर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः ॥ “विद्याधराप्सरोयक्ष-
रक्षोगन्धर्वकिनराः । पिशाचौ गुह्यकः तिज्ञो भूतोऽपी देव-
योनयः” इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः स्त्रानै-
रवंगाहनैः पुण्यानि पवित्राण्युदकानि येषु तेषु । पावने-
ष्वित्यर्थः ॥ छायाप्रथानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थि-
षादित्वात्समासः ॥ स्त्रियाः सान्द्राश्छायातरवो नमेरूढ़क्षा
येषु तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ “स्त्रिगं तु मस्त्रणे
सान्द्रे” इति । “छायावृक्षो नमेरुः स्यात्” इति च
श दार्णवे ॥ रामगिरेश्वित्रकूटस्थाश्रमेषु वसतिम् ॥ “वहि-
वस्यार्तिभ्यश्च” इत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतवान् ॥
अत्र रसो विप्रलभ्मारुद्यः शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था ।
अतएवैकत्रानवस्थानं सूचितमाश्रमेष्विति बहुवचनेन ॥
सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाप मेवसंदेशं
कृविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाकान्ता

पूर्वमेवः ।

इतम् । तदुक्तम्—“मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैम्भीं नतौ
तादुरुचेत्” इति ॥

तस्मिन्ब्राह्मी कतिचिद्बलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिकतप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्छिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्ब्राह्मी चित्रकूटाद्रौ । अबलाविप्रयुक्तः
कान्ताविरही । कनकस्य वलयः कटकम् ॥ “कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः
शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परादधःऽपदेशो यस्य स तथोक्तः ॥ “क-
क्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परादधः” इति शाश्वतः ॥
विरहदुखात्कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः ।
कतिचिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । “शेषान्मासा-
न्नामय चतुरः” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा ।
आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमास्याषाढी ॥ “नक्षत्रेण युक्तः
कालः” इत्यण् । “टिङ्गाणश्” इत्यादिना ढीप् ॥
साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ “सास्मिन्पौर्ण-
मासीति संज्ञायाम्” इत्यण् ॥ तस्य प्रथमदिवस आश्छि-
ष्टसानुमाक्रान्तकूटम् । वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः ॥ “उ-
त्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्प्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवे ॥
ताष्ठ परिणतस्मितर्थगदन्तप्रहारः ॥ “तर्थगदन्तप्रहारस्तु गजः
परिणतो मतः” इति हलायुधः ॥ स चासौ गजश्च तमिव
प्रेक्षणीयं दर्शनीयं मेधं ददर्श ॥ गजप्रेक्षणीयमित्यत्रैङ्गो-
पालुसोपमा ॥ केचित् “आषाढस्य प्रथमदिवसे” इत्यत्र

“प्रत्यासन्नेनभसि” इति वक्ष्यमाणनभोमासस्य प्रत्यास-
स्यर्थे “प्रशमदिवसे” इति पाठं कल्पयन्ति तदसंगतम् ।
प्रथमातिरेके कारणाभावान्मोमासस्य प्रत्यासस्यर्थमित्यु-
क्तमिति चेत्र । प्रत्यासन्निमात्रस्य मासप्रत्यासन्नैव प्रथम-
दिवसस्याण्युपपत्तेः । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरूपयोगाभावेनावि-
वक्षितत्वात् । विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्र-
मेण मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात् ।
प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशलसंदेशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य
पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः ॥ ननून्मत्तस्य
नार्य विवेक इति चेत्र । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं
प्रवृत्तिरपीति संदेश एव मा भूत् ॥ तथा च काव्यारम्भ
एवाप्रसिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः ।
कथं तर्हि “शापान्तो” मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ”
इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मातचतुष्टया-
वशिष्टस्योक्तिः ॥ दशदिवसाधिक्यादिति चेत्स्वपक्षेऽपि कथं
सा विंशतिदिवसैन्यूनत्वादिति संतोषव्यम् । तस्मार्दिषद्वै-
षम्यमविवक्षितमिति सुशूक्तं “प्रथमदिवसे” इति ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः

कण्ठाशेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥३॥

तस्येति ॥ राजानो यक्षाः ॥ “राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे
यक्षे क्षत्रियशक्रयोः” इति निश्चः ॥ राजां राजा राजराजः
कुबेरः ॥ “राजराजो धनाधिपः” इत्यमरः । “राजाहः

स्थिरभ्यष्टुच् ॥ इति टच्च्रत्ययः ॥ तस्यानुचरो यक्षः ।
 अन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वादन्तःस्तम्भिताश्रुः सन् । कौतु-
 काधानहेतोरभिलाषोत्पादकारणस्य ॥ “कौतुकं चाभि-
 लाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः” इति विश्वः ॥ तस्य मेघस्य
 पुरोऽग्रे कथमपि । गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ “ज्ञानहे-
 तुविविक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं
 यत्नगौरवबाढयोः” इत्युज्ज्वलः ॥ स्थित्वा चिरं दध्यौ
 चिन्तयामास ॥ “धैर्ये चिन्तायाम्” इति धातोऽल्लिद् ॥
 मनोविकारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः ॥ विकारहेतुमाह-
 मेघालोके इति ॥ मेयालोके मेयदर्शने सति सुखिनोऽपि
 प्रियादिजनसंगतस्यापि चेतश्चित्तमन्यथाभूता दृतिर्व्या-
 पारो यस्य तदन्यथादृति भवति । विकृतिमापद्यत इत्यर्थः
 कण्ठाश्छेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने । दूरे संस्था
 स्थितिर्यस्य तस्मिन्दूरसंस्थे सति किं पुनः । विरहिणः
 किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । विरहिणां मेवसंदर्शनमुद्दीपनं
 भवतीति भावः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तं द-
 ण्डना—“ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्यं किंचन ।
 तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” इति ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन्किं कृतवानित्यत आह—
 प्रत्यासने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
 जीमूतेन स्वकुशलमर्यां हारयिष्यन्प्रदृतिम् ।
 स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कलिपतार्धाय तस्मै
 प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥
 प्रत्यासन इति ॥ स यक्षः । यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः ।

६ मेघद्वात्म ।

नभसि श्रावणो ॥ “न भः खं श्रावणो न भाः” इत्यमरः ॥
 प्रत्यासन्ने आषाढस्यानन्तरं संनिकृष्टे । मासे सतीत्यर्थः ।
 दायिताजीवितालम्बनार्थी सन् । वर्षाकालस्य विरहुः-
 खजनकत्वात् “उत्पन्नानर्थपतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
 एव वरम्” इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोगायं
 चिकीर्षुरित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्र-
 बन्धो जीमूतः ॥ पृष्ठोदरादित्वात्साधुः । “मूतः स्यात्प-
 टबन्धेऽपि” इति रुद्रः ॥ तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयो-
 जयेन स्फुरु रालमर्थी स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ “वार्ता
 प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः ॥ हारयिष्यन्प्रापयिष्यन् ॥
 “लङ्घ शेषे च” इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपदालृटप्र-
 त्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥
 “त्वक्रोरन्यतरस्याम्” इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् । पश्चे
 कर्तरिं तृतीया ॥ प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुम्भमैरिमलि-
 काभिः ॥ “कुटजो गिरिमल्लिका” इति हलायुधः ॥
 कलिपतार्पार्थ कलिपतोऽनुष्ठितोऽर्थैः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै ॥
 “मूल्ये पूजाविधावर्थः” इत्यमरः ॥ तस्मै जीमूताय ॥
 “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
 प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि
 तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा । शोभनमागतं स्वागतं
 स्वागतवचनं प्रीतः सन्ध्याजहार । कुशलागमनं प्रमच्छे-
 त्यर्थः ॥ नायेन त्वत्र “प्रत्यासन्ने मनसि” इति साधी-
 यान्वाठः कलिपतः । प्रत्यासन्ने प्रकृतिप्रापन्ने सतीत्यर्थः ।
 यस्तु तेनैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः सोऽस्माभिः “आ-

पूर्वमेवः ।

७.

षाढस्य प्रथमदिवसे ” इत्येतत्पाठविकल्पसमाधानेनैव समाधाय परित्वतः ॥

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्र मेघः

संदेशार्थाः कव पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं यथाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुद्वायुश्च तेषां संनिपातः संघातो मेघः क्र । अचेतनत्वात्संदेशानहै इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ॥ “ करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ” इत्यमरः ॥ प्राणिभिश्चेतनैः ॥ “ प्राणी तु चेतनो जन्मी ” इत्यमरः ॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः । संदिश्यन्त इति संदेशास्त एवार्थाः क्र । इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थैऽयुक्तत्वात् ॥ “ इष्टार्थैऽयुक्त उत्सुकः ” इत्यमरः ॥ संप्रदानत्वात्कुशलप्रभेनाभिमुखीचकारेत्यर्थः । अपरिगणयन्नविचारयन्गुह्यको यक्षस्तं मेघं यथाचे याचित्वान् ॥ “ यानृ याच्चायाम् ” ॥ तथाहि । कामार्ता मदनातुराश्चेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः । कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादचेतनयाच्चा न विरुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ अत्र मेघसंदेशायोर्विरूपयोर्धटनाद्विषमालंकारः । तदुक्तम्—“ विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा ” ॥ इति । सा चार्यान्तरन्यासानु-

प्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

संप्रति याच्चाप्रकारमाह—

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामस्त्रयं मधोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं

याच्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

जातभिति ॥ हे मेघ, त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते ॥ “निष्ठा” इति भूतार्थे क्तः । “मतिबुद्धि—” इत्यादिना वर्तमानार्थत्वेऽपि “क्तस्य च वर्तमाने” इति भुवनशब्दस्य पष्टुयन्ततानियमात्समासो न स्यात् । “क्तेन च पूजायाम्” इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशो जातम् । महाकुलप्रसूतमित्यर्थः । कामस्त्रपमिच्छाधीनविग्रहम् । दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः । मधोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि । तेन महाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशादैवायत्तत्वात् ॥ “विधिविधाने दैवे च” इत्यमरः ॥ वशमायत्ते ॥ “वशमिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः ॥ दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं त्वय्यथित्वं गतः ॥ ननु याचकस्य याच्चायां याच्यगुणोत्कर्षः कुन्त्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य दैवाद्याच्चाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एवोपयोग इत्याह—याच्चोति ॥ तथाहि । अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याच्चा मोघा निष्फलापि वरमीषत्प्रियम् । दातुर्गुणाल्प्यत्वात्प्रियत्वं याच्चावैफल्यादीपत्प्रियत्वमिति भावः ॥ अधमे निर्गुणे याच्चा लब्ध-

कामापि सफलापि न वरम् । ईषत्रियमपि न भवती-
त्यर्थः ॥ “देवाहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु छीर्व मनाक्षिप्ये”
इत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्पासानुप्राणितः प्रैशोऽलंकारः ।
तदुक्तं दण्डना—“प्रेयः प्रियतराख्यानम्” इति ॥ एत-
दाये पादत्रये चतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्पासेनोपजीवितमिति
सुव्यक्तमेतत् ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद् प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिकोथविशेषितस्य ।

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

बाह्योद्यानास्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

संतप्तानामिति ॥ हे पशोद, त्वं संतप्तानामातपेन वा
प्रवासविरहेण वा संज्वरितानाम् ॥ “संतापः संज्वरः समौ”
इत्यमरः ॥ शरणं पयोदामेनातपविनानां प्रोषितानां
स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ॥ “शरणं गृहरक्षित्रोः”
इत्यमरः ॥ तत्स्मात्कारणाद्वनपतेः कुवेरस्य क्रोधेन वि-
श्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे भम संदेशं वार्ता प्रि-
याया हर । प्रियां प्रति नयेत्यर्थः ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥
संदेशहरणेनावयोः संतापं तु देत्यर्थः ॥ कुत्र स्थाने सा
स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्तकं तत्राह—गन्तव्येति ॥
बहिर्भवं बाह्यम् ॥ “बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च” इति यज् ॥
बाह्य उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तया
धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा
तथोक्ता ॥ “हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः ॥ अनेन
व्यावर्तकमुक्तम् ॥ अलका नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्व-

राणां वस्तिः स्थानं ते तव गन्तव्या । त्वया गन्तव्येत्यर्थः॥

“कृत्यामां कर्तृति वा” इति षष्ठी ॥

मदर्थे प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजमाश्वासमानुषङ्गिकं
फलमित्याह—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गहीतालकान्तः ।

प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।

कः संनद्दे विरहविधुरां त्वयुपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः॥८॥

त्वामिति ॥ पवनपदवीमाकाशमारूढं त्वाम् । पन्थानं

गच्छन्ति ते अथिकाः ॥ “पथः ष्कन्” इति ष्कन्प्रत्ययः॥

तेषां वृनिताः प्रोषितमर्तुकाः । प्रत्ययात्मियागमनविश्वासा-
त् ॥ “ग्रन्थयोऽधीनशपभज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः ॥

आक्षसन्त्यो विश्वसिताः ॥ असिधातो शत्रन्तात् “उगि-
तश्च” इति डीप् ॥ तथोऽग्नीतालकान्ता दृष्टिप्रसारार्थ-

मुक्तमय्य धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते । अत्युत्कण्ठ-
तया द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ मदागमनेन पथिकाः कथमागमि-

प्यन्तीत्यत्राह—तथाहि । त्वयि संनद्दे व्यापृते सति
विरहेण विधुरां विवशां जायां क उपेक्षेत । न कोऽपीत्यर्थः ।

अन्योऽपि मद्व्यतिरिक्तोऽपि यो जनोऽहमिव पराधीनवृत्तिः
प्रायत्तजीवनको न स्यात् । स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति
भावः ॥ अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तम्—“कार्य-
कारणसामान्यविशेषाणां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्था-
न्तरस्यास उदाहृतः ॥” इति लक्षणात् ॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्त इत्याह—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां ।
वामशायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमावद्मालाः ।
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

मन्दं मन्दमिति ॥ अनुकूलः पवनो वायुस्त्वां मन्दं
मन्दम् । अतिमन्दमित्यर्थः ॥ अत्र कथंचिद्विप्सायामेव
द्विरुक्तिर्निर्वाहा । “प्रकारे गुणवचनस्य” इत्येतदाश्रयणे
तु कर्मधारयवद्वावे मुब्लुकि मन्दमन्दमिति स्यात् । तदे-
वाह वामनः—“मन्दमन्दमित्यत्र प्रकारार्थे द्विर्माकः”
इति ॥ यथा सदशम् । भाविकलानुरूपमित्यर्थः ॥ “यथा
साहशययोग्यत्ववीप्सास्वर्थानितिकमे” इति यादवः ॥
नुदति प्रेरयति । अयं सगन्धः सगर्वः । संबन्धीति के-
चित् ॥ “गन्धो गन्धक आभोदे लेशो संबन्धगर्वयोः”
इत्युभयत्रापि विश्वः ॥ ते तत्र वामो वामभागस्थः ॥ “वामस्तु
वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामगतेऽपि च” इति शब्दार्णवे ॥
चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं श्राव्यं नदति व्याहरतिः ॥
इदं निमित्तद्वयं वर्तते वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह-
गर्भेति ॥ गर्भः कुक्षिस्थो जन्तुः ॥ “गर्भोऽपकारके
ह्यमौ सुखे पनसकटके । कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तौ च” इति
यादवः ॥ तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षण उत्सवः । मुखः
हेतुत्वादिति भावः ॥ “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषो-
त्सवयोः क्षणः” इत्यमरः ॥ तस्मिन्परिचयादभ्यासाद्वेतोः
खे व्योग्नि । आबद्धमालाः ॥ गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे
बद्धपञ्चय इत्यर्थः ॥ ऊर्तं च कर्णोदये—“गर्भं बल-

का दधतेऽन्नयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात्” इति ॥
बलका बलकाङ्गना नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं
सेविष्यन्ते ॥ अनुकूलमारुतचातकशब्दितबलकादर्श-
नानां थुभसूचकत्वं शक्तुनशास्त्रे दृष्टं ताद्विस्तरभयान्नालेखि ॥

न च तस्या नाशाद्वतस्खलनाद्वा निरर्थकस्त्वत्प्रयास
इत्याह—

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
भव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो हङ्कनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणदि १०
तां चेति ॥ हे मेघ, दिवसानामविशिष्टदिनानां गण-
नायां संख्याने तत्परामासक्ताम् ॥ “तत्परे प्रतितासक्तौ”
इत्यमरः ॥ अतएवाव्यापन्नाममृताम् । शापावसाने मदा-
गमनप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः । एकः परिष्यस्याः सै-
कपत्नी ताम् । पतिव्रतामित्यर्थः ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु”
इति डीप् नकारश्च ॥ भ्रातुर्मे जायां भ्रातृजायाम् ।
मातृवन्निःशङ्कदर्शनीयामित्याशयः । तां मत्प्रियामविह-
तगतिरविच्छिन्नगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि चालोकयिष्यस
एव ॥ तथाहि । आशातितृष्णा ॥ “आशा दिगतितृष्ण-
योः” इति यादवः ॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनम् ।
बृन्तमिति यावत् । आशैव बन्ध आशाबन्धः कर्ता ॥ प्र-
णायि प्रेमयुक्तमत एव कुसुमसदृशम् । मुकुमारमित्यर्थः ।
अत एव विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलमङ्ग-
नानां हृदयं जीवितम् ॥ “हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्या-

कूतयोः” इति शब्दार्णवे ॥ प्रायशः प्रायेण रुणद्वि प्राति-
बभाति ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति सहायसंपत्तिश्चास्तीत्याह—
कर्तु यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्धयां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणमुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।
आ कैलासाब्दिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ १९
कर्तुमिति ॥ यद्गर्जितं कर्तु महीमुच्छिलीन्ध्रामुद्भूतक-
न्दलिकाम् ॥ “कन्दलयां च शिलीन्ध्रा स्यात्” इति
शब्दार्णवे ॥ अत एवावन्धयां सफलां कर्तु प्रभवति शक्रोति ।
शिलीन्ध्राणां भाविसस्यसंपत्तिसूचकत्वादिति भावः । तद्दुक्तं
निपित्तनिदाने—“कालाभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः संपन्न-
सस्यां कथयन्ति धात्रीम्” इति ॥ तच्छ्रवणमुभगं श्रोत्र-
मुखम् । लोकस्येति शेषः । ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्का
मानसे सरस्युन्मनसः । उत्सुका इति यावत् ॥ “उत्क
उन्मनाः” इति निपातनात्साधु ॥ कालान्तरे मानसस्य
हिमदुष्टत्वाद्विमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्र गता हंसाः
पुनर्वर्षाषु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ बिसकिस-
लयानां मृणालाग्राणां छेदैः शक्लैः पाथेयवन्तः । पथि
साखु पाथेयं पथि भोजयम् ॥ “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्ज्” ॥
तद्दुन्तः । मृणालकन्दशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः । राज-
हंसा हंसविशेषाः ॥ “राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः
सिताः” इत्यमरः ॥ नभसि व्योग्नि भवतस्तत्र । आ
कैलासात्कैलासपर्यन्तम् ॥ पदद्वयं चैतत् ॥ सहायाः

सयात्राः ॥ “सहायस्तु सयात्रः स्यात्” इति शब्दार्णवे ॥
संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गच शैलं

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैराङ्कितं मेखलापु ।

काळे काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुण्डम् १२

आपृच्छस्वेति ॥ प्रियं सखार्थं प्रियसखम् ॥ “राजाहः-

सखिभ्यष्टच्” इति टच् समासान्तः ॥ तुङ्गमुन्नतं पुंसां

कन्धैर्नराराधनीयै रघुपतिपदै रामपादन्यासैर्मेखलामु कट-

केषु ॥ “अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्रिकठके कठिब-

न्धेऽपवन्धने” इति यादवः ॥ अङ्कितं चिङ्गितम् । इत्थं

सखित्वान्महत्वात्पवित्रत्वाच्च संभावनार्हम् । अमुं शैलं

चित्रकूटाद्रिमालिङ्गच्छस्व साधो यामीत्याभन्त्रणेन

सभाजय ॥ “आमन्त्रणसभाजने । आपच्छन्नम्” इत्य-

मरः ॥ “आङ्गि नुप्रच्छद्योरुपसंख्यानम्” इत्यात्मनेप-

दम् ॥ सखित्वं निर्वाहयति—काल इति ॥ काले काले

प्रतिप्रावृद्धकालम् । सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्देनो-

च्यते ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ भवतः संयोगं संपर्कमेत्य

चिरविरहजमुण्डं बाष्पमूण्डमाणं नेत्रजलं च ॥ “बाष्पो-

नेत्रजलोष्णोः” इति विश्वः ॥ मुञ्चतो यस्य शैलस्य

स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति । स्त्रिग्धानां हि चिरविर-

हसंगतानां बाष्पपातो भवतीति भावः ॥

संप्रति तस्य मार्गं कथयति—

मार्गं तावच्छूणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुस्पर्शं

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यासि श्रोत्रपेयम् ।
खिनः खिनः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः सोतसां चोपभुज्य २३

मार्गमिति ॥ हे जलद, तावदिदानीं कथयतः । मत्ते
इति शेषः । त्वत्प्रयाणस्यानुरूपमनुकूलं मार्गमध्वानम् ॥
“मार्गो मृगपदे मासि सौम्यक्षेऽन्वेषणेऽध्वनि” इति या-
दवः ॥ शृणु । तदनु मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं
पानाहम् । अतितृष्णया श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ पेयश्रहणात्सं-
देशस्यामृतसार्थं गम्यते ॥ मे संदेशं वाचिकम् ॥ “संदे-
शवाग्वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ॥ श्रोष्यसि । यत्र मार्गे
खिनः खिन्नोऽभीक्षणं क्षीणबलः सन् ॥ “नित्यवीप्सयोः”
इति नित्यार्थे द्विर्भावः ॥ शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य
निक्षिप्य । पुनर्बललाभार्थं कचिद्विश्रम्येत्यर्थः । क्षीणः
क्षीणोऽभीक्षणं कृशाङ्गः सन् ॥ अत्रापि कृदन्तत्वात्पूर्वव-
द्विरुक्तिः ॥ सोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपला-
स्फालनखेदितत्वात्पथ्यमित्यर्थः ॥ तथा च वार्षभटः—
“उपलासफालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिमवन्मल-
योद्भूताः पथया नद्यो भवन्त्यमूः ॥” इति ॥ पयः पानी-
यमुपभुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च गन्तासि गमि-
ष्यसि ॥ गमेलुद् ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्वदित्युन्मुखीभि-
र्द्धोत्साहश्चकितचकितं मुखसिद्धाङ्गनाभिः ॥

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदद्भुतः ख
 दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् १४
 अद्वेरिति ॥ पवनो वायुरद्रेश्विकूटस्य शृङ्गं हरति
 किंस्ति ॥ किंसिच्छब्दो विकल्पवितर्कार्थादिषु पठितः ॥
 इति शङ्कयोन्मुखीभिरुत्तमुखीभिः ॥ “स्वाङ्गाचोपसर्जना-
 दसंयोगोपधात्” इति डीप् ॥ मुग्धाभिर्मूढाभिः “मुग्धः
 मुन्दरमूढयोः” इत्यमरः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणाम-
 झनाभिश्चकितचकितं चकितप्रकारं यथा तथा ॥ “प्रकारे
 गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः ॥ दृष्टोत्साहो दृष्टोद्योगः सन्
 सरसा आर्द्धा निचुलाः स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मात् ॥ “वा-
 नीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे” इति शब्दार्थवे ॥
 अस्मात्स्थानादाश्रमात्पथि नभोमार्गे दिङ्गागानां दिग्ग-
 जानां स्थूला ये हस्ताः करास्तेषामवलेपानाक्षेपान्परिहरन् ॥
 “हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि” इति । “अवले-
 पस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च” इति च विश्वः ॥
 उदद्भुतः सन् । अलकाया उदीच्यत्वादित्याशयः ॥
 खमाकाशमुत्पतोदूच्छ ॥ अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति—
 रसिकों निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः
 परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मि-
 न्स्थाने तस्मात्स्थानादुदद्भुतोनिर्दोषत्वादुत्तमुखः सन्पथि
 सारस्वतमार्गे दिङ्गागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्गा-
 गाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यास-
 पूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ “अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षे-
 पणे दूषणेऽपि च” इति विश्वः ॥ अद्वेरद्विकल्पस्य दिङ्गा-

गाचार्यस्य शृङ्खं प्राधान्यम् ॥ “शृङ्खं प्राधान्यसान्वोद्ध”
इत्यमरः ॥ हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धै-
र्महाकविभिरङ्गनाभिश्च इष्टोत्साहः सन्खमुत्पतोच्चैर्भवेति स्व-
प्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरक्तिरिति ॥ “संसर्गतो दोष-
गुणा भवन्तीत्येतन्पूषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानु-
कूलं निचुलश्वलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥” इत्ये
तच्छोकनिर्माणात्स्य करेन्तचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

रसनच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन इयामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५

रत्नेति ॥ रत्नच्छायानां पश्चरागादिमणिप्रभाणां व्य-
तिकरो मिश्रणमिव प्रेक्ष्य दर्शनीयमाखण्डलस्येन्द्रस्यैतद्व-
नुःखण्डम् ॥ एतदिति हस्तेन निर्देशो विवक्षितः ॥ पुर-
स्तादग्रे वल्मीकाग्राद्वामलूरविवरात् ॥ “वामलूरश्च नाकुश-
वल्मीकं पुंपुंसकम्” इत्यमरः ॥ प्रभवत्याविर्मवति ।
येन धनुःखण्डेन ते तव इयामं वपुः । स्फुरितरुचिनो-
ज्ज्वलकान्तिना बर्हण पिच्छेन ॥ “पिच्छबर्हे नपुं-
सके” इत्यमरः ॥ गोपवेषस्य विष्णोर्गोपालस्य कृष्णस्य
इयामं वपुरिव । अतितरां कान्तिं शोभामापत्स्यते प्राप्यते ॥

त्वद्यायतं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्तिनरधैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।
सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किंचित्पश्चाद्वज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वयीति ॥ कुषेहङ्कर्मगः फलं सस्यं त्वयि ॥
 अधिकरणविवक्षायां सप्तमी ॥ आयत्तमधीनम् ॥ “अ-
 धीनो विद्व आयत्तः” इत्यमरः ॥ इति हेतोः प्रीत्या-
 स्त्रियैः । अकृत्रिमप्रेमाद्विरित्यर्थः । भ्रूविलासामां भ्रूविका-
 राणामनभिज्ञैः । पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां
 पलीयोषितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् ।
 मालं मालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायमुक्ततस्थलम् ॥ “मालमु-
 न्नतभूतलम्” इत्युत्पलमालायाम् ॥ सद्यस्तकालमेव
 सीरहैलैहृत्कषणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा तथा-
 रुह्य ॥ तत्राभिष्टयेत्यर्थः ॥ “सुरभिर्धाणतर्पणः” इत्य-
 मरः ॥ किंचित्पश्चाल्लघुगतिस्तत्र निर्वृष्टत्वात्क्षिप्रगमनः सन्
 “लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्” इत्यमरः ॥ भूयः पुनरप्युत्तरेणै-
 बोत्तरमार्गेणैव व्रज गच्छ ॥ तृतीयाविधाने “प्रकृत्या-
 दिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥ यथा कश्चिद्द्रुहूव-
 लभः पतिः कुत्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य ॥ “क्षेत्रं
 शरीरेकेदरे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति विश्वः ॥ दाक्षि-
 ण्यमङ्गभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्ष इव
 संचरति तद्विदिति ध्वनिः ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपालवं साधु मूर्धा
 वद्यत्यद्यवश्रमपरिगतं सानुमानाद्वकूटः ।
 न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतपेक्षया संश्रयाय
 ग्रासे मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥१७

त्वामिति ॥ आग्राशूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स
 आग्रकूटो नाम सानुमान्पर्वतः ॥ “आग्रशूतो रसालोऽ

सै ” इति । “ कूटोऽख्वा शिखरं शृङ्गम् ” इति चामरः ॥
आसारो धारादृष्टिः ॥ “ धारासंपातः आसारः ” इत्यमरः ॥
तेन प्रशमितो वनोपष्ठुवो दावाग्निर्भेन तम् । कृतोपकास-
मित्यर्थः । अधृश्रमणे परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्य-
द्यग्निर्ब्रा वक्ष्यति वोढा ॥ वहेर्लैट् ॥ तथाहि । क्षुद्रः कृष-
णोऽपि ॥ “ क्षुद्रो दरिद्रे कृषणे नृशंसे ” इति यादवः ॥
संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे सुहृदि ॥ “ अथ मित्रं सखा-
सुहृत् ” इत्यमरः ॥ प्राप्त आगते सति । प्रथमसुकृतापे-
क्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति । यस्तथा
तेन प्रकारेणोच्चैरुच्चतः स आग्रकूटः किं पुनर्विमुखो न
भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ एतेन प्रथमावसथे
सौख्यलाभाते कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं नि-
मित्तनिदाने—“ प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्यालिलेऽ-
ध्वनि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा तथुमं ध्रुवम् ” ॥ इति ।
छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्ब्रे-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसर्वणे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये इयामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८
छन्नेति ॥ हे मेघ, परिणतैः परिपक्तैः फलैर्द्योतन्तः
इति तथोक्तैः । आषाढे वनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च
मेयवातेनेत्याशयः । काननाम्ब्रैर्वनचूतैश्छन्नोपान्त आवृत
पार्वीऽचल आग्रकूटाद्रिः स्निग्धवेणीसर्वणे मसृणकेशव-
न्धच्छाये । इयामर्वण इत्यर्थः ॥ “ वेणी तु केशबन्धे ज-
लसूतौ ” इति यादवः ॥ त्वयि शिखरं शृङ्गमारूढे सति ॥

२० मैघदूतम् ।

“ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ” इति सप्तमी ॥ मध्ये
इयामः शेषे मध्यादन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुहरिणः ॥
“ हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः ” इत्यमरः ॥ भुवः स्तन
इव । अमरमिथुनानाम् । खेचराणामिति भावः । प्रेक्षणी-
यां दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति । मिथुनग्रहणं कामिना-
मेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा संभवतीति कृतम् । यथा परिश्रान्तः
कश्चित्कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः सन्स्वपिति
तद्वद्वानपि भुवो नायिकायाः स्तन इति ध्वनिः ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्ते
तोयोत्सर्गद्वृत्ततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा
भवित्वेऽर्थदेहिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

स्थित्वेति ॥ हे मेघ, वने चरन्ति ते वनचराः ॥ “ त-
त्पुरुषे कृति बहुलम् ” इति बहुलग्रहणालुगमवति ॥
तेषां वधूमिभुक्ताः कुञ्जा लतागृहा यत्र तस्मिन् ॥
“ निकुञ्जकुञ्जौ वा छीवे लतादिपिहितोदरे ”
इत्यमरः ॥ तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मि-
न्नाग्रकूटे मुहूर्तमल्पकालम् । न तु चिरं स्वकार्यविरोधा-
दिति भावः ॥ “ पुहूर्तमल्पकाले स्पादवटिकाद्वितयेऽपि च ”
इति शब्दार्णवे ॥ स्थित्वा विश्रम्य । तोयोत्सर्णे “ त्वा-
मासार- ” इत्युक्तवर्षणेन हृततरगतिर्लीघवाञ्चेतोरतिक्षिप्रग-
मनः सन् । तस्माद्वाग्रकूटात्परमनन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गी
तीर्णोऽतिक्रान्तः । उपलैः पाषाणैर्विषमे विन्ध्यस्पाद्रेः पादे
ग्रस्यन्तपर्वते ॥ “ प्रादाः प्रत्यन्तपर्वताः ” इत्यमरः ॥ वि-

शीर्णीं समन्ततो विस्मराम् ॥ एतेन कस्याभित्कामुक्षा
प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते ॥ रेवां नर्मदाम् ॥ “रेवा
तु नर्मदा सोमाद्वा मेखलकन्यका” इत्यमरः ॥ गज-
स्याङ्गे शरीरे भक्तयो रचनाः । रेवा इति यावत् ॥ “भ-
क्तिर्निषेवणे भागे रचनायाम्” इति शब्दार्णवे ॥ तासां
छेदैमङ्गिभिर्भासिरचितां भूतिं शृङ्गारमिव भसितमिव
वा ॥ “भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि संपदि” इति
विश्वः ॥ द्रक्ष्यसि । अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभ
इति भावः ॥

तस्यास्तिकर्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तदृष्टि-

र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं धन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय २० ॥

तस्या इति ॥ हे मेघ, वान्तवृष्टिरुद्रीर्णवर्षः सन् । कृ-

तवमनश्च व्यज्यते । तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तसवद्विश्व ॥

“तिक्तो रसे सुगन्धौ च” इति विश्वः ॥ वनगजमदैर्वासितं

सुरभितं भावितं च । हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा

इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः । जम्बूकुञ्जैः

प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगम् । सुखपेयमित्यर्थः । अनेन

लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते । तस्या रेवायास्तोयमा-

दाय गच्छेत्र्वं । हे धन मेघ, अन्तः सारो बलं यस्य तं

त्वामनिल आकाशवायुः । शरीरस्थश्च गम्यते । तुलयितुं

न शक्ष्यति शक्तो न भविष्यति । तथाहि । रिक्तोऽन्तः-

सारशून्यः सर्वोऽपि लघुर्भवति । प्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः ।

पूर्णता सारवत्ता गौरवायाप्रकम्प्यत्वाय भवतीत्यर्थः ॥
 अथमत्र ध्वनिः—आदै वमनशोधितस्य पुंसः पश्चाच्छ्ले-
 ष्मशोषणाय लघुतिक्तकपायाम्बुपानालुभवलस्य वात-
 प्रकम्पो न स्यादिति । यथाह वाग्मटः—“कषायाःस्वा-
 दवोप्यस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः । किमु तिक्तकपाया-
 वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः
 पश्यमेजिनः । वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरिति धो-
 गिनः ॥” इति ॥

नीपं दृष्टा हरितकपिशं केसरैर्धर्घरूढै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीशानुकच्छम् ।
 जग्धवारण्येष्वाधिकसुरभिं गन्धमात्राय चोष्याः
 सारङ्गास्ते जललवमुच्चः सूचयिष्यन्ति मार्गम् २१
 नीपमिति ॥ सारङ्गा मतङ्गजाः कुरङ्गा भृङ्गा वा ॥
 “सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे ” इति विश्वः ॥
 अर्धरूढरेकदेशोद्रतैः केसरैः किञ्जल्कैर्हरितं पालाशवर्णं
 कपिशं कृष्णपीतं च ॥ “पालाशो हरितो हरित्”
 इति । “इयावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलौहिते ”
 इति चापरः ॥ इयामवर्गमिति यावत् ॥ “वर्गो वर्णेन ”
 इति समाप्तः ॥ नीपं स्थलकदम्बकुमुमम् ॥ “अथ स्थ-
 लकदम्बके । नीपः स्यात्पुलके ” इति शब्दार्णवे ॥
 द्वङ्गा संप्रेक्ष्य । विदित्वेति यावत् । तथा कच्छेष्वनुपेष्व-
 नुकच्छम् ॥ “अव्यर्थं विभक्ति—” इत्यादिना विभक्त्य-
 येऽव्यर्थयमावः ॥ “जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छ स्त-
 थाविधः ” इत्यमरः ॥ आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्ना

मुकुला यासां ताः कन्दलीभूमिकदलीः ॥ “द्रोणपर्णी
स्त्रिगधकन्दा कन्दलीं भूकदल्पि” इति शब्दार्णवे ॥
जग्धवा मक्षयित्वा ॥ “अदो जग्धिः—” इति जग्धयादेशः ॥
अरण्येष्वधिकसुरभिमतिघाणतर्पणम् “दग्धारण्येषु” इति
पाठे “दग्धम्” इत्यधिकविशेषणम् ॥ अर्थवशात्कन्लीश्च
हृष्टैवेत्यन्यो द्रष्टव्यः ॥ उर्वा भूमेर्गन्धमाध्राय जललवमुचोः
मेघस्य ते तव मार्गं स्त्रचियष्यन्त्यनुमापयिष्यन्ति ।
यत्र यत्र वृष्टिकार्यं कन्दलीमुकुलनीपकुषमादिकं हृश्यते
तत्र तत्र त्वया वृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥

प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—

अभ्मोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः

श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।

त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि ॥

अभ्म इति ॥ अभ्मोबिन्दुनां वर्षोदविन्दुनां ग्रहणे ॥

“सर्वं सहापतितमग्नु न चातकस्य हितम्” इति शास्त्रा-
द्यूस्पृष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तरालं एव स्वीकारे । च-
तुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः कौतुकात्पश्यन्तः श्रेणीभूता ब-
द्धपङ्कीः ॥ अभूततद्वावे च्छिः ॥ बलाका बकपङ्कीः प-
रिगणनयैका द्वे तिस इति संख्यानेन निर्दिशन्तो हस्तेन
दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये स्वद्रजितकले सोत्कम्पा-
न्युत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसहचरीणां संभ्रमेणालिङ्गितान्या-
साद्य । स्वयं ग्रहणाल्लेशसुखमनुभूयेत्यर्थः ॥ त्वां मानयि-
ष्यन्ति । त्वन्निमित्तत्वात्सुखलाभस्येति भावः ॥

उत्पश्यामि हुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
 कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
 शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
 प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्थेत् ॥२२
 उत्पश्यामीति ॥ हे सखे मेघ, मत्प्रियार्थं यथा तथा
 हुतं क्षिपम् ॥ “ लघु क्षिपमरं हुतम् ” इत्यमरः ॥ यि-
 यासोर्यातुमिच्छोरपि ॥ यातेः सञ्चन्तादुप्रत्ययः ॥ ते तव
 ककुभैः कुटजकुसुभैः सुरभौ सुगन्धिनि ॥ “ ककुभः
 कृजेऽजुने ” इति शब्दार्णवे ॥ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ॥
 वीप्तायां द्विस्तक्तः ॥ कालक्षेपं कालविलम्बम् ॥ “ क्षेपो
 विलम्बे निन्दायाम् ” इति विश्वः ॥ उत्पश्याम्युत्पेक्षे ॥
 विलम्बहेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते—शुक्लेति ॥ सज-
 लानि सानन्दबाष्पाणि नयनानि येषां तैः शुक्लापाङ्गैर्म-
 यौः ॥ “ मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापाङ्गः शिखावलः ”
 इति यादवः ॥ केकाः स्ववाणीः ॥ “ केका वाणी मयू-
 रस्य ” इत्यमरः ॥ स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्र-
 त्युद्यातः प्रत्युद्रवः । मयूरवाणीकृतातिथ्य इत्यर्थः ।
 भवान्कथमपि यथाकर्थचिदाशु गन्तुं व्यवस्थेदुद्युज्जीत ॥
 प्रार्थनै लिङ् । “ शेषे प्रथमः ” इति प्रथमपुरुषः । शेष-
 श्वायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ॥ “ स्वाग-
 तीकृत्य केकाः ” इत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागत-
 वचनस्य प्रकृतप्रत्युद्धमनोपयोगात्परिणामालंकारः । तदु-
 क्तमलंकारसर्वस्वे—“आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परि-
 णामः ” इति ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३

पाण्डिति ॥ हे मेघ, त्वय्यासन्ने संनिकष्टे सति दशार्णा-
नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विं-
कसितैः ॥ “केतकीमुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्” इति
शब्दार्णवे ॥ केतकैः केतकीकुम्भैः पाण्डुच्छाया हरित-
वर्णा उपवनानां वृतयः कण्ठकशाखावरणा येषु ते शथो-
क्ताः ॥ “प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो द्वितिः”
इत्यमरः ॥ तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां
नीडारम्भैः कुलायनिर्माणैः ॥ “कुलायो नीडमन्त्रियाम्”
इत्यमरः ॥ चित्याया इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः ॥
“चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चोदेशपादपे” इति विश्वः ॥
आकुलानि संकीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः ।
तथा परिणतैः पक्तैः फलैः इयामानि यानि जम्बूवनानि
तैरन्वा रम्प्याः ॥ “गृगाववसिते रम्प्ये समाप्तावन्त इष्यते”
इति शब्दार्णवे ॥ तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनो
हंसा येषु ते तथोक्ता एवंविधाः संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥
“पोटायुवतिस्तोककतिपय-” इत्यादिना कतिपयशब्दस्यो-
त्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्त्यस्य शास्त्रस्य
प्रायिकत्वात् ॥

तेषां दिशु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभूमङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥२४॥

तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशोति लक्षणं
नामधेयं यस्यास्ताम् ॥ “लक्षणं नान्नि चिन्हे च” इति
विश्वः ॥ तेषां दशाणानां संबन्धिनीम् । धीयन्तेऽस्यामिति
धानी ॥ “करणाधिकरणयोश्च” इति ल्युट् ॥ राजां
धानी राजधानी ॥ “कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते” इति
वक्तव्यात्समाप्तः ॥ तां प्रधाननगरीम् ॥ “प्रधाननगरी
राजां राजधानीति कथ्यते” इति शब्दार्णवे ॥ गत्वा प्राप्य
सद्यः कामुकत्वस्य विलसितायाः ॥ “विलासी कामुकः
कामी ह्वीपरो रतिलम्पटः” इति शब्दार्णवे ॥ अविकलं
समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते । त्वयेति शेषः ॥
कर्मणि लुट् ॥ कुतः । यस्मात्कारणात्स्वादुः मधुरम् ।
चला ऊर्मयो यस्य तच्चलोर्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या नाम नद्याः
पयः सभूमङ्गं भ्रुकुटियुक्तम् । दशनपीडयेति भावः ।
मुखमिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत्तनितं
गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन भणितमपि
व्यपदिश्यते । “ऊर्ध्वमुच्चलितकण्ठनासिकं हुङ्कतं स्तनि-
तमल्पघोषवत्” इति लक्षणात् ॥ पास्यसि ॥ पिबतेर्षट् ॥
“कामिनामधरास्वादः मुरतादतिरिच्यते” इति भावः ॥
नीचैराख्यं गिरिमाधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्टेः कदम्बैः ।
यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्धारिभिर्नागराणा-
सुद्धामानि प्रथयति शिलावेद्यमभिर्यौवनानि ॥२५॥

नीचैरिति ॥ हे मेव, तत्र विदिशासमीपे । विश्रामो
विश्रमः लेदापनयः ॥ भावार्थे घञ्चप्रत्ययः ॥ तस्य
हेतोः । विश्रामार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति
षष्ठी ॥ विश्रामेत्यत्र “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे:”
इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि “विश्रामो वा” इति चन्द्र-
व्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानादूपसिद्धिः ॥ प्रौढपुष्टैः प्रबु-
द्धकुमुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैस्त्वत्संपर्कात्तव सङ्गात् । पुलका
अस्य जाताः पुलकिर्तमिव संजातपुलकमिव स्थितम् ॥
तारकादित्वादितच्चप्रत्ययः ॥ नीचैरित्याख्या यस्य तं नी-
चैराख्यं गिरिमधिवसेः । गिरौ वसेरित्यर्थः ॥ “उपा-
न्वध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥ यो नीचैर्गिरिः । पण्याः
क्रेयाः ख्नियः पण्यख्नियो वेश्याः ॥ “वारत्ती गणिका
वेश्या पण्यख्नी रूपजीविनी” इति शब्दार्णवे ॥ तासां
रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः ॥ “विमर्दोत्थे परिमलो
गन्धे जनमनोहरे” इत्यमरः ॥ तमुद्ग्रिरन्त्याविष्कुर्वन्ती-
ति तथोक्तानि तैः । शिलावेशमभिः कन्दरैर्नागराणां पौ-
राणामुहामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति ॥
उत्कटयौवनाः कचिदनुरक्ता वाराङ्गना विश्रम्भविहाराका-
ङ्गिण्यो मात्रादिभयान्त्रिशीथसमये कंचन विविक्तं देशमा-
श्रित्य रमन्ते । तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ॥ अत्रो-
द्वारशब्दो गौणार्थत्वात् जुगुप्सावहः । प्रत्युत काव्यस्या-
तिशोभाकर एव । तदुक्तं दण्डना—“निष्ठूतोद्गीर्ण-
वान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्य-
कक्षां विगाहते ॥” इति ॥

विश्रान्तः सन्वज वननदीतीरजातानि सिञ्च-

मुद्यानानां नवजलकर्णीर्यूथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्कणपरिचितः पुष्पलवीमुखानाम् ॥२६॥

विश्रान्त इति ॥ विश्रान्तः संस्त्र नीचैर्गौ विनीता-

धश्व्रमः सन् । अथ विश्रान्तेरनन्तरम् । बनेऽरण्ये या-

नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंस्तुडानि । अक्षत्रिमाणी-

त्यर्थः ॥ ‘‘नदनदी—” इति पाठे “पुमान्द्विया”

इत्येकशेषो दुर्वारः ॥ तेषामुद्यानानामारामाणां संबन्धीनि

यूथिकाजालकानि मागधीकुसुपमुकुलानि ॥ “अथ मा-

गधी । गणिका यूथिका” इत्यमरः ॥ “कोरकजालकक-

लिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि” इति हलायुधः ॥ न-

वजलकणैः सिञ्चत्राद्रीकुर्वन् ॥ अत्र सिञ्चत्रेराद्रीकर-

णार्थत्वादद्वद्वद्वयस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणमर्थस्त्र

द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् । यथा “रेतः सिक्त्वा कुमारीषु” ।

“षुर्वैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि” इत्येवमादि । एवं

किरतीत्यादीनामपि “रजः किरति मारुतः” । “अवा-

किरन्वयोदृद्धासं लाजैः पौरयोषितः” इत्यादिष्वर्थमेदा-

श्रयणेन रजोलाजादीनां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये ॥

तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन या-

रुजा पीडा ॥ भिदादित्वादद्वपत्त्ययः ॥ तथा क्लान्तानि

म्लानानिं कर्णोत्पलानि येषां तेषां तथोक्तानाम् । पुष्पा-

णि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः स्त्रियः ॥

“कर्मण्यण्” । “टिङ्गाणञ्ज्—” इत्यादिना डीप् ॥

तासां मुखानाम् । छायाया अनातपस्य दानात् । कान्तिदा-
नं च धन्यते ॥ “छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्ब-
मनातपः” इत्यमरः ॥ कामुकदर्शनात्कामिनीनां मुखावि-
काशो भवतीति भावः ॥ क्षणपरिचितः क्षणं संसृष्टः सन् ।
न तु चिरम् । गच्छ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्य भूरुज्जयिन्याः ।
विशुद्धामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गेर्यदि न रमसे लोचनैर्वज्जितोऽसि२७॥

वक्र इति ॥ उत्तराशामुदीर्चीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य
भवतः पन्था उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि । दूरो यद्यपीत्य-
र्थः ॥ विन्ध्यादुत्तरवाहिन्या निर्विन्ध्यायाः प्रागभागे कियत्यपि
दूरे स्थितोज्जयिनी । उत्तरपथस्तु निर्विन्ध्यायाः पञ्चिम इति
वक्रत्वम् ॥ तथाप्युज्जीयन्या विशालनगरस्य ॥ “वि-
शालोज्जयिनी समा” इत्युत्पलः ॥ सौधानामुत्सङ्गेषुप-
रिभागेषु प्रणयः परिचयः ॥ “प्रणयः स्यात्परिचये या-
च्यायां सौहृदेऽपि च” इति यादवः ॥ तस्य विमुखः
“पराङ्गमुखो मा स्य भूः । न भवेत्पर्थः ॥” “स्मोत्तरे
लङ् च” इति चकारादाशीर्थे लङ् । “न माड्योगे”
इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ तत्रोज्जयिन्यां विशुद्धानां विशुद्ध-
तानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यश्चकितैलोलापाङ्गेर्यचञ्चलक-
टाक्षैः पौराङ्गनानां लोचनैर्न रमसे यदि तर्हि त्वं वक्तिवतः
प्रगारितोऽसि । जन्मवैकल्यं भवेदित्यर्थः ॥

संप्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासं-
बन्धमाह—

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः

संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥२८॥

वीचीति ॥ हे सखे, पथ्युज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण
तरङ्गचलनेन स्तनितानां मुखराणाम् ॥ कर्तरि क्तः ॥
विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्किरेव काञ्चीगुणो यस्यास्त-
स्याः स्खलितेनोपस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं यथा
तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्या गच्छन्त्याश्च तथा दर्शितः
प्रकटित आवर्तोऽम्भसां भ्रम एव नाभिर्धया ॥ “स्या-
दावर्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः ॥ निष्क्रान्ता विन्ध्या-
निर्विन्ध्या नाम नदी ॥ “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्च-
म्याः” इति समाप्तः । “द्विगुप्राप्तपन्नालम्—” इत्या-
दिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः ॥ तस्या नद्याः संनिपत्य
संगत्य । रसो जलमभ्यन्तरे यस्य सः । अन्यत्र रतेन
शृङ्गारेणाभ्यन्तरोऽन्तरङ्गो भव । सर्वथा तस्या रसमनुभ-
वेत्यर्थः ॥ “शृङ्गरादौ जले वीर्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः ।
तिक्तादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ ॥ आस्वादे च
रसं ग्राहुः” इति शब्दार्णवे ॥ ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण
कर्थं तत्रानुभवो युज्यत इत्यत आह—स्त्रीणामिति ॥
स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं
प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेष स्वभावो यद्विलासैरेव राग-

प्रकाशनम् । न तु कण्ठत इति भावः ॥ विभ्रमश्वात्र
नाभिसंदर्शनादिरुक्त एव ॥

निर्विन्धयाया विरहावस्थां वर्णयस्तन्निराकरणं प्रार्थयते-

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुत्रंशिभिर्जीर्णपर्णः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९

वेणीति ॥ अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च
सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । अन्यत्र वेणीभूतकेशपाशेति
च ध्वन्यते । रुहन्तीति रुहाः ॥ इगुपथलक्षणः कप्रत्ययः ॥
तटयो रुहा ये तरवस्तेभ्यो भ्रश्यन्तीति तथोक्तैः । जीर्ण-
पर्णः शुष्कपत्रैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा । अत एव हे
सुभग, विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया करणेन ॥ अतीत-
स्यैतावन्तं कालमतीत्य गतस्य । प्रोषितस्येत्यर्थः । ते तव
सौभाग्यं सुभगत्वम् ॥ “हद्वगसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य च”
इत्युभयपददृष्टिः ॥ व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । स खलु
सुभगो यमङ्गनाः कामयन्त इति भावः । असौ पूर्वोक्ता
सिन्धुर्नदी निर्विन्धया ॥ “ख्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देश-
भेदेऽम्बुधौ गजे” इति वैजयन्ती ॥ येन विधिना व्या-
परेण काश्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः । कर्तव्य
इत्यर्थः । स च विधिरेकत्र वृष्टिरन्यत्र संभोगस्तदभाव-
निवन्धनत्वात्काश्यस्येति भावः ॥ इयं पञ्चमी मदनाव-

स्था । तदुक्तं रतिरहस्ये—“ नयनप्रीतिः प्रथमं चिन्तासङ्ग-
स्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपा-
नाशः ॥ उन्मादो मूर्छा यृतिरित्येताः स्परदशा दशैव
रुः ॥ ” इति ॥ “ तामतीतस्य ” इति पाठमाश्रित्य
सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम् । किंतु सिन्धुर्नाम
कविन्नदः काश्मीरदेशोऽस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्तीत्यु-
पेक्ष्यमित्याचक्षेत ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामद्वद्वान्
पूर्वोदिष्टमनुसर पुर्णं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमरवण्डमेकम् ३०
प्राप्येति ॥ विदन्तीति विदाः ॥ इगुपधलक्षणः कः ॥
ओकसो वेदस्थानस्य विदाः कोविदाः ॥ ओकारलुम्बे
ष्टषोदरादित्वात्साधुः ॥ उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां
बासवदत्ताहरणाद्यद्वृतोपास्व्यानानां कोविदास्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु
ये द्विदास्ते सन्ति येषु तानवन्तीस्तन्नामजनपदान्प्राप्य तत्र
पूर्वोदिष्टां पूर्वोक्तां “ सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूर-
ज्ययिन्याः ” इत्युक्तां श्रीविशालां संपत्तिमहतीम् ॥
“ शोभासंपत्तिपश्चात् लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते ” इति
शाश्वतः ॥ विशालां पुरीमुज्जयिनीमनुसर ब्रज ॥ कथमिव
स्थिताम् । सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे
स्वल्पीभूते । अत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूर्मि गता-
नाम् ॥ “ गौरिला कुम्भनी क्षमा ” इत्यमरः ॥ पुनरपि
भूलोकगतानामित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषै-

भुक्तशिष्टैः पुण्यैः मुक्तैर्हतमानीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठित-
कर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यं भावादिति भावः । कान्ति-
रस्थास्तीति कान्तिमदुज्ज्वलम् । सारभूतमित्यर्थः । एकं
भुक्तादन्यत् ॥ “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः ॥
दिवः स्वर्गस्य खण्डपिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । एतेनातिक्रा-
न्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुडजायिन्या व्यञ्जयते ॥

दीर्घीकुर्वन्यदु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।

यत्र खीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचादुकारः ॥३४॥

दीर्घीकुर्वन्निति ॥ यत्र विशालायां प्रत्यूषेष्वहर्मुखेषु ॥
“प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पम्” इत्यमरः ॥ पटु प्रस्फुटम् ।
मदकलं मदेनाब्यक्तमधुरम् ॥ “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।
कलः” इत्यमरः ॥ सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ॥ “सारसो
मैथुनी कामी गोनदः पुष्कराङ्गयः” इति यादवः ॥ यद्वा
सारसानां हंसानाम् ॥ “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति
शब्दार्णवे ॥ कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् । विस्तारयन्नित्यर्थः ।
यावद्वातं शब्दानुद्वत्तेरिति भावः । एतेन प्रियतमः स्वचादु-
वाक्यानुसारि क्रीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन्निति च
गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परि-
मलेन सह या मैत्री संसर्गस्तेन कपायः सुरमिः ॥ “राग-
द्रव्ये कषायोऽख्वी निर्यासे सौरभे रसे” इति यादवः ॥
अन्यत्र विमर्दगन्धीत्यर्थः ॥ “विमर्देत्थे परिमलो गन्धे
जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः ॥ अङ्गा-

नुकूलो गात्रसुखस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवा-
हन इत्यर्थः । भवभूतिना चोक्तम्—“अशिथिलपरिम्बै-
देत्तसंवाहनानि” इति ॥ संवाहन्ते च सुरतथान्ताः प्रिये-
र्युवतयः । एतत्कविरेव वक्ष्यति—‘संभोगान्ते मम समु-
चितो हस्तसंवाहनानाम्’ इति ॥ शिप्रा नाम काचित्त-
त्रत्या नदी तस्या वातः शिप्रावातः ॥ शिप्राग्रहणं शैत्य-
द्योतनार्थम् ॥ प्रार्थना सुरतस्य याच्जा तत्र चाटु करोतीति
तथोक्तः । पुनः सुरतार्थं प्रियवचनमप्योक्तेत्यर्थः ॥ कर्म-
ण्यणग्रत्ययः ॥ प्रियतमो वल्लभ इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं
संभोगखेदं हरति तुदति । चाटूक्तिभिर्विस्मृतपूर्वरतिखेदाः
स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयन्तीति भावः ॥ “प्रार्थना-
चाटुकारः” इत्यत्र “खण्डितनायिकानुनीता” इति व्या-
ख्याने सुरतग्लानिहरणं न संभवति । तस्याः पूर्वं सुरता-
भावात्पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनकोपशमनार्थं
चाटुवचनसाध्यमित्युत्प्रैष्वोचिता विवेकिनाम् ॥ “ज्ञातेऽ-
न्यासङ्गविकृते खण्डितेष्याकषायिता” इति दशरूपके ॥

इतः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकत्रयं व्याख्यायते—

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शङ्खथुक्तीः

शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्रोहान् ।

दृष्टा यस्यां विपणिरचितान्विहृमाणां च भङ्गान्

संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

हारानिति ॥ यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु
पण्यवीथिकासु ॥ “विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः ॥
रचितान्प्रसारितान् ॥ इदं विशेषणं यथालिङ्गं सर्वत्र संब-

ध्यते ॥ ताराञ्छुद्धान् ॥ “तारो मुक्तादिसंथुद्धौ तरणे
थुद्धमौक्तिके” इति विश्वः ॥ तरलगुटिकान्मध्यमणीभू-
तमहारत्नान् ॥ “तरलो हारमध्यगः” इत्यमरः ॥ “पिण्डे
मणौ महारत्ने गुटिका बद्धपारदे” इति शब्दार्णवे ।
हारान्मुक्तावल्लिः । तथा कोटिशः शङ्खांश्च थ्रक्तीश्च मुक्ता-
स्फोटांश्च ॥ “मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्क-
म्बुरस्त्रियौ” इत्यमरः ॥ शष्पं बालवृणं तद्वच्छामान् ॥
“शष्पं बालवृणं धासो यवसं तृणमर्जुनम्” इत्यमरः ॥
उन्मयूखप्ररोहानुद्वतरम्याङ्कुरान्मरकतमणीन्गारुडरत्नानि ।
तथा निदुमाणां भज्जन्प्रवालखण्डांश्च दृष्टा सलिलनिधयः
समुद्रास्तोषमात्रमवशेषो येषां ते तावशाः संलक्ष्यन्ते ।
तथानुभीयन्त इत्यर्थः । रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंपू-
द्दिरिति भावः ॥

प्रयोतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्वुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाश्च दर्पा-
दित्यागन्तूनरमयति जनो यत्र बन्धुनभिज्ञः ॥

प्रयोतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजो वत्सदेशाधीश्वर
उदयनः । प्रयोतस्य नामोऽजयिनीनायकस्य राज्ञः प्रिय-
दुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार । अत्र स्थले तस्यैव राज्ञः
प्रयोतस्य हैमं सौवर्णं तालद्वुमवनमभूत् । अत्र नलगिरि-
नामेन्द्रदत्तस्तदीयो गजो दर्पान्पदात्स्तम्भमालानमुत्पाश्यो-
द्धृत्योद्भ्रान्त उत्पत्य भ्रमगं कृतवान् । इतीत्थमूताभिः
कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविहो

जन आगन्तुन्देशान्तरादागतान् ॥ औणादिकस्तुन्प्रत्ययः ॥
 वन्धून्यन्न विशालायां रमयति विनोदयति ॥ अत्र भावि-
 कालंकारः । तदुक्तम्—“ अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन
 लभिते । अत्यद्वृतार्थकथनाद्वाविकं तदुदाहृतम् ॥ ” इति ॥
 पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः
 शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।
 योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
 प्रत्यादिष्टभरणरुचयश्चन्द्रहासवणाङ्कैः ॥
 पत्रेति ॥ हे जल्द, यत्र विशालायां वाहा हयाः प-
 श्यामाः पलाशवर्णा अत एव दिनकरहयस्पर्धिनो वर्ण-
 तो वेगतश्च स्तर्याश्वकल्पास्थथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः
 करिणः प्रभेदान्मदस्वावादेतोस्त्वमिव वृष्टिमन्तः । अग्रं न-
 यन्तीत्यग्रण्यः ॥ “ सत्साद्विष—” इत्यादिना क्रिप् ॥
 “ अग्रग्रामाभ्यां नयते:” इति वक्तव्याणत्वम् ॥ धो-
 धानामग्रण्यो भट्टश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखमभिराश्य-
 वास्थिवांसः स्थितवन्तः । अत एव चन्द्रहासस्य रावणासे-
 व्रिणान्क्षतान्येवाङ्कश्चिङ्गानि तैः ॥ “ चन्द्रहासो रावणा-
 सावसिमात्रेऽपि च कवित् ” इति शाश्वतः ॥ प्रत्यादिष्ट-
 भरणरुचयः प्रतिविद्धभूषणकान्तयः । शस्त्रप्रहारा एव
 वीराणां भूषणमिति भावः ॥ अत्रापि भाविकालंकारः ॥
 जालोद्ग्रीर्णरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
 वन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
 हर्ष्यज्वस्याः कुमुमसुरभिज्वधवेदं नयेथा
 लक्ष्मीं पद्यंलितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

जालोद्गीर्णेरिति ॥ जालोद्गीर्णेर्गवाभमार्णनिर्गतैः ॥ १॥
 “जालं गवाभ आनाये जालके कपटे गणे” इति या-
 दवः ॥ केशसंस्कारधूपैः । बनिताकेशवासनार्थेन्ध्रद्रव्य-
 धूपैरित्यर्थः ॥ अत्र संस्कारधूपयोस्तादृथ्येऽपि यूपदार्ढा-
 दिवत्प्रकृतिविकारत्वाभावादश्वघासादिष्टष्ठीसमासो न
 चतुर्थीसमासः ॥ उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः । बन्धौ बन्धु-
 रिति वा भीत्या भवनशिखिभिर्यहमयौर्दत्तो वृत्यमेवोपहार
 उपायनं यस्मै स तथोक्तः ॥ “उपायनमुपग्राहमुपहार-
 स्तथोपदा” इत्यमरः ॥ कुष्ठैः सुरभिषु सुगन्धिषु ॥
 ललितबनिताः सुन्दरत्रियः ॥ “ललितं त्रिषु सुन्दरम्”
 इति शब्दार्णवे ॥ तासां पादरागेण लाक्षारसेनाङ्कितेषु चि-
 न्हितेषु हर्म्येषु धनिकमवनेष्वस्या उज्जयिन्या लक्ष्मीं प-
 इयन्नाध्वनाध्वगमनेन खेदं क्लेशं नयेथा अपनय ॥
 भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 पुण्यं यायाखिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगनिधिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयकीडानिरतयुवतिस्नानतिकृतैर्गरुद्दिः ॥३३॥
 भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः
 कण्ठस्येव छविर्यस्यासौ कण्ठच्छविरिति हेषोर्गणैः प्रमथैः ॥
 “गणस्तु गणनायां स्याद्रणेशो प्रमथे चये” इति श-
 ब्दार्णवे ॥ सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् । प्रियव-
 स्तुसाद्यादतिप्रियत्वं भवेदिति भावः । ग्रयाणां भुवनानां
 समाहारत्रिभुवनम् ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिना समा-
 सः ॥ तस्य गुरोत्त्वैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कात्योय-

नीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं याया
गच्छ ॥ विष्यर्थे लिङ् ॥ श्रेयस्करत्वात्सर्वथा यातव्य-
भिति भावः ॥ उक्तं च कान्दे—“आकाशे तारकं लिङ्गं
पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवा-
मुयात् ॥” इति ॥ न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किंतु वि-
लासस्थानमपीत्याह—धूतेति ॥ कुवलयरजोगन्धिभिरु-
त्पलपरागगन्धवद्विस्तोयकीडाषु निरतानामासक्तानां युव-
तीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि ॥ करणे त्युट् ॥ “स्नानी-
येऽभिषवे स्नानम्” इति यादवः ॥ तेन तिक्तैः सुरभिभिः
“कटुविक्तकपायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः” इति हला-
युधः ॥ सौरगन्धयातिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या
नाम नद्यास्तत्रत्याया महद्विमर्मारूपैर्धृतोद्यानं कम्पिताक्री-
डमिति धान्नो विशेषणम् ॥

अप्यन्यस्मिन्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन्संध्यावालिपटहतां शूलिनः श्याघनर्णिया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ३४
अपीति ॥ युगमम् ॥ हे जलधर, महाकालं नाम
पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानमन्यस्मिन्संध्यातिरिक्तेऽपि काल
आसाद्य प्राप्य ते तव स्थातव्यम् । त्वया स्थातव्यमि-
त्यर्थः ॥ “कृत्यानां कर्तृरि वा” इति षष्ठी ॥ यावद्या-
वता कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमत्येत्यति-
क्रामति । अस्तमयकालपर्यन्तं स्थातव्यमित्यर्थः ॥ याव-
दित्येवदवधारणार्थैः । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽव-

धारणे” इत्यमरः ॥ किमर्थमत आह—कुर्वन्नितिः ॥
श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य संध्यायां बलिः पूजा
तत्र पटहतां कुर्वन्संपादयन्नामन्द्राणामीषद्गम्भीराणां ग-
र्जितानामविकल्पस्वरणं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ लभेः
कर्तरि लङ् ॥ महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगात्ते
गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ॥

पादन्यासैः क्षणितरशनास्तत्र लीलावधूतै-
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः कलान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षग्रविन्दू-

नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ३५
पादन्यासैरिति ॥ तत्र संध्याकाले ॥ पादन्यासैश्चरण-
निक्षेपैर्नृत्याङ्गैः क्षणिताः शब्दायमाना रशना यासां तास्त-
थोक्ताः ॥ क्षणतेरकर्मकत्वात् “गत्यर्थाकर्मक—” इत्या-
दिना कर्तरि क्तः ॥ लीलया विलासेनावधूतैः कम्पितै-
रत्नानां कङ्कणमणीनां छापया कान्त्या खचिता रूषिता
बलयश्चामरदण्डा येषां तैः ॥ “वलिश्चामरदण्डे च
जराविश्लुथचर्मणि” इति विश्वः ॥ चामरैर्वलव्यजनैः छा-
न्तहस्ताः ॥ एतेन दैशिकं वृत्यं सूचितम् । तदुक्तं वृत्य-
सर्वस्वे—“खड्ककन्दुकवत्त्वादिदण्डिकाचामरसजः । वीणां
च धृत्वा यत्कुर्युन्दृत्यं तदैशिकं भवेत् ॥” इति ॥ वेश्या
महाकालनाथमुपेत्य वृत्यन्त्यो गणिकास्त्वत्तो नखपदेषु
नखशतेषु सुखान्सुखकरान् ॥ “सुखहेतौ सुखे सुखम्”
इति शब्दार्णवे ॥ वर्षस्याग्रविन्दून्प्रथमविन्दून्प्राप्य त्वयि
मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षानपाङ्गानामोक्ष्यन्ते । “परैरुप-

कृताः सन्तः सद्यः प्रत्युपकुर्वते” इति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाकलं स द्यो लप्स्यत इति ध्वनिः ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।

गृह्यतरम्भे हर पशुपतेराद्र्दनागाजिनेच्छां

शान्तोद्देगस्तिमितनयनं हृष्टभक्तिर्भवान्या ॥३६॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्संध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य वृत्यारम्भे ताण्डवप्रारम्भे ग्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुमुकारुणं संध्यायां भवं सान्ध्यं तेजो दधानः । उच्चैरुक्तं भुजा एव तरवस्तेषां वनं मण्डलेन मण्डलाकरेणाभिलीनोऽभिव्याप्तः सद् ॥ कर्तरि क्तः ॥ भवान्या भवपत्त्या ॥ “इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्गृहाहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्” इति डीष् आनुगागमश्च ॥ शान्तउद्देगो नागाजिनदर्शनभयं ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चलेनयने यस्मिन्कर्मणि तत्थाकृम् ॥ “उद्देगस्त्वरिते क्लेशभये मन्थरगामिनि” इति शब्दार्णवे ॥ भक्तिः पूज्येष्वनुरागः ॥ भावार्थेऽक्तिन्प्रत्ययः ॥ दृष्टा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सद् ॥ पशुपतेराद्र्दशोणिताद्र्दयनागाजिनं गजचर्म ॥ “अजिनं चर्म कृत्तिःखी” इत्यमरः ॥ तत्रेच्छां हर निवर्तय । त्वमेव तत्स्थाने भवेत्यर्थः । गजासुरमर्दनानन्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमाद्राजिनं भुजमण्डलेन विभ्रत्ताण्डवचकारेति प्रसिद्धिः ॥ दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः । दृष्टशब्दस्य “त्रियाः पुंवत्” इत्यादिना पुंवडावस्य दुर्घटत्वादपूरणीमियादिविष्टिति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रि-

यादिषु पाठादिति । तदेतच्चोद्यम् । हृष्मक्तिरिति शब्द-
माश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने हृष्मं भक्तिरस्येति न-
पुंसकं पूर्वपदम् । अदाढ्यनिवृत्तिपरत्वे हृष्मशब्दाछिङ्गविशे-
षस्यानुपकारित्वात्खीत्वमविक्षितमिति ॥ भोजराजस्तु—
“भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यत
इवि कर्मर्थत्वे भवानीभक्तिरित्यादि भवति । भावसाध-
नायां तु स्थिरभक्तिभवान्यामित्यादि भवति” इत्याह ।
तदेतत्सर्वे सम्यग्वेचितं रघुवंशसंजीविन्यां “हृष्मक्तिरिति
ज्येष्ठे” इत्यत्र । तस्माद्हृष्मभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्व-
पदस्य खीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरापि
नगरसंचारप्रकारमाह—

गच्छन्तीनां रमणवसर्ति योषितां तत्र नकरं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेदैस्तमोभिः । ✓
सौदामन्या कनकनिकपस्तिनग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्षुवास्ताः ३७॥

गच्छन्तीनामिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ रमण-
वसर्ति प्रियभवनं प्रति गच्छतीनां योषिताम् । अभिसारि-
काणामित्यर्थः । सूचिभिर्भेदैः । अंतिसान्दैरित्यर्थः ।
तमोभी रुद्धालोके निरुद्धहृष्मप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे
कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्या निकष उपल-
गतरेखा तस्येव स्त्रिगधं तेजोयस्यास्तया ॥ “स्त्रिगधं तु मसृणे
सान्द्रे रम्ये क्षीबे च तेजासि” इति शब्दार्णवे ॥ मुदान्नादि-
गैकदिक्सौदामनी विश्वृत ॥ “तेनैकदिक्” इत्यण्मत्ययः ॥

तयोर्वीं मार्गं दर्शय । किंच तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जि-
ताभ्यां मुखरः शब्दायमानो मा स्म भूः । कुतः । ता योषितो
विकृता भीरवः । ततो वृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः ॥ नात्र
तोयोत्सर्गसहितं स्तनितमिति विग्रहः । विशिष्टस्येव केव-
लस्तनितस्याप्यनिष्टत्वात् । न च द्वन्द्वपक्षेऽत्याच्तरपूर्वनि-
पातशास्त्राविरोधः । “लक्षणं हेत्वोः क्रियायाः” इति सूत्र एव
विपरीतानिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादिति ॥
तां कस्यांचिद्द्वनवलभौ सुप्तपारावतायां

नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्तिवन्नविद्युत्कलत्रः ।
द्वैषे सूर्ये पुनर्रपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मदोयन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥३८॥
तामिति ॥ चिरं विलसनात्स्फुरणात्तिवन्नं विद्युदेव क-
लत्रं यस्य स भवान्सुप्ताः पारावताः कलरवा यस्यां तस्याम्
विविक्तायामित्यर्थः ॥ “पारावतः कलरवः कपोतः” इ-
त्यपरः ॥ जनसंचारस्तत्रासंभावित एवति भावः । कस्यां-
चिद्वनवलभौ । श्वहाच्छादनोपरिभाग इत्यर्थः ॥ “आ-
च्छादनं स्याद्वलभी श्वहाणाम्” इति हलायुधः ॥ तां रात्रिं
नीत्वा सूर्ये द्वैषे सति । उदिते सतीत्यर्थः पुनरप्यध्वशेषं
वाहयेत् । तथाहि सुहृदां मित्राणामभ्युपेताङ्गीकृतार्थस्य
प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया यैस्ते । अभ्युपेतसुहृदर्थी
इत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समाप्तः ॥ “कृत्या
क्रियादेवतयोः कार्ये स्त्री कृपिते त्रिषु” इति यादवः ॥
“कृषः श च” इति चकारात्क्यप् ॥ न मन्दायन्ते खलु
न् मन्दा भवन्ति हि । न विलम्बन्त इत्यर्थः ॥ “लोहिं-

तादिडाऽभ्यः क्यष् इति क्यष् । “वा क्यषः” इ-
त्यात्मनेपदम् ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डतानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयात्मं कमलवदनात्सोऽपि हर्तु नलिन्याः

प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसुयः ॥३९

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पूर्वके सूर्योदयकाले प्रग-
यिभिः प्रियतमैः खण्डतानां योषितां नायिकाविशेषाणाम् ॥
“ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डतेष्यकषायिता” इति दश-
रूपके ॥ नयनसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यम् ॥ नयति-
द्विकर्मकः ॥ अतो हेतोर्भानोर्वर्त्माशु शीघ्रं त्यज । तस्या-
वरको मा भूरित्यर्थः ॥ विष्णेऽनिष्टमाचष्टे-सोऽपि भानुः ।
नलान्यम्बुजानि यस्याः सन्तीति नलिनी पश्चिमी ॥
“तृणेऽम्बुजे नलं ना तु राज्ञि नाले तु न द्वियाम्” इति
शब्दार्णवे ॥ तस्याः स्वकान्तायाः कमलं स्वकुम्भमेव
वदनं तस्मात्मालेयं हिममेवासमश्चु हर्तु शमयितुं प्रत्या-
दृतः प्रत्यागतः । नलिन्यासच भर्तुर्भानोर्देशान्तरे नलिन्य-
न्तरगमनात्खण्डतात्वमित्याशयः । ततस्त्वयि । करान-
शून्हणद्वीति कररुत । क्विए । तस्मिन्कररुधि सति । हस्त-
रोधिनि सतीति च गम्पते ॥ “बलिहस्तांशवः कराः”
इत्यमरः ॥ अनल्पाभ्यसूयोऽधिकविद्वेषः स्यात् । प्रायणे-
च्छाविशेषविधाताद्वैषो रोषविशेषश्च कामिनां भवतीति
भावः । किं च “आत्मानं चार्कमीशानं विष्णुं वा द्वेष्टि
यो ज्ञनः । श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवं च भवेद्

धुवम् ॥ ” इति निषेधात्कार्यहानिर्भविष्यतीति ध्वनिः ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीवं प्रसन्ने

छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-

न्मोधीकर्तुं चदुलशफरोदर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीराया इति ॥ गम्भीरा नाम सरित् ॥ उदात्तना-

यिका च ध्वन्यते ॥ तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वादोषरहिते

चेतसीवं प्रसन्नेऽतिनिर्मले पयसि । प्रकृत्या स्वभावेनैव

सुभगः सुन्दरः ॥ “सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे ।

तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः” इति शब्दार्णवे ॥ ते तव

छाया चासावात्मा च । सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं च प्रवेशं

लप्स्यते । अपिशब्दात्प्रवेशमनिच्छोरपीति भावः । तस्मा-

च्छायाद्वारापि प्रवेशावश्यंभावित्वादस्या गम्भीरायाः ।

कुमुदविशदानि ध्वलानि चदुलानि शीघ्राणि शफराणां

मीनानामुदर्तनान्युलुण्ठनान्येव प्रेक्षितान्यवलोकनानि ॥

“त्रिषु स्थाच्छटुलं शीघ्रम्” इति विश्वः ॥ एतावदेव गम्भी-

राया अनुरागलिङ्गम् । धैर्याद्वाष्टर्णात् । वैयात्यादिति या-

वत् । मोधीकर्तुं विकलीकर्तुं नार्हसि । नानुरक्ता विप्रल-

ध्वयेत्यर्थः ॥ धूर्तलक्षणं तु—“किलश्चाति नित्यं गमितां

कामिनीमिति सुन्दरः । उपैत्यरक्तां यज्ञेन रक्तां धूर्तो

विमुञ्चति ॥” इति ॥

तस्याः किञ्चित्करधूतमिव प्राप्तवानीरशारवं

नीत्या नीलं सलिलवसनं सुकतरोधोनितम्लङ् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ४१
तस्या इति ॥ हे सखे, प्राप्ता वानीरशाखा वेतसशाक्षा
येन तत्थोक्तमतएव किंचिदीषत्कररथृतं हस्तावलम्बित-
मित स्थितम् । मुक्तस्त्यक्तो रोधस्तटमेव नितम्बः कटि-
र्येन तत्थोक्तम् ॥ “ नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभगेऽद्रिक-
टके कटौ ” इति यादवः ॥ नीलं कृष्णवर्णं वस्या
गम्भीरायाः सलिलमेव वसने नीत्वापनीय ॥ प्रस्थानसमये
प्रेयसीवसनग्रहणं विरहतापविनोदनार्थमिति प्रसिद्धम् ॥
लम्बमानस्य पीतसलिलभराङ्गलम्बमानस्य । अन्यत्र
जघनारूढस्य । ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण
भावि ॥ कृच्छ्रत्वे हेतुमाह—ज्ञातेवि ॥ ज्ञातास्वादोऽनु-
भूतरसः कः पुमान्विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिस्तपूर्व-
भागो वा यस्यास्ताम् ॥ “ जघनं स्यात्कदौ पूर्वश्रोणिभा-
गापरांशयोः ” इति यादवः ॥ विहातुं त्यक्तुं समर्थः ।
न कोऽपीत्यर्थः ॥

त्वञ्चिष्यन्दोऽच्छसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः

स्रोतोरन्धधनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
नीर्चैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते

शीतो वायुः परिणमयिता काननोद्भवराणाम् ४२
त्वदिति ॥ त्वञ्चिष्यन्देन तव वृष्ट्योच्छतिताया उप-
बृहिताया वसुधाया भूमेर्गन्धस्य संपर्केण रम्यः । सुरभि-
रित्यर्थः ॥ स्रोतःशब्देनेन्द्रियवाचिना तद्विशेषो द्वाणं
लक्ष्यते ॥ “ स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः ” इत्यमरः ॥

सोतोरन्नेषु नासायकुहरेषु यज्ञनितं शब्दस्तेन सुभगं
यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पीयमानः । वसुधागन्ध-
लोभादाद्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्यमुच्यते । कान-
नेषु वनेषुदुम्बराणां जन्तुफलानाम् ॥ “उदुम्बरो जन्तु-
फलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः” इत्यमरः ॥ परिणमयिता
परिपाकयिता ॥ “मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ शीतो
वायुः । देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिम् । देवगिरिमित्यर्थः ।
उपजिगमिषोरूपगन्तुमिच्छोः ॥ गमेः सम्बन्तादुपत्ययः ॥
ते तव नीचैः शनैर्वास्यति । त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः ॥
संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥ “देवपूर्वं गिरिम्” इत्यत्र
देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य । न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति । सं-
ज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः ।
तदुक्तमेकावल्याम्—“यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि
तत्” इति ॥ समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन
शब्दपेरेण मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लङ्घयत इति कथंचि-
त्संपाद्यम् ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसर्ति पुष्पमेघकृतात्मा

पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्वयोमगङ्गाजलार्द्धैः ।
रक्षाहेतोर्नवशाशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं ताद्वितेजः ॥ ४३ ॥
तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य तम् ।
नित्यसंनिहितमित्यर्थः ॥ पुरा किल तारकाख्यामुरविज-
यसंतुष्टः सुरपार्थनावशाद्वगवान्भवानीनन्दनः स्कन्दो नि-
त्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामीत्युक्त्वा तत्र वसतीति

प्रसिद्धिः ॥ स्कन्दं कुमारं स्वामिनम् । पुष्पाणां मेघः
पुष्पमेघः । पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात्पुष्पवर्षुकमेघी-
कृतविग्रहः सन्व्योमगङ्गाजलाद्वैः । पुष्पासरैः पुष्पसंपातैः
“धारासंपाते आसारः” इत्यमरः ॥ भवान्स्वयमेव स्त्रप-
यत्वभिषिञ्चतु । स्वयंपूजाया उत्तमत्वादिति भावः ॥
तथा च शंभुरहस्ये—“स्वयं यजति चेद्ब्रह्मुत्तमा सोदरा-
त्मजैः । मध्यमा या यजेद्वृत्यैरधमा याजनक्रिया ॥”
इति ॥ स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थनेनार्थेनार्थान्तरं न्यस्यति
रक्षेति ॥ तद्वागवान् । स्कन्द इत्यर्थः ॥ विधेयमाधान्या-
न्यपुंसकनिर्देशः ॥ वासवस्येमा वासव्यः ॥ “तस्येदम्”
इत्यण् ॥ तासां वासवीनामैन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षया
कारणेन । रक्षार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति
षष्ठी ॥ नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति
वहः ॥ पचाद्यच् ॥ हुतस्य वहो हुतवहो वङ्गस्तस्य मुखे
संभृतं संचितम् । आदित्यमातिक्रान्तमत्यादित्यम् ॥
“अत्यादयः क्रान्तार्थे द्वितीयया” इति समाप्तः ॥
तेजो हि साक्षाद्वगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरमित्यर्थः । अतः
पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्वसूचनार्थम् ।
तदुक्तं शंभुरहस्ये—“गवां पश्चाद्विजस्याङ्गीर्णेगिनां
त्वत्केवर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवङ्गवा-
जिनाम् ॥” इति ॥

ज्योतिर्लंखावलयि गलितं यस्य बहं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।

धौतापाङ्गं हरशिरुचा पावकेस्तं मयूरं

पश्चाद्द्रिग्रहणगुरुभिर्गजितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिषस्तेजसो लेखा राजयस्तासां
बलयं मण्डलं यस्यास्तीति तथोक्तम् । गलितं भ्रष्टम् ।
नः तु लौल्यात्सवयं छिन्नमिति भावः । यस्य मयूरस्य बहूं
पिच्छम् । “पिच्छबहूं नपुंसके” इत्यमरः ॥ भवानी
गौरी । पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्त्रेहेन कुबल्यस्य दलं पत्रं तत्प्रापि
तयोग्य यथा तथा कर्णे करोति । दलेन सह धारयती-
त्यर्थः । यदा कुबल्यस्य दलप्रापि दलभाजि दलाहें
कर्णे करोति ॥ किंबन्तात्सप्तमी ॥ दलं परिहृत्य
तत्स्थाने बहूं धत्त इत्यर्थः ॥ नाथस्तु “कुबल्यदलक्षेपि”
इति पाठमनुसृत्य “क्षेपो निन्दापसारणं वा” इति
व्याख्यातवान् ॥ हरशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौता-
पाङ्गं स्वतोऽपि शौक्ल्यादतिधवलितनेत्रान्तम् ॥ “अ-
पाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः ॥ पावकस्याम्रेरपत्यं पावकिः
स्कन्दः ॥ “अत इश्” इति इश् ॥ तस्य तं पूर्वोक्तं
मयूरं पश्चात्पुष्पाभिषेचनानन्तरमद्रेदेवगिरेः कर्तुः ॥ ग्रह-
णेन गुहासंकमणेन गुहमिः । प्रतिध्वानमहङ्करित्यर्थः ।
गजितैर्नर्तयेथा वृत्य कारय । मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं
कुमारमुपासस्वेति भावः ॥ “नर्तयेथाः” इत्यत्र “अणाव-
कर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्” इत्यात्मनेपदापवादः । “निग-
रणचलनर्थेभ्यश्च” इति परस्मैपदं न भवति तस्य
“न पादम्याङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिमुहरुचिन्तिवदवसः” इति
प्रतिषेधात् ॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुलङ्किताध्वा
सिद्धद्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिरुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
सोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ४५॥

आराध्येति ॥ एनं पूर्वोक्तम् शरा बाणवृणानि ॥ “शरो
बाणे बाणवृणे” इति शब्दार्णवे ॥ तेषां वनं शरवणम्
“प्रनिरन्तः शेरे” इत्यादिना णत्वम् ॥ तत्र भवो जन्म
यस्य तं शरवणभवम् ॥ “अवज्यो बहुव्रीहिर्विधिकरणो
जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः । अवज्योऽगतिकत्वादा-
श्रयणीय इत्यर्थः ॥ देवं स्कन्दम् ॥ “शरजन्मा षडा-
ननः” इत्यमरः ॥ आराध्योपास्य वीणिभिर्वीणावद्विः ॥
व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः । भगवन्तं
स्कन्दमुपवीणियतुमागतैरिति भावः । जलकणभयात् ।
जलसेकस्य वीणाकणनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मुक्त-
मार्गस्त्यक्तवर्त्मा सन्तुलिङ्किताध्वा । कियन्तपध्वानं गत
इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवामालम्भेन संज्ञपनेन जापत
इति तथोक्ताम् । भुवि लोके सोतोमूर्त्या प्रवाहस्तपेण
परिणतां रूपविशेषमापनां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेर्महाराज-
स्य कीर्तिम् । चर्मण्वत्याख्यानं नदीमित्यर्थः । मानयिष्य-
नस्त्कारायिष्यन्वयालम्बेथाः । आलम्भयावतेरित्यर्थः ॥
पुरा किल राजो रन्तिदेवस्य गवालम्भेकत्र संभृताद्रक्त-
निष्यन्दाच्चर्मराशोः काचिन्नदी सस्पन्दे । सा चर्मण्वती-
त्याख्यायत इति ॥

तथ्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचैरे
 तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
 प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्ये दृष्टी-
 रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ४६
 त्वयीति ॥ शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेश्चैरे वर्ण-
 चैरे । ततुल्यवर्ण इत्यर्थः । त्वयि जलमादातुमवनते सति
 पृथुमपि दूरत्वात्तनुं स्फक्षमतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धो-
 शर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहम् । गगने गतिर्येषां ते गगन-
 गतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ अयमपि बहुव्रीहिः
 पूर्ववज्जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः ॥ नूनं सत्यं दृष्टीरावर्ज्य
 नियम्यैकमेकयष्टिं स्थूलो महान्मध्यो मध्यमणीभूत
 इन्द्रनीलो यस्य तं भुवो भूमेर्मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव प्रेक्षि-
 ष्यन्ते ॥ अत्रात्यन्तनीलमेघसंगतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठ-
 मुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षैवेयमितीवशब्देन व्यज्यते ।
 इतीवशब्ददर्शनादत्राप्युपमैवेति वभ्राम ॥

तामुत्तीर्य ब्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणं
 पक्षमोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
 कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बं
 पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥४७॥
 तामिति ॥ तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूल-
 ताः ॥ उपमितसमासः ॥ तासां विभ्रमा विलासाः परि-
 चिताः क्लृपा येषु तेषाम् पक्षमाणि नेत्रलोमानि ॥ “पक्षम
 स्फुष्ये च स्फक्षमाशो किञ्जलके नेत्रलोमनि” इति विश्वः ॥

तेषामुत्क्षेपादुन्नमनाद्वेतोः । कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्ण-
शारा नीलशब्दाः ॥ “वर्णो वर्णेन” इति समाप्तः ॥
“कृष्णरक्तसिताः शाराः” इति यादवः ॥ ततश्च शारश-
बद्दादेव सिद्धे काष्ठर्थं पुनः कृष्णपदोपादानं काष्ठर्थप्राधा-
न्यार्थम् । रक्तत्वं तु न विवक्षितमुपमानानुसारात्तस्य स्वा
भाविकस्य खीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधादितरस्याप्रसङ्गात् ।
क्रचिद्भावकथनं तूष्पत्तिविषयम् ॥ उपरि विलसन्त्यः कृ-
ष्णशाराः प्रभा येषां तेषाम् । कुन्दनानि माध्यकुमुमानि ॥
“माध्यं कुन्दम्” इत्यमरः ॥ तेषां क्षेप इतस्ततश्चलनं
तस्यानुगा अनुसारिणो ये मधुकरास्तेषां श्रियं मुष्णन्तीति
तथोक्तानाम् । क्षिष्यमाणकुन्दनानुविधायिमधुकरकल्पाना-
मित्यर्थः । दशपुरं रन्तिदेवस्य नगरं तस्य वधवः ख्वियः ॥
“वधूर्जाया स्तुषा खीं च” इत्यमरः ॥ तासां नेत्रकौ-
तूहलानां नेत्राभिलाषाणाम् । साभिलाषहष्टीनामित्यर्थः ।
आत्मबिम्बं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन्विषयीकुर्वन्वज गच्छ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमय च्छायया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिण्डुनं कौरवं तद्वजेथाः ।

राजन्यानां सितशरशतैर्थत्र गाण्डीवधन्वा

धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥४८

ब्रह्मावर्तमिति ॥ अथानन्तरं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं
देशम् ॥ अत्र मनुः—“ सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनयोर्यदन्त-
रम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ ” इति ॥

छाययानातपमण्डलेन गाहमानः प्रविशन्त तु स्वरूपेण ।
“ पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिवृत्यान्यतो व्रजेत् ” इति वच-

नात् । क्षत्रप्रधनपिथुनम् । अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया
कुरुपाण्डवयुद्धस्त्रचकमित्यर्थः ॥ “युद्धमायोधनं जन्यं
प्रधनं प्रविदारणम्” इत्यमरः ॥ तत्प्रसिद्धं कुरुणामिदं
कौरवं क्षेत्रं भजेथाः । कुरुक्षेत्रं वजेत्यर्थः । यत्र कुरुक्षेत्रे
गाण्ड्यस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः ॥ “गाण्ड्यजगा-
त्संज्ञायाम्” इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः ॥ “कपिध्वजस्य
गाण्डीवगाण्डिवौ पुनर्पुंसकौ” इत्यमरः ॥ तद्वनुर्यस्य स
गाण्डीवधन्वाऽर्जुनः ॥ “वा संज्ञायाम्” इत्यनडादेशः ॥
सितशरशतैर्निशितवाणसहस्रै राजन्यानां राजां मुखानि
धाराणामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षदभि-
मुखं वृष्टवान् । शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः ॥
हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९
हित्वेति ॥ बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन । न तु
भयेन । समरविमुखो युद्धनिःस्युहः । लाङ्गलमस्यास्तीति
लाङ्गली हलधरः । अभिमतरसामभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः
स्वप्रियाया लोचने एवाङ्कः प्रतिबिम्बितत्वाच्चिङ्गं यस्यास्तां
हालां सुराम् ॥ “सुरा हलिप्रिया हाला” इत्यमरः ॥
“अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र स्त्रे हालेति देशभा-
षापदमप्यतीव कविप्रयोगात्साधु” इत्युदाजहार वामनः ॥
हित्वा त्यक्त्वा । दुस्त्यजामपीति भावः । याः सारस्वती-
रपः सिषेवे । हे सौम्य सुभगं, त्वं तासां सरस्वत्या नद्या

इमाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं सेवां कृत्वान्तोऽन्तरात्मनि
शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता ॥ “ प्वुलृचौ ” इति
ष्टृच् ॥ अपि सद्य एव पूतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ “ वर्तमा-
नसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ वर्णमा-
त्रेण वर्णेनैव कृष्णः इयामः । न तु पापेनेत्यर्थः । अन्तः
शुद्धिरेव संपाद्या न तु बाह्या । बहिःशुद्धोऽपि सूतवधग्रा-
यश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्बलभद्र एव
निर्दर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वतीं सर्वथा सेवित-
व्येति भावः ॥

तस्माद्द्वच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णा

जड्डोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्किम् ।

गौरीवक्त्रभुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः

शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्कुरुक्षेत्रात्कनखलस्याद्रेः समीपेऽ-
नुकनखलम् ॥ “ अनुर्यत्समया ” इत्यब्ययीभावः ॥
शैलराजाद्विमवतोऽवतीर्णा सगरतनयानां स्वर्गसोपानप-
ङ्किम् । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः । जड्डोर्नाम राज्ञः
कन्यां जाड्डवीं गच्छेर्गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ या जा-
ड्डवी गौर्या वक्त्रे या भुकुटिरचना सापत्न्यरोषादभ्रुभङ्गक-
रणं तां फेनैर्विहस्यावहस्येव ॥ धावल्यात्फेनानां हासत्वे-
नोत्पेक्षा ॥ इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव
हस्ता यस्याः सेन्दुलग्नोर्मिहस्ता सतीं शंभोः केशग्रहणम-
करोत् । यथा काचित्पौडा नायिका सपत्नीमसहमाना
स्ववालुभ्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तां सह शिरोरत्नेन केरोष्वा-

कर्त्तिं तद्विदिति भावः ॥ इदं च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाङ्गुटेन जग्राहेति कथामुपजीव्योक्तम् ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेयाभिरामा ॥ ५१ ॥

तस्या इति ॥ सुरगज इव कश्चिद्दिग्गज इव व्योम्नि
पश्चार्धं पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः ॥ पृष्ठोदरादित्वा-
त्साधुः ॥ तेन लम्बत इति पश्चार्धलम्बी सन्पश्चार्धभागेन
व्योम्नि स्थित्वा । पूर्वार्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः । अच्छ
स्फटिकविशदं निर्मलस्फटिकावहातं तस्या गङ्गाया अ-
म्भस्तिर्यक्तिरक्षीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेविचारयेष्वेत् ।
सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामन्त्या भवतश्छाय-
या प्रतिविम्बेनासौ गङ्गाऽस्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः प्राप्तो
यमुनासंगमो यथा सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्यश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रत्रिनयनद्वपोत्त्वातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

आसीनानामिति ॥ आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां
कस्तूरिकामृगाणाम् ॥ अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः ॥
नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैस्तेषां तदुद्धवत्वात् । अत एव
मृगनाभिसंज्ञा च ॥ “ मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च ”

इत्यमरः ॥ अथवा नाभयः कस्तूर्यः ॥ “ नाभिः प्रधाने
कस्तूरीमदे च क्वचिदीरितः ” इति विश्वः ॥ तासां गन्धैः
सुरभिताः सुरभीकृताः शिला यस्य तं तस्या गङ्गाया एव
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तुषारैर्गौरं सिवम् ॥
“ अवदातः सितो गौरः ” इत्यमरः ॥ अचलं प्राप्य ।
विनीयतेऽनेनेति विनयनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ अध्वश्रमस्य
विनयनेऽपनोदके तस्य द्विमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् ।
शुभ्रो यस्त्रिनयनस्य अम्बकस्य वृषो वृषभः ॥ “ सुकृते
वृषमे वृषः ” इत्यमरः ॥ तेनोत्खातेन विदारितेन पङ्केन सहो-
पमेयामुपमातुमहीं शोभां वक्ष्यति वोढासि ॥ वहतेर्लृद् ॥
“ त्रिनयन— ” इत्यत्र “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” इति
णत्वं न भवति “ क्षुभ्रादिषु च ” इति निषेधात् ॥ तस्याः
प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेयस्य वैवाहिको घृविहारो
छन्यते ॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघटजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाभिः ।
अहस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो हुत्तमानाम् ॥५३॥

तमिति ॥ वायौ बनवाते सरति वाति सति सरलानां
देवदारुद्माणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः ॥ “ अख्त्री प्रका-
ण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेत्तरोः ” इत्यमरः ॥
तेषां संघटनेन संर्घणेन जन्म यस्य स तथोक्तः ॥ ज-
न्मोत्तरपदत्वाद्वयधिकरणोऽपि बहुवीहिः साधुरित्यक्तम् ॥
उल्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षणिता निर्देशाक्षमरीगां बालभाराः

केशसमूहा येन । दव एवाग्निर्दवाग्निर्वनवाङ्ग्नः ॥ “ वने
च वनवङ्गो च दवो दाव इतीव्यते ” इति यादवः ॥ तं
हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यादि । एनं दवाग्निं वारिधारा-
सहस्रैः शमयितुमर्हसि ॥ युक्तं चैतादित्याह-उत्तमानां
महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्तानामार्तप्रशमनमा-
पन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि । अतो
हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः ॥
ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्

मुकुताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
तान्कुर्वीयास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ५४
य इति ॥ तरिमन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः ॥ “ संरम्भः
संक्रमे कोपे ” इति शब्दार्णवे ॥ तेनोत्पतन उत्पुवने
रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः ॥ “ रभसो वेगहर्षयोः ”
इत्यमरः ॥ ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः ॥ “ शरभः
शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे ” इति विश्वः ॥ मु-
क्तोऽध्वा शरभोत्पुवनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्ग-
भङ्गाय लङ्घयेयुः ॥ संभावनायां लिङ् ॥ भवतोऽतिदूर-
त्वात्स्वाङ्गभङ्गाविरक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्येत्यर्थः । ता-
ञ्चशरभांस्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः ॥ “ वर्षोपल-
स्तु करका ” इत्यमरः ॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनाव-
कीर्णान्विक्षिपान्कुर्वीथाः कुरुष्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ भु-
द्रोऽप्यधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेपव्य इति भावः ।
नशानि । आगामान दग्धाद्याः कर्माणां तेष यत्नं ल-

योगः स निष्पलो येषां ते तथोक्ताः । निष्कलकर्मोपम्
क्रमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न
स्युने भवन्ति । सर्वे एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र “घनो-
पलस्तु करके” इति यादववचनात्करकशब्दस्य नियत-
पुंलिङ्गताभिप्रायेण “करकाणामावृष्टिः” इति केषांचि-
द्वयाख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । “वर्षोपलस्तु करका”
इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना {“कमण्डलौ च क-
रकः सुगते च विनायके” इति नानार्थे पुंसपि वक्ष्य-
तीति वदतोभयसिङ्गताप्रकाशनात् । यादस्य तु पुंलिङ्ग-
ताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिवेद इति न तद्वि-
रोधोऽपि । “करकस्तु करके स्यादादिमे च कमण्डलौ ।
पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपले” इति विश्वप्रका-
शवचने तूभयलिङ्गता व्यक्तैरेवि न कुत्रापि विरोधवाती ।
अत एव रुद्रः— “वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च
दृश्यते” इति ॥

तत्र व्यक्तं दृष्टि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वतिसद्वैपुरुचितवाले भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्भूतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्ये श्रद्धानाः ॥५५॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृष्टि कस्यांनिच्छिलायां
व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ “सिद्धिर्निष्प-
तियोगयोः” इति विश्वः ॥ उपचितवाले रचितपूजावि-
धिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति यादवः ॥ अर्थ-
शासाविन्दुश्चेत्यर्थेन्दुः ॥ “अर्धः खण्डे समेऽशके” इति

केशसमूहा येन । दव एवाग्निर्दवाग्निर्वनवाङ्ग्निः ॥ “ वने
च वनवङ्गो च दवो दाव इतीष्वते ” इति यादवः ॥ तं
हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यादि । एनं दवाग्निं वारिधारा-
सहस्रैः शमयितुमर्हसि ॥ युक्तं चैतादित्याह-उत्तमानं
महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्तानामार्तप्रशमनमा-
पन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि । अतो
हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः ॥
ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्

मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकाद्यष्टपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ५४
य इति ॥ तस्मिन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः ॥ “ संरम्भः
संक्रमे कोपे ” इति शब्दार्णवे ॥ तेनोत्पतन उत्पुबने
रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः ॥ “ रमसो वेगहर्षयोः ”
इत्यमरः ॥ ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः ॥ “ शरभः
शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे ” इति विश्वः ॥ मु-
क्तोऽध्वा शरभोत्पुबनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्ग-
भङ्गाय लङ्घयेयुः ॥ संभावनायां लिङ् ॥ भवतोऽतिदूर-
त्वात्स्वाङ्गभङ्गाविरक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्येत्यर्थः । ता-
ञ्चशरभांस्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः ॥ “ वर्षोपल-
स्तु करका ” इत्यमरः ॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनाव-
कीर्णान्विक्षिप्तान्कुर्वीथाः कुरुष्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ भु-
द्रोऽप्यधिक्षिप्तप्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेपव्य इति भावः ।
तस्मादिनि । गोपालान्त गोपालान्त कर्माणि तेष यत्नं त्व-

योगः स निष्पलो येषां ते तथोक्ताः । निष्फलकमोपम्
क्रमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न
स्युन् भवन्ति । सर्वे एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र “घनो-
पलस्तु करके” इति यादववचनात्करकशब्दस्य नियत-
पुंलिङ्गताभिप्रायेण “करकाणामावृष्टिः” इति केषांचि-
द्वयाख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । “वर्षोपलस्तु करका”
इत्यमरवचनाख्याख्याने क्षरिस्वामिना ॥ “कमण्डलौ च क-
रकः सुगते च विनायके” इति नानार्थे पुंस्पवि वक्ष्य-
तीति बदतोभयसिङ्गताप्रकाशनात् । यादस्य तु पुंलिङ्ग-
ताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिवेद्य इति न तद्वि-
रोधोऽपि । “करकस्तु करक्षे स्यादादिमे च कमण्डलौ ।
पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपले” इति विश्वप्रका-
शवचने तूभयलिङ्गता व्यक्तैवेवि न कुत्रापि विरोधवाता ।
अत एव रुद्रः— “वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च
दृश्यते” इति ॥

तत्र व्यक्तं दृष्टि चरणन्यासपर्वेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैपृहचितवाले भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन्वृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्भूतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणयदप्राप्ये श्रद्धानाः ॥५५॥

तत्रोति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृष्टि कस्यानिच्छिलायां
व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ “सिद्धिर्निष्प-
तियोगयोः” इति विश्वः ॥ उपवितवाले रचितपूजावि-
धिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति यादवः ॥ अर्थ-
शासाविन्दुश्चेत्यर्थेन्दुः ॥ “अर्धः खण्डे समेऽशके” इति

त्रिश्वः ॥ स मौलौ यस्य तस्येवरस्य चरणन्यासे पादवि-
न्यासम् । भक्तिः पूज्येष्वनुरागस्तया नम्रः सन्परीयाः
प्रदक्षिणं कुरु ॥ परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्पादन्यासे
हष्टे सत्युद्घूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रहधाना विश्व-
सन्तः पुरुषाः । श्रद्धा विश्वासः । आस्तिक्यबुद्धिरिति यात्रा ॥
“श्रद्धन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या” इति श्रत्पूर्वाह्यातेः
शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् ॥
“करणं साधकतमं क्षेत्रग्रान्दियेषु च” इत्यमरः ॥
स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ “गणाः
प्रमथसंख्यौषाः” इति वैजयन्ती ॥ तस्य प्राप्तये संक-
ल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥ कल्यासेः पर्याप्तिवचनस्यालमर्थ-
त्वात्तद्योगे “नमःस्वस्ति-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ “अ-
लमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्” इति भाष्यकारः ॥ “अ-
व्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ॥ हिमऽद्वौ
शांभवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं
साधकः स्थितये तनुम् ॥ इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च ज-
गत्यम् ॥” इति शंभुरहस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिव्विपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।
निर्जदस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥५६॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ, अनिलैः पूर्यमाणाः की-
चका वेणुविशेषाः ॥ “वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्य-
निलोद्गताः” इत्यमरः । “कीचको दैत्यभेदे स्याच्छ-

‘कंशे हुमान्तरे’ इति विश्वः ॥ मधुरं श्रुतिषुखं यथा
तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥ “श-
ब्दैरकलहभ्रकणमेवेभ्यः करणे” इत्यादिना क्यदः ॥
अनेन वंशवाद्यतंपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संयुक्ताभिर्वश-
वाद्यानुषक्ताभिर्वा ॥ “संरक्ताभिः” इति पाठे संरक्तक-
ण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किंनरीभिः किंनरस्तीभिः । त्रयाणां पु-
राणां समाहारत्रिपुरम् ॥ “तद्वितार्थोत्तरपद—” इति
समाप्तः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥ तस्य विजयो गीयते ।
कन्दरेषु दरीषु ॥ “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः ॥ ते
तव निर्वादो मुरजे वाद्यमेदे ध्वनिरिव । मुरजध्वनिरिवे-
त्यर्थः । स्पाचेत्तार्हं तत्र चरणसमीपे पशुपतेनित्यसंनि-
हितस्य शिवस्य संगीतम् ॥ “तौर्यनिकं तु संगीतं न्या-
यारम्भे प्रसिद्धके । तूर्याणां त्रितये च” इति शब्दार्णवे ॥
तदेवार्थः संगीतार्थः संगीतवस्तु ॥ “अर्थोऽभिधेयरैवस्तु-
प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥ समग्रः संपूर्णो भावी
ननु भविष्यति खलु ॥ भविष्यति गम्यादयः” इति
मविष्यदर्थे णिनिः ॥

प्रालेयाद्रेष्टपतटमतिकम्य तांस्तांनिवशेषान्

हंसदारं भूगुपतियशोवर्त्म यस्त्वौञ्चरन्धम् ।

तेनोदीर्चीं दिशमनुसरेस्तिर्थगायामशोभी

इथामः पादो वलिनियमनाभ्युदत्स्थेव विष्णोः ५७

प्रालेयेति ॥ प्रालेयाद्रेहिमाद्रेष्टपतटं तटसमीपे ॥ “अ-
व्ययं विभाक्ति—” इयादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ तां-
स्तान् ॥ वीप्तायां द्विरक्तिः ॥ विरोषान्द्रष्टव्यार्थान् ॥

“ विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि ” इति शब्दार्णवे ॥
 अतिक्रम्यानुसरेगच्छेरित्यनागतेन संबन्धः ॥ हंसानां
 द्वारं हंसद्वारम् ॥ मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चवरन्प्रेण
 संचरन्त इत्यागमः ॥ भृगुपतेजार्जिमदग्न्यस्य यशोवर्त्म ।
 यशःप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । यत्क्रौञ्चवस्याद्रे रन्ध्रमस्ति
 तेन क्रौञ्चबिलेन बलेऽत्यस्य नियमने बन्धनेऽभ्युद्य-
 वस्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य इयामः
 कृष्णवर्णः पाद इव तिर्यगायामेन क्षिप्रवेशनार्थं तिरश्ची-
 नदैव्यर्णं शोभत इति तथाविधः सञ्चुदीचीमुत्तरां दिशम-
 नुसरेत्तुगच्छ ॥ पुरा किल भगवतो देवाद्युर्जटेऽनुरूपनि-
 षदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्धस्य स्पर्धया क्रौञ्च-
 शिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया षट्पिण्डमेदं
 भित्वा तत एव क्रौञ्चक्रोडादेव सद्यः समुज्जृभिते
 कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालमाङ्गा-
 वितमिति कथा श्रूयते ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छासितप्रस्थसंधेः

कैलासस्य त्रिदशार्वनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।

शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं

राशीभूतः प्रतिदिनमिव ऋयम्बकस्याद्वासः ॥५८॥

गत्वेति ॥ क्रौञ्चबिलनिर्गमनानन्तरमूर्ध्वं च गत्वा
 दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिरुच्छासिता विश्वेषिताः
 प्रस्थानां सानूनां संधयो यस्य तस्य ॥ एतेन नयनकौ-
 तुकसद्वाव उक्तः ॥ त्रिदशपरिमाणमेषामस्तीति त्रिदशाः ॥
 “सुख्ययाव्यया—” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “बहुव्रीही

संख्येषे उच्च—' इत्यादिना समाप्तान्तो उजिति क्षीर-
स्थामी ॥ त्रिदशानां देवानां वनितास्तासां दर्पणस्य ॥
कैलासस्य स्फटिकत्वाद्रजतत्वाद्वा विम्बग्राहित्वेनेदमुक्तम् ॥
कैलासस्यातिथिः स्याः । यः कैलासः कुमुदविशदैर्मिर्मलैः
शृङ्गाणामुच्छ्रायैरौत्त्वयैः खमाकाशं वितत्य व्याप्य
प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतस्यम्बकस्य त्रिलोचनस्याद्व-
हासेऽतिहास इव स्थितः ॥ “अद्वावतिशयक्षीमौ” इति
यादवः ॥ धावल्याद्वासत्वेनोत्प्रेक्षा । हासादानां धावल्यं
कविसमयसिद्धम् ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्तिंगधाभिनाञ्जनामे

सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-

मंसन्यस्ते सति हलभूतो मेचके वाससीव ॥५९॥

उत्पश्यामीति ॥ स्तिंगधं मसृणं भिन्नं मर्दितं च
यदञ्जनं कञ्जलं तस्यामेवामा यस्य तर्सिंपस्त्वयि तट-
गते सानुं गते सति सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विरददशनस्य
गजदन्तस्य छेदवद्वौरस्य धवलस्य तस्याद्रेः कैलासस्य
मेचके इयामले ॥ “कृष्णे नीलासितश्पामकालश्याम-
लमेचकाः” इत्यमरः ॥ वाससि वस्त्रेऽसन्यस्ते सति
हलभूतो बलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां
शोभां मवित्रीं भाविनीमुत्पश्यामि । शोभा भविष्यतीति
तर्कयामीन्यर्थः ॥ श्रोतीं पूर्णोपमालंकारः ॥

हित्वा तस्मिन्मुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पाद्चारेण गौरी ।

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलै॒घः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६० ॥

हित्वेति ॥ तस्मिन्कीडाशैले कैलासे ॥ “कैलासः कन-
काद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभो-
देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥” इति शंभुरहस्ये ॥ शंभुना
शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं हित्वा गौर्या भीरुत्वात्य-
क्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेद्यदि तर्ह-
ग्रयायी पुरोगतस्तथा स्तम्भितो घनीभावं प्रापितोऽन्तर्ज-
लस्यै॒घः प्रवाहो यस्य स तथाभूतः । भङ्गीनां पर्वणां
भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् । मणी-
नां तटं मणितटं तस्यारोहणाय सोपानत्वं कुरु । सोपा-
नभावं भजेत्पर्थः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्दृष्टोद्गीर्णतोयं

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्या-
क्रीडालोलाः श्रवणपर्वैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥ ६१ ॥

तत्रोति ॥ तत्र कैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलय-
कुलिशानि कङ्कणकोटयः ॥ शङ्कोटिवाचिना कुलिश-
शब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते ॥ तैरुद्दृष्टनानि प्रहारास्तैरुद्गी-
र्णमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धारा यन्त्रधारास्तासां
गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ हे
सखे मित्र, धर्मे निदाधे लब्धस्य ॥ धर्मलब्धत्वं चास्य
देवभूमिषु सर्वदा सर्वतुसमाहारात्मायमिक्षेषत्वाद्वा । यथो-
क्तम्—“आषाढस्य प्रथम्” इति ॥ तत्र ताभ्यः सुर-

युवतिभ्यो मोक्षो न स्याद्यादि तदा क्रीडालोलः क्रीडा-
सक्ताः । प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सुरयुवतीः श्रवणप्रसौः
कर्णकटुभिर्गिर्जितैः करणैर्भाययेक्षासयेः ॥ अत्र हेतुभया-
भावादात्मनेपदं षुगागमश्च न ॥
हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः

कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।
धुन्वन्कल्पद्वुमकिसलयान्यशुकानीव वातै-
नानाचेष्टैर्जलद् ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥६२॥
हेमेति ॥ हे जलद्, हेमाम्भोजानां प्रसवि जनकम् ॥
“जिद्विभि-” इत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥ मानसस्य सरसः
सलिलमाददानः । पिबन्नित्यर्थः । तथैरावतस्येन्द्रगजस्य ।
कामचारित्वाद्वा शिवसेवार्थमिन्द्रागमनाद्वा समागतस्येति
भावः । क्षणे जलादानकाले मुखे पटेन या प्रीतिस्तां कु-
र्वन् । तथा कल्पद्रुमाणां किसलयानि पल्लवभूतान्यशु-
कानि सूक्ष्मवस्त्राणीव ॥ “अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधा-
नोत्तरीययोः । सूक्ष्मवस्त्रे नाऽतिरीप्तौ” इति शब्दार्णवे ॥
वातैर्मेववातैर्धुन्वन् । नाना बहुविधाश्चेष्टास्तोषपानादयो
येषु तैर्लितैः क्रीडितैः ॥ “ना भावमेहे खीनृत्ये ललितै
त्रिषु सुन्दरे । अत्तियां प्रमदागरे क्रीडिते जातपल्लवे”
इति शब्दार्णवे ॥ तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टु निर्विशेः
समुपभुद्धक्षव ॥ “निर्वेशो भूतिभोगयोः” इत्यमरः । यथे-
च्छविहारो मित्रागृहेषु मैञ्याः फलम् । सहजमित्रं च ते
कैलासः । मैघपर्वतयोरब्जस्त्रर्ययोरब्धिचन्द्रयोः शिखिजी-
भूतयोः समीराग्न्योर्मित्रता स्वयमिति भावः ॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव सस्तगङ्गादुकूलै
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले वहति सलिलोद्धारमुच्चैर्विमाना
 मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥६३॥
 तस्येति ॥ प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्यो-
 त्सङ्गं ऊर्ध्वभागे कटौ च ॥ “उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थ-
 न्यूर्ध्वतलेऽपि च ” इति मालतीमालायाम् ॥ गङ्गा दु-
 कूलं शुभ्रवस्त्रमिवेत्युपमितसमाप्तः ॥ “ दुकूलं सूक्ष्मवत्त्वे
 स्यादुत्तरीये सितांशुके ” इति शब्दार्णवे ॥ अन्यत्र तु
 गङ्गैव दुकूलम् ॥ तत्सर्तं यस्यास्तां तथोक्तामलकां कु-
 बेरनगरीं दृष्ट्वा । कामिनीमिवेति शेषः । हे कामचारिन्,
 त्वं पुनरस्त्वं तु न ज्ञास्यस इति न । किं तु ज्ञास्यस एवे-
 त्यर्थः ॥ कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभावा-
 दज्ञानमसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्ज्वयप्रयोगः । तदुक्तम्-
 “ स्मृतिनिश्चयसिद्धयर्थेषु नञ्ज्वयप्रयोगः ” इति ॥ उच्चै-
 रुचतानि विमानानि सप्तभूमिकभवनानि यस्यां सा ॥ “ वि-
 मानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्यनि ” इति यादवः ॥
 मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम् ॥ अन्यत्र विमाना
 निष्कोपा याऽलका । वो युष्माकं काले । मेघकाल इत्य-
 र्थः ॥ कालस्य सर्वमेघसाधारण्याद् इति बहुवचनम् ॥
 सलिलमुद्दिरतीति सलिलोद्धारम् । सवत्सलिलधारामित्य-
 र्थः ॥ अभ्रवृन्दं मेघकरम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालै-
 मौक्तिकसरैर्ग्रथितं प्रत्युपम् ॥ “ पुंश्चल्या मौक्तिके मुक्ता ”
 इति यादवः ॥ अलकमिव चूर्णकुन्तलानीव ॥ जातावे-

कवचनम् ॥ “अल्काशूर्गकुन्तलः” इत्यमरः ॥ वहति
विभर्ति ॥ अत्र कैलासस्थानुकूलनायकत्वमलकायाश्च
स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । “एकायत्तोऽनु-
कूलः स्यात्” इति । “प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनप-
तिका मता” इति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च—
“लालयन्त्रलक्ष्मान्तान्तरचयन्पत्रमञ्जरीन् । एकां विनो-
दयन्कान्तां छायावदनुवर्तते ॥” इति ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमछिनाथसूरिविरचितपा संजीवि-
नीसमारब्धया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविर-
चिते मेघदूते क्रान्ते पूर्वमेघः समाप्तः ।

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिवाः
संगतिय प्रहतमुरजाः स्तिंधगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥१॥
विद्युत्वन्तमिति ॥ यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः
स्त्रियो येषु ते । सह चित्रैर्वर्तन्त इति सचिवाः ॥ “आ-
लेख्याश्र्ययोश्चित्रम्” इत्यमरः ॥ “तेन सहेति तुल्य-
योगे” इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” इति सहशब्द-
स्य समाप्तः ॥ संगीताय तौर्यत्रिकाय प्रहतमुरजास्ताडि-
तमृदङ्गाः ॥ “मुरजा तु मृदङ्गे स्याङ्गकामुरजयोरपि”
इति शब्दार्णवे ॥ मणिमया मणिविकारा भुवो येषु ।
अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहान्यभ्रंकषाणि ॥ “वहान्त्रे लिहः”
इति खश्प्रत्ययः । “अरुद्दिष—” इत्यादिना मुमागमः ॥
अग्राणि शिखराणि येषां ते तथोक्ताः । अतितुङ्गा इत्यर्थः ॥
प्रासादा देवघटहाणि ॥ “प्रासादो देवभूमुजाम्” इत्यमरः ॥
विद्युतोऽस्य सन्तीति विद्युत्वन्तम् । सेन्द्रचापमिन्द्रचापव-
न्तम् । स्त्रिगः श्रावयो गम्भीरो घोषो गर्जितं यस्य तम् ।
अन्तरन्तर्गतं तोषं यस्य तम् । तुङ्गमुन्नतं त्वां तैस्तैर्विशे-
षैर्ललितवनितत्वादिधर्मैस्तुलयितुं सभीकर्तुमलं पर्याप्ताः ॥
“अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ॥
अत्रोपमानोपमेयभूतमेघप्रासादधर्माणां विद्युद्वनितादीनां
यथासंख्यमन्योन्यसाहश्यान्मेघप्रासादयोः साम्यसिद्धिरि-
ति । विम्बग्रतिविम्बभावेनेयं पर्णोपमा । वस्ततो भिन्नयोः

परस्परसाहश्यादभिन्नयोहृषमानोपमेयधर्मयोः पृथगुपादा-
नाद्विम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

संप्रति सर्वदा सर्वतुंसंपत्तिमाह—

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं

नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।

चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीणं

सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीयं वधूनाम् ॥ २ ॥

हस्त इति ॥ यत्रालकायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं
कमलं लीलाकमलम् ॥ शरलिङ्गमेतत् । तदुक्तम्—“ शर-
त्पङ्कजलक्षणा ” इति ॥ अलके कुन्तले ॥ जातोवेकवच-
नम् ॥ अलकेष्वित्यर्थः । बालकुन्दैः प्रत्यग्रपादपकुमु-
मैरनुविद्धम् । अनुरेधो ग्रन्थनम् ॥ नपुंसके भावे त्तः ॥
यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति “ माद्यं कुन्दम् ” इत्य-
भिधानात्तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति
व्यवस्थामेदेन हेमन्तकार्पत्वमित्याशयेन बालेति विशेष-
णम् ॥ “ अलकम् ” इति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः
स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिश्चेति दोषान्तरमाह ।
तदसत् । “ स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम् ” । “ निर्धू-
तान्यलकानि पातितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः ” इत्या-
दिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनात् ॥ आनने मुखे
लोक्रप्रसवानां लोघ्रपुष्पाणां शैशिराणां रजसां परागेण ॥
“ प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने ” इति विश्वः ॥
पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा । चूडापाशे केशपाशे नवकुर-

बकं वासन्तः पुष्पविशेषः । कर्णे चारु पेशलुं शीर्षं
गैष्मः पुष्पविशेषः । सीमन्ते मस्तकेशवीथ्याम् ॥ “सीम-
न्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुराहृतम्” इति शब्दार्णवे ॥
तवोपगमः । मेघागम इत्यर्थः । तत्र जातं त्वदुपगमजम् ।
वार्षिकमित्यर्थः । नीर्पं कदम्बकुमुमम् । सर्वत्रास्तीति
शेषः । अस्तिभवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्य-
स्तीति न्यायात् । इत्थं कमलकुन्दादि तत्तत्कार्यसमाहा-
राभिधानादर्थात्सर्वतुर्समाहारसिद्धिः । कारणं विना का-
र्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥ ॥

यत्रोन्मन्तभ्रमसुखराः पादपा नित्यपुष्पा

हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।

केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्तकलापा

नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरस्याः प्रदोषाः ॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां पादपा वृक्षाः । नित्यानि
पुष्पाणि येषां ते तथा । न त्वृतुनियमादिति भावः । अत
एवोन्मत्तैर्ष्मरमुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पश्चिन्यो
नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवार्जितमि-
त्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीभी रचितरशनाः । नित्यं
हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूरा नित्यं
भास्तन्तः कलापा वर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु
वर्षास्तेव । अत एव केकाभिरुत्कण्ठा उद्ध्रीवाः । प्रदोषा
रात्रयो नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्लपक्ष एव ।
अत एव प्रतिहता तमसां वृत्तिवर्धास्तिर्येषां ते च ते रम्या-
श्वेति तथोक्ताः ॥

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
नान्यस्तापः कुमुकशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-

वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥
आनन्देति ॥ यत्रालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् ॥
“वित्ताधिपः कुबेरः स्यात्प्रभौ धनिकयक्षयोः” इति
शब्दार्थवे ॥ आनन्दोत्थमानन्दजन्यमेव नयनसलिलम् ।
अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिर्न । इष्टसंयोगेन प्रियजनसमा-
गमेन साध्याक्रिवर्तनीयात् । न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः ।
कुमुकशरजान्पदनशरजादन्यस्तापो नास्ति । प्रणयक-
लहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरहमाप्निरपि नास्ति ।
किं च यौवनादन्यद्वयो वार्धकं नास्ति ॥ श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥
यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुमुकशरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ३ ॥
यस्यामिति ॥ यस्यामलकायां यक्षा देवयोनिविशेषा
उत्तमस्त्रीसहाया ललिताङ्गनासहचराः सन्तः सितमणि-
मयानि स्फटिकभणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि वा । अत
एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिबिम्बान्येव कुमुकानि
तै रचितानि परिष्कृतानि ॥ “ज्योतिस्तारामिभाज्वा-
लाद्वक्षुपुत्रार्थाध्यरात्मसु” इति वैजयन्ती ॥ एतेन पानभू-
मेरम्लानशोभत्वमुक्तम् । हर्म्यस्थलान्येत्य प्राप्य । त्वद्भीरध्वनिरिव ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वायभाण्डमुखेषु ॥

“पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले” इत्यमरः ॥
 शनकैर्मन्दमाहतेषु सत्सु ॥ एतच्च नृत्यगीतयोरप्युप-
 लक्षणम् ॥ कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वा-
 न्मध्वापि तत्र प्रसूतम् । रतिः फलं यस्य तद्रतिफलाख्यं
 मधु मद्यमासेवन्ते । आहृत्य विवन्तीत्यर्थः ॥ “तालक्षीर-
 सितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाङ्गादर्विन्दद्वमोरटेक्षुक-
 दलीगुग्गुप्रसूतैर्युतम् । इत्थं चेन्मधुपुष्पभज्ज्युपचितं पुष्प-
 द्वमूलावृतं क्वाथेन स्मरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं
 मधु ॥” इति मदिरार्णवे ॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिरैः सेव्यमाना भरुद्धि-
 र्मन्दाराणामनुतटहां छायया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टवैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संकीर्णन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ४ ॥
 मन्दाकिन्या इति ॥ यत्रालकायाममरैः प्रार्थिताः ।
 मुन्दर्य इत्यर्थः । कन्या यक्षकुमार्यैः ॥ “कन्या कुमारिं-
 कानार्योः” इति विश्वः ॥ मन्दाकिन्या गङ्गायाः सलिलेन
 शिरैः शीतलैर्महुद्धिः सेव्यमानाः सत्यः । तथाऽनुतरं
 तटेषु रोहन्तीत्यनुतटस्त्रहः ॥ क्विप् ॥ तेषां मन्दाराणां
 छाययान तपेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य
 सिकतास्तु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संकृतैरत एवान्वेष्टवैर्मृग्यैर्म-
 णिभी रत्नैः संकीर्णन्ते । गुप्तमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडयां
 सम्यक्क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च” इत्या-
 त्मनेपदम् ॥ “रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तैर्दृष्टव्यकर्मभिः । कु-
 मारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गुप्तमणिः स्मृता ॥ रासक्री-

डा गूढमणिर्गुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्तुकदण्डाद्यैः
सृता दैशिककेलयः” इति शब्दार्णवे ॥
नीवीबन्धोच्छसिताशिथिलं यत्र विम्बाधरणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
इमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥५॥

नीवीति ॥ यत्रालकायामनिभृतकरेषु चपलहस्तेषु
प्रियेषु । नीवी वसनग्रन्थिः ॥ “नीवी परिपणे ग्रन्थौ
स्त्रीणां जघनवाससि” इति विश्वः ॥ सैव बन्धो नीवीब-
न्धः ॥ चूतवृक्षवदपौनसूक्त्यम् ॥ तस्योच्छसितेन त्रुटितेन
शिथिलं क्षौमं दुकूलं रागादाक्षिपत्स्वाहरत्सु सत्सु इमूढा-
नां लज्जाविधुराणाम् । विम्बं विम्बकाफलम् ॥ “विम्बं
फले विम्बिकायाः प्रतिविम्बे च मण्डले” इति विश्वः ॥
विम्बमिवाधरो यासां तासां विम्बाधरणां स्त्रीविशेषाणाम् ॥
“विशेषाः कमिनीकान्ताभीरुविम्बाधरङ्गनाः” इति
शब्दार्णवे ॥ चूर्णस्य कुङ्कुमादेषुष्टिः । अर्चिभिर्मयूखैस्तुङ्ग-
न ॥ “अर्चिर्मयूखशिखयोः” इति विश्वः ॥ रत्नान्येव
प्रदीपानभिमुखं यथा तथा प्राप्यापि विफलप्रेरणा दीपनि-
र्वापणाक्षमत्वान्तिष्ठलक्षेषा भवति ॥ अत्राङ्गनानां रत्नप्रदी-
पनिर्वापणप्रवृत्त्या मौगधं व्यज्यते ॥
नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां नवजलकण्ठेषुपमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादशो जालमार्गे-
र्धमोद्धारानुरूतिनिपुणा जर्जरा निष्पत्तन्ति ॥६॥

नेत्रेति ॥ हे मेघ, नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना
वायुना ॥ “मातरिश्वा सदागतिः” इत्यमरः ॥ यस्या
अल्काया विमानानां सप्तभूमिकभवनानामग्रभूमीरुपंरिभू-
मिका नीताः प्रापिताः । त्वमिव दृश्यन्त इति त्वादृशः ।
त्वत्सदृशा इत्यर्थः ॥ “त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्च”
इति कञ्चप्रत्ययः ॥ जलमुचो मेयाः । आलेख्यानां स-
चित्राणाम् ॥ “चित्रं लिखितरूपाद्यं स्यादालेख्यं तु
यत्नतः” इति शद्वार्णवे ॥ न वजलकणैर्दोषं स्फोटनमु-
त्पाद्य सद्यः शङ्कासपृष्ठा इव सापराधत्वाद्याविष्टा इव ॥
“शङ्का वितर्कभययोः” इति शष्द्वार्णवे ॥ धूमोदारस्य
धूमनिर्गमस्यानुकृतावनुकरणे निषुणाः कुशला जर्जरा
विशीर्णाः सन्तो जालम गैर्गवाक्षरन्धैर्निष्पतन्ति निष्क्रा-
मन्ति ॥ यथा केनचिदन्तःपुरसंचारवता दूतेन गूढवृत्त्या
रहस्यमूर्मि प्रापि तास्तत्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः
साशङ्काः कल्पस्वेशान्तरा जाराः क्षुद्रमार्गं निष्क्रामन्ति तद्व-
दिति ध्वनिः । प्रकृतार्थे शङ्कासपृष्ठा इवेत्युत्पेक्षा ॥

✓ यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनाच्छासिताना-
मङ्गलानिं सुरतजनितां तनुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥७॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां निशीथेऽर्धरात्रे ॥ “अर्धरात्र-
निशीथी द्वौ” इत्यमरः ॥ तत्तंरोधस्य मेघावरणस्यापग-
मेन विशदैर्निर्मलैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रपरीचिभिः ॥ “पादा
रुम्पद्वितुपर्णशाः” इत्यमरः ॥ स्फुटजललवस्यन्दिन् उल्ब-

णाम्बुकणस्त्रिविणस्तन्तुजालावलम्बा वितानलम्बिसूत्रपु-
ञ्जाधाराः । तद्गुणगुम्फिता इत्यर्थः । चन्द्रकान्ताश्चन्द्रका-
न्तमणयः । प्रियतमानां भुजैरालिङ्गनेषूच्छासितानां प्रशि-
थिलीकृतानाम् । श्रान्त्या जलसेकाय वा शिथिलितालि-
ङ्गनानामिति यावत् । स्त्रीणां सुरतजनितापङ्गरङ्गानिं शरी-
रखेदम् । अवयवानां गङ्गानतामिति यावत् । व्यालुम्प-
न्त्यपनुदन्ति ॥

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्धायद्विर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।

वैप्राजाख्यं विवृधवनितावारमुख्यासहाया

बद्धालापा बहिरूपवनं कार्मिनो निर्विशान्ति ॥८॥
अक्षय्येति ॥ यत्रालकायाम् । क्षेत्रुं शक्याः क्षय्याः ॥
“क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इति निपातः । ततो नञ्चसमाप्तः ॥
भवनानामन्तरन्तर्भवनम् ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्या-
दिनाव्ययीभावः ॥ अक्षय्या अन्तर्भवने निधयो येषां ते
तथोक्ताः ॥ यथेच्छाभोगसंभावनार्थमिदंविशेषणम् ॥ विबु-
धवनिता अप्तरसस्ता एव वारमुख्या वेश्यास्ता एव सहाया
येषां ते तथोक्ताः ॥ “वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ
सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्पात्” इत्यमरः ॥ बद्धा-
लापाः संभावितसंलापाः कार्मिनः कामुकाः प्रत्यहमहन्य-
हनि ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिना समाप्तः ॥ रक्तो
मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभि-
र्धनयतिगशः कुबेरकीर्तिमुदायद्विरुद्धैर्गायनशीलैः । देव-
गानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्विरित्यर्थः ॥ किंनरैः

सार्थं सह । विभ्राजस्येदं वैभ्राजम् । वैभ्राजमित्याख्या
यस्य तद्वैभ्राजाख्यम् ॥ “विभ्राजेन गणेन्द्रेण त्रातं वैभ्रा-
जमाख्यया” इति शंभुरहस्ये ॥ चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् ।
बहिरुपवनं ब्राह्मोद्यानं निर्विशन्त्यनुभवन्ति ॥

गत्युत्कम्पादलकपतिरैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छन्नसूत्रैश्च हारै-
नेशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥

गतीति ॥ यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकाणाम् ।
निशि भवो नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्या गमनेनो-
त्कम्पश्वलनं तस्माद्वेतोरलकेभ्यः पतिरैर्मन्दारपुष्पैः सुर-
तारुकुम्भैः । तथा पञ्चाणां पत्रलतानां छेदैः स्पण्डैः । पति-
रैरिति शेषः ॥ तथा कर्णेभ्यो विभ्रश्यन्तीति कर्णविभ्रं-
शीनि तैः कनकस्य कमलैः ॥ षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे
सति मयटा विग्रहेऽध्याहारदोषः । एवमन्यत्राप्यनुसंधे-
यम् ॥ तथा मुक्ताजालै मैक्षिकिसरैः । शिरोनिहितैरित्यर्थः ।
तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नानि स्फुत्राणि येषां
तैर्हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते । मार्गपतिमन्दारकुम्भमादिलि-
ड्वैरयमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं

प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।

सभूङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-

स्तस्यारम्भश्वतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ १०

मत्वेति ॥ यत्रालकायां मन्मथः कामः । धनपतेः

कुबेरस्य सखेति धनपतिसखः ॥ “राजाहः सखिभ्यष्टच्” ॥
 तं देवं महादेवं साक्षाद्वसन्तं सविस्त्रेहान्निजरूपेण वर्तमानं
 मत्वा ज्ञात्वा भयाद्वालेक्षणभयात्पदा एव ज्या मौर्वी
 यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न वहति न विमर्ति ॥
 कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरत आह-सभूभङ्गते ॥ तस्य
 मन्मथस्यारम्भः कामिजनविजयव्यापारः सभूभङ्गं प्रहिं-
 तानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु तैत्तथोक्तैः कामिन
 एव लक्ष्याणि तेष्वमोद्यैः । सफलप्रयोगैरित्यर्थः ॥ मन्म-
 थचापोऽपि क्वचिदपि मोघः स्यादिति भावः ॥ चतुराश्व
 ता वनिवाश्व तासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः ।
 यदनर्थकरं पाक्षिकफलं च तत्प्रयोगाद्वरं निश्चितसाधनप्र-
 योग इति भावः ॥

“कचधार्य देहधार्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्धा
 भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् ॥” इति रसाकरे ।
 तदेवैतदाह—

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्गेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।

लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-

मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ११ ॥
 वास इति ॥ यस्यामलकायां चित्रं नानावर्णं वासो
 वसनम् । परिधेयमण्डनमेतत् । नयनयोर्विभ्रमाणामादेश
 उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्व-
 मनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिवद्वैहधार्येऽन्तर्माल्यम् । मधु
 मयम् । किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्गेदम् । उभयं

चेत्यर्थः ॥ इदं तु कचधार्यम् । भूषणानां विकल्पान्वि-
शेषाव् । देहधार्यमेतत् । तथा चरणकमलयोन्यासस्य
समर्पणस्य योग्यम् । रज्यतेऽनेनेति रागो रज्जकद्रव्यम्
लाक्षैव रागस्तं लाक्षारागं च ॥ चकारोऽङ्गरागादिविलेप-
नमण्डनोपलक्षणार्थः ॥ सकलं सर्वम् । चतुर्विधमपीत्यर्थः।
अबलामण्डनं योषितप्रसाधनजातमेकः कल्पवृक्ष एव सूते
जनयति । न तु नानासाधनसंपादनप्रयात इत्यर्थः ॥

इत्थमलकां वर्णपित्त्वा तत्र स्वभवनस्याभिज्ञानमाह—
तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं
दूराळश्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे

हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥१२॥
तत्रेति ॥ तत्रालकायां धनपतिगृहादुत्तरेणाभिज्ञानमाह—
णोत्तरस्मिन्नदूरदेशे ॥ “एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः”
इत्येनप्रत्ययः । “एनपा द्वितीया” इति द्वितीया ॥
“एहाः पुंसि च भूम्न्येव” इत्यमरः ॥ अथवा “उत्तरेण”
इति नैनप्रत्ययान्तं किंतु “तोरणेन” इत्यस्य विशेषणं
तृतीयान्तम् ॥ धनपतिगृहादुत्तरस्यां दिशि यत्तोरणं बहि-
द्वारां तेन लक्षितमित्यर्थः ॥ अस्माकमिदमस्मदीयम् ॥
“वृद्धाच्छः” इति पक्षे छप्रत्ययः ॥ अगारं गृहम् ।
सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वादभ्रंकषत्वाच्चेन्द्रचापघुन्द-
रेण तोरणेन बहिद्वारेण दूराळश्यं दृश्यम् । अनेनाभिज्ञा-
नेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ अभिज्ञानान्तरमाह—
यस्यागरस्योपान्ते प्राकारान्तः पार्श्वदेशे मे मम कान्तया

वर्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः । पुत्रत्वेनाभि-
मन्यमान इत्यर्थः ॥ हस्तेन प्राप्यैर्हस्तावचेयैः स्तब्दौ—
र्गुच्छैर्नमितः ॥ “स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः” इत्यमरः ॥
बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षोऽस्तीति शेषः ॥

इतः परं चतुर्भिः श्लोकैरभिज्ञानान्तरमाह—
वापि चास्मिन्मरकतशिलाबद्दसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्त्रिग्धवैदूर्धनालैः ।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः १३

वापीति ॥ अस्मिन्मदीयागारे मरकतशिलामिर्ज्ज्वः
सोपानमार्गो यस्याः सा तथोक्ता । वैदूरे भवा वैदूर्याः ॥
“विद्वाराङ्ग्यः” इति ऋग्रत्ययः ॥ वैदूर्याणां विकारा
वैदूर्याणि ॥ विकारार्थेऽप्रत्ययः ॥ स्त्रिग्धानि वैदूर्याणि
नालानि येषां तैहैमैः सौवर्णैर्विकचकमलैश्छन्ना वापी च ।
अस्तीति शेषः ॥ यस्या वाप्यास्तोये कृतवसतयः कृतनि-
वासा हंसास्त्वां मेवं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचो वर्षाकालेऽपि
व्यपगतकलुषजलत्वाद्वीतदुःखाः सन्तः संनिकृष्टं संनिहि-
तम् । सुगममपीत्यर्थः । मानसं मानससरो नाध्यास्यन्ति
नोत्कण्ठया स्मरिष्यन्ति ॥ “आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम्”
इति काशिकायाम् ॥

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मङ्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि १४

तस्या इति ॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारभिः ॥
 “चारौ दक्षे च पेशलः” इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलैरचितशिखरः ।
 इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः । कनककदलीनां वेष्टनेन
 परिधिना प्रेक्षणीयो दर्शनीयः क्रीडाशैलः । अस्तीति
 शेषः ॥ हे सखे, उपान्तेषु, प्रान्तेषु स्फुरितास्तडितो यस्य
 तत्तथोक्तम् ॥ इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् ॥ इ-
 न्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमित्यनेन सूच्यते ॥
 त्वां प्रेक्ष्य मद्रेहिन्याः भिय इति हेतोः ॥ तस्य शैलस्य
 मदृग्यहिणीप्रियत्वाद्वेतोरित्यर्थः ॥ कातरेण भीतेन चेतसा
 भयं आत्र सानन्दमेव । “वस्तुनामनुभूतानां तुत्यश्रवणद-
 शनात् । श्रवणात्कीर्तनाद्वापि सानन्दा भीर्यथा भवेत् ॥”
 इति रसाकरे दर्शनात् ॥ तमेव क्रीडाशैलमेव स्मरामि ॥
 एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः । सहशवस्त्वनुभवादि-
 ष्टार्थस्पृतिर्जायत इत्यर्थः । अत एवात्र स्मरणाख्योऽलंकारः
 तदुक्तम्— “सहशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते”
 इति ॥ निरुक्तकारस्तु “त्वां तमेव स्मरामि” इति यो-
 जयित्वा मेषे शैलत्वारोपमाचष्टे । तदसंगतम् । अद्याका-
 रारोपस्य पुरोर्वितन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगानुप-
 पत्तेः ॥ शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि नोपपद्यते । भावना-
 याः स्मृतित्वे प्रमाणाभावादनुभवायोगात्सादृश्योपन्यासस्य
 वैयर्थ्याच्च विसहशोऽपि शालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः

गग्गाग्गाग्गौ क्षणक्षणतेर्माधवीमण्डपस्य ।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्गत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छमनास्याः १५

रक्तेति ॥ अत्र क्रीडाशैले कुरबका एव वृत्तिरावरणं
 यस्य वस्य । मधौ वसन्ते भवा माधव्यस्तासां मण्डपस्त-
 स्यातिमुक्तलताश्चहस्य ॥ “अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वा-
 सन्ती माधवी लता” इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्नौ संनिकृष्टौ
 चलकिसलयश्चञ्चलपञ्चः । अनेन दृक्षस्य पादताडनेषु
 प्राञ्जलितः व्यज्यते । रक्ताशोकः । रक्तविशेषणं तस्य
 स्मरोदीपकत्वादुक्तम् । “प्रसन्नकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त
 इति द्विधा । बहुतिद्विकरः श्वेतो रक्तोऽन्नस्मरवर्दनः ॥”
 इत्यशोककल्पे दर्शनात् ॥ कान्तः कमनीयः केसरे बकु-
 लश्च ॥ “अथ केसरे । बकुलो बञ्जुलः” इत्यमरः ॥
 स्त इति शेषः ॥ एकस्तयोरन्यतरः । माथग्निकत्वादशोक
 इत्यर्थः ॥ मया सह तद सख्याः । स्वप्रियाया इत्यर्थः ॥
 वामपादाभिलाषी । दोहदच्छमनेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥
 स चाहं च । अभिलाषिणावित्यर्थः ॥ अन्यः के-
 सरः । दोहदं दृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्वयम् ॥
 “तरुगुलमलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पा-
 दकं द्रव्यं दोहदं स्यान्तु तक्रिया ॥” इति शब्दार्णवे ॥
 तस्य छग्ना व्याजेन ॥ “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधय-
 इछग्नकैतवे” इत्यमरः ॥ अस्यास्तव सख्या वदनमदिरां
 गण्डूषमर्द्य काङ्गति ॥ मया सहेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥
 अशोकबकुलयोः खीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदभिति
 प्रसिद्धिः ॥ “खीणां स्पर्शात्पिङ्गुर्विकृतिं बकुलः सी-

धुगण्डूषसेकात्पादाधातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालि-
ज्ञनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्पटु गृहुहसनाच्चम्पको व-
क्त्रवाताच्चूतो गीतान्मेर्हर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ।
तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
भूले बद्धा मणिभरनतिग्रौदवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्निर्तिः कान्तया भे-
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥ १६ ॥

तन्मध्य इति ॥ किं चेति चार्थः ॥ तन्मध्ये तयो-
र्व्यक्षयोर्मध्येऽनिमैहानामनतिकठोराणां वंशानां प्रकाश
इव प्रकाशो येषां तैस्तरुणेणुस च्छायैर्मणिभिर्मरकतशि-
लाभिर्मूले बद्धा । कृतवेदिकेत्यर्थः ॥ स्फटिकं स्फटिक-
मयं फलकं पीठं यस्याः सा । काञ्चनस्य विकारः
काञ्चनी सौवर्णी वासयष्टिनिवासदण्डः । अस्तीति शेषः ॥
शिञ्जा भूषणध्वनिः ॥ “भूषणानां तु शिञ्जितम्”
इत्यमरः ॥ भिदादित्वादङ् ॥ शिञ्जधातुरयं तालव्या-
दिनं तु दन्त्यादिः ॥ शिञ्जाप्रधानानि वलयानि हैः
सुभगा रम्यासैस्तालैः करतलवादनैर्मेम मम कान्तया नर्तितो
वो युष्माकं सुहृत्सखा नीलकण्ठो मयूरः ॥ “मयूरो बहिणो
बहीं नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्” इत्यमरः ॥ दिवसविगमे
सायंकाले यां यष्टिकामध्यास्ते । यष्ट्यामास्त इत्यर्थः ॥
“अधिशीङ्गस्थासां कर्म इति” कर्मत्वाद्वितीया ॥ “तत्रागारम्”
इत्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः ।
तदुक्तम्—“तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्णते” इति ॥
न चैषा स्वभावोक्तिर्माविकं वा तत्र यथास्थितवस्तुवर्णनात् ।

अत्र तु “कविप्रतिभोत्थापितसंभाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुर्णनादारोपितविषयत्वमिति ताभ्यापस्प भेदः” इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च द्वा ।
क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन तूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् १७

एभिरिति ॥ हे साधो निपुग ॥ “साधुः समर्थो निपुणो वा” इति काशिकायाम् । हृदयनिहितैः । अविस्मृतैरित्यर्थः ॥ एभिः पूर्वोक्तैर्लक्षणैस्तोरणादिभिरभिज्ञानैर्द्वारोपान्ते ॥ एकवचनमविवक्षेतम् ॥ द्वारपार्ष्योरित्यर्थः ॥ लिखिते वपुषी आकृती ययोस्तौ तथोक्तौ शङ्खपद्मौ नाम निधिविशेषौ ॥ “निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः” इत्यमरः ॥ द्वा च तूनं सत्यमयुनेदानीम् ॥ “अधुना” इति निपातः ॥ मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायं मन्दच्छायपुत्सवोपरमात्क्षीणकान्ति भवनं मदृहं लक्षयेथा निश्चिनुयाः । तथाहि । सूर्यापाये सति कमलं पद्मं स्वामात्मीयामभिख्यां शोभाम् ॥ “अभिरूपा नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ न पुष्यति नोपविनोति खलु । सूर्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभत इत्यर्थः ।

निजगृहनिश्चयानन्तरं कृत्यमाह—

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषणः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं

खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥१८॥

गत्वेति ॥ हे मेघ, शीघ्रसंपात एव हेतुस्तस्य । शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ “संपातः पतने वेगे प्रवेशे वेदसंविदे” इति शब्दार्णवे ॥ सद्यः सपादि कलभस्य करिपोतस्य तनुरिव तनुर्यस्य तस्य भावस्तामल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते “तस्यास्तीरे” इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्यसानौ । निषीदनयोग्य इत्यर्थः । क्रीडाशैले निषण उपविष्टः सन् । अल्पाल्पाल्पप्रकारा भाः प्रकाशो यस्यास्ताम् ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विरूप्तिः ॥ खद्योतानामाली तस्या विलसितेन स्फुरितेन निभां समानां विद्युदुन्मेषो विद्युत्प्रकाशः स एव दृष्टिस्तां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्तुमहसि । यथा कश्चित्किञ्चिदन्विष्यन्कचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैरतिरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयति तद्वदित्यर्थः ॥

संप्रति दृष्टिपातफलस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह—
तन्वी इयामा शिखरिदशना पक्षविभ्वाधरोष्टी

मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनग्रा स्तनाम्यां

या तत्र स्यायुवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥१९॥
तन्वीति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । न तु पीवरी ॥ “क्षुक्षणं
दध्र्मं कृशं तनु” इत्यमरः ॥ “वोतो गुणवचनात्” इति
डीष् ॥ इयामा युवतिः ॥ “इयामा यौवनमध्यस्था” इत्य-

त्पलमालायाम् ॥ शिखराण्येषां सन्तीति शिखरिणः को-
टिमन्तः ॥ “शिखरं शैलवृक्षाश्रकक्षापुलककोटिषु” इति
विश्वः ॥ शिखरिणो दशना दन्ता यस्याः सा । एतेनास्या
भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करत्वं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिके—
“स्निग्धाः समानरूपाः स्फुपङ्क्षयः शिखरिणः छिष्टाः ।
दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥ ताम्बूल-
रसरक्तेऽपि स्फुटभासः समोदयाः । दन्ताः शिखरिणो
यस्या दीर्घं जीवति तत्प्रियः ॥” इति ॥ पक्वं परिणतं
बिम्बं विम्बिकाकलभिवाधरोष्ठो यस्याः सा पक्वविम्बा-
धरोष्ठी ॥ “शाकपार्यिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समाप्तः”
इति वामनः ॥ “नासिकोदरौष्ठ—” इत्यादिना ढीष् ॥
मध्ये क्षामा । कृशोदरीत्यर्थः । चकितहरिण्याः प्रेक्षणा-
नीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता ॥ एतेनास्याः
पश्चिनीत्वं व्यञ्जयते । तदुक्तं रतिरहस्ये पश्चिनीलक्षणप्र-
स्तावे—“चकितमृगदशामे प्रान्तरक्ते च नेत्रे” इति ॥
निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः ॥ अनेन “नारीणां नाभिगाम्भी-
र्यान्मदनातिरेकः” इति कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्री-
णीभारादलसगमना मन्दगामिनी । न तु जघन-
दोषात् ॥ स्तनाभ्यां स्तोकनग्रेषदवनता । न तु वपुर्दो-
षात् ॥ युवतय एव विषयस्तस्मिन्युक्तिविषये । युक्ती-
रधिकृत्येत्यर्थः । धातुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्प-
मिव स्थितेत्युत्पेक्षा ॥ प्रथमनिर्भिता युक्तिरियमेत्यर्थः ॥
प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नाविशयवशाच्छिह्न-
निर्माणगसौष्ठवं दृश्यत इत्याद्यविशेषणम् । तथा चास्मि-

न्प्रपञ्चे न कुत्राप्येवंविधं रमणीयं रमणीरत्नेष्वस्तीति
भावः । तदेवंभूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् । दत्र निष-
सेदित्यर्थः । ताभित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मायि सहचरे चक्रवाकीभिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमायितां पद्मिनीं वान्यस्त्वपाम् २०

तामिति ॥ सहचरे सहचारिणि । अनेन वियोगास-
हिष्णुत्वं व्यज्यते । मायि दूरीभूते दूरस्थिते सति । सह-
चरे चक्रवाके दूरीभूते सति चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव ॥
“जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति डीष् ॥ परिमितकथां
परिमितवाचम् । एकामेकाकिनीं स्थितां तामन्तर्भवनगतां
मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः । जीविततुल्यां मत्प्रेयसी-
मवगच्छेरित्यर्थः । “तन्वी” इत्यादिपूर्वलक्षणैरिति शेषः ॥
लक्षणानामन्यथाभावभ्रममाशङ्क्याह—गाढेति ॥ गाढो-
त्कण्ठां प्रबलविरहवेदनाम् । “रागे त्वलब्धविषये वेदना
महती तु या । संशोषणी तु गत्राणां तामुत्कण्ठां विदु-
र्बृधाः ॥” इत्यभिधानात् ॥ बालां गुरुषु विरहमहत्स्वेषु
वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु शिशिरेण शिशिरका-
लेन मायितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव ॥ “इववद्वायथा-
शन्दौ” इति दण्डी ॥ अन्यस्त्वपां पूर्वविपरीताकारां जातां
मन्ये । हिमहतपद्मिनीव विरहेणान्यादशी जातोति तर्कया-
मीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति भ्रमितव्यमिति भावः ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णधरोष्ठम् ।

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्तिं लम्बालकत्वा-

दिन्दोर्देन्यं ब्रिद्दनुसरणकिलष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥२१॥

नूनमिति ॥ प्रबलरुदितेनोच्छूने उच्छ्वसिते नेत्रे यस्य
तत् ॥ उच्छूनेति श्वयते: कर्तरि क्तः ॥ “ओदितश्च”
इति निष्ठानत्वम् । “वचिस्तपि—” इत्यादिना संप्रसारणम् ।
“संप्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपत्वम् । “हलः” इति
दीर्घः ॥ “च्छोः शूडनुनासिके च” इत्यूठादेशे कृते
रूपसिद्धिरिति वर्तमानसामीप्यप्रक्रिया प्रामादिकीत्युपे-
क्ष्या । तथा सति धातोरिकारस्य गत्यभावादूठादेशे च्छोर-
न्त्यत्वेन विशेषणाच्चेति ॥ एतेन विषादो व्यज्यते ।
निःश्वासानामशिशिरतयान्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णो वि-
च्छायोऽधरोष्ठो यस्य तत् । हस्ते न्यस्तं हस्तन्यस्तम् ।
एतेन चिन्ता व्यज्यते ॥ लम्बालकत्वात्संस्काराभावालम्ब-
मानकुन्तलत्वादसकलव्यक्त्यसंपूर्णाभिव्यक्ति तस्याः प्रि-
याया मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन । मेघानुसरणेति
यावत् । किलष्टकान्तेः क्षीणकान्तेरिन्दोर्देन्यं शोच्यतां
विभर्ति । नूनमिति वितर्के ॥ “नूनं तकेऽर्थनिश्चये”
इत्यमरः ॥ पूर्ववत्तथापि न भ्रमितव्यमिति भावः ॥

सर्वविराहिणीसाधारणानि लक्षणानि संभावनयोत्प्रेक्ष्या-
णीत्याह “आलोके” इत्यादिभिर्विभिः—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा

मत्साद्वद्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
 कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति २२
 आलोकेति ॥ हे मेघ, सा मत्प्रिया । बलिषु नित्येषु
 प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा ।
 विरहेण तनु कृशं भावगम्यम् । तत्काश्यस्याहृष्टचरत्वात्सं-
 प्रति संभावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । मत्साहश्यं मदाकारसा-
 म्यम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । यद्यपि साहश्यं नाम प्र-
 सिद्धवस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतिवेन विव-
 क्षितमितरथालेख्यत्वासंभवात् । अक्षय्यकोशो “आले-
 रुषेऽपि च साहश्यम्” इत्यभिधानात् ॥ लिखन्ती
 कच्चित्फलकादौ विन्यस्यन्ती वा चित्रदर्शनस्य विरहिणी-
 विनोदोपायत्वादिति भावः ॥ एतच्च कामशास्त्रसंवादेन
 सम्यग्विवेचितमस्माभी रघुबंशसंजीविन्याम् “साहश्यप्र-
 तिकृतिदर्शनैः प्रियायाः” इत्यत्र । मधुरवचनां मञ्जुभा-
 षणीम् । अतएव पञ्जरस्थाम् । हिसेभ्यः कृतसंरक्षणा-
 मित्यर्थः । सारिकां स्त्रीप्रक्षिप्तिशेषाम् । हे रसिके, भर्तुः
 स्वामिनः स्मरसि कच्चित् ॥ “कच्चित्कामप्रवेदने”
 इत्यमरः ॥ भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थः ॥ “अधीगर्थ-
 दयेशां कर्मणि” इति कर्मणि पष्ठी ॥ स्मरणे कारणमा-
 ह—हि यस्मात्कारणात्वं तस्य भर्तुः । प्रीणातीति प्रिया ॥
 “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” इति कप्रत्ययः ॥ अतः प्रेमा-
 स्पदत्वात्स्मर्तुमर्हसीति भावः । इत्प्रेवं पृच्छती वा ॥ वा-
 शब्दो विकल्पे ॥ “उपमायां विकल्पे वा” इत्यमरः ॥
 मे तत्वालोके हष्टिष्ठे पुरा निपताति । सयो निपतिष्ठ-

तीत्यर्थः ॥ “स्यात्प्रवन्धे पुरातीते निकटाणामिके पुरा ”
इत्यमरः ॥ “ यावत्पुरानिपातयोर्लद् ” इति लद् ॥
उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
महोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्घातुकामा ।
तन्त्रीमाद्री नयनसलिलैः सारथित्वा कथंचिद्

भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती२३
उत्सङ्गेति ॥ हे सौम्य साधो, मलिनवसने । ‘प्रोषिते
मलिना कृशा ’ इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ उत्सङ्गं ऊरौ
वीणां निक्षिप्य । मम गोत्रं मन्नामाङ्कश्चिङ्कं यस्मिंस्तन्मद्वो-
त्राङ्कं मन्नामाङ्कं यथा तथा ॥ “ गोत्रं नान्नि कुलेऽपि
च ” इत्यमरः ॥ विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं
गेयं गानाहि प्रबन्धादि ॥ “ गीतम् ” इति पाठे स एवा-
र्थः ॥ उद्घातुमुच्चैर्गतुं कामो यस्याः सा ॥ “ तुं काम-
मनसोरपि ” इति गकारलोपः ॥ देवयोनित्वाद्रान्धारग्रा-
मेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तम्—“ षड्जमध्यमनामानौ
ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो
देवयोनिभिः ॥ ” इति ॥ तथा नयनसलिलैः प्रियतम-
सृतिजनितैरश्रुभिराद्रीं तन्त्रीं कथंचित्कुच्छेण सारथित्वा ।
आद्रेत्वापहरणाय करेण प्रमृज्यान्यथा क्षणनासंभवादिति
भावः । भूयो भूयः पुनः पुनः स्वयमात्मना कृतापि ।
विस्मरणानर्हामपीत्यर्थः । मूर्च्छनां स्वरारोहावरोहकमम् ।
“स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सम सप्त हि ” इति
संगीतरत्नाकरे ॥ विस्मरन्ती वा । “ आलोके ते निपतति ”
इति पूर्वेणान्वयः ॥ विस्मरणं चात्र दधितगुणसृतिजनित-

मूर्च्छावशादेव ॥ तथा च रसरक्षाकरे—“ वियोगायोगयो-
रिष्टगुणानां कार्तनात्स्मृतेः । साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा-
दशधा जायते तथा ॥ ” इति ॥ मत्साहश्यमित्यादिना
मनःसङ्गानुष्टुतिः सूचिता ॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्टैः ।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ २४ ॥

शेषानिति ॥ अथवा विरहस्य दिवसस्तस्मात्स्थापि-
तस्य तत आरभ्य निश्चितस्यावधेरन्तस्य शेषान्गतावशिष्ठा-
न्मासान्देहलीदत्तपुष्टैः ॥ देहली द्वारस्याधारदारु ॥
“ गृहावग्रहणी देहली ” इत्यमरः ॥ तत्र दत्तानि रा-
शीकृतत्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तर्गणनया एको
द्वावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा । पुष्प-
विन्यासैर्मासान्गणयन्ती वेस्यर्थः ॥ यद्वा हृत्ये निहितो
मनसि संकलित आरम्भ उपक्रमो यस्य तम् । अथवा
हृदयनिहिता आरम्भाश्चुम्बनादयो व्यापारा यस्मिस्तं म-
त्सङ्गं मत्संभोगरतिमास्वादयन्ती वा । “ आलोके ते
निपताति ” इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ननु कथमयं निश्चय
इत्याशङ्कामर्थान्तर्न्यासेन परिहरति । प्रायेण बाहुल्येना-
ङ्गनानां रमणविरहेष्वेते पूर्वोक्ता विनोदाः काल्यापनोपा-
याः । एतेन संकल्पावस्थोक्ता । तदुक्तम्—“ संकल्पो
नाथविषये मनोरथ उदाहृतः ” इति ॥ त्रिभिः कुलकम् ॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मदियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं विशीथे
तामुनिद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥२५॥

सव्यापारामिति ॥ हे सखे, अहनि दिवसे सव्यापारां
पूर्वोक्तबलिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वप्रियां
मदियोगो मद्विरहस्तथा तेन प्रकारेण ॥ “प्रकारवचने
थाल्” इति थाल्पत्ययः ॥ न पीडयेत् । यथा रात्रावि-
ति शेषः ॥ किं तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं
गुरुतरा शुभ्यस्यास्तां गुरुतरशुचमतिरुभरदुःखां शङ्के तर्क-
यामि ॥ “शङ्का वितर्कभययोः” इति शब्दार्णवे ॥ अ-
तो निशीथेऽर्धरात्र उन्निद्रामुत्सृष्टनिद्राम् । अवनिरेव श-
यनं शश्या यस्यास्ताम् ॥ नियमार्थं स्थण्डलशायिनीम् ।
साध्वीं पतिव्रताम् ॥ “साध्वीं पतिव्रता” इत्यमरः ॥
अतो नान्यथा शङ्कितव्यमिति भावः । तां त्वत्सखीं म-
त्संदेशैर्मद्वार्ताभिरलं पर्याप्तं सुखयितुमानन्दयितुं सौधवाता-
यनस्थः सन्पश्य ॥ “सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतश्च-
कादयः । सुखयन्तीष्ठकथनसुखोपायैर्वियोगिनीम् ॥” इति
रत्नाकरे ॥ दूतश्चार्थं मेघ इति भावः ॥ अनेन जाग-
रावस्थोक्ता ॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि “आधिक्षामाम्” इत्यादिभि-
श्चतुर्भिः—

आधिक्षामां विरहशयने संनिषणैकपाश्वीं

ग्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।

नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धभिच्छारतैर्या
 तामेवोर्णैर्विरहमहतीमशुभिर्यापयन्तीम् ॥ २६ ॥
 आधिक्षामामिति ॥ आधिना मनोव्यथया क्षामां कृ-
 शाम् ॥ “पुंस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः ॥ क्षायते:
 कर्तरि क्तः ॥ “क्षायो मः” इति निष्ठातकारस्य मकारः ॥
 विरहे शयनं तस्मिन्विरहशयने । पल्लवदिरचित इत्यर्थः ।
 संनिषष्टामेकं पार्श्वं यस्यास्ताम् । अत एव प्राच्याः पूर्व-
 स्या दिशो मूले । उदयगिरिप्रान्त इत्यर्थः ॥ प्राचीश्रहणं
 क्षीणावस्थायोतनार्थम् । मूलश्रहणं दृश्यतार्थम् ॥ कला-
 मात्रं कलैव शेषो यस्यास्तां हिमांशोस्तनुं मूर्तिमिव स्थि-
 ताम् । तथा या रात्रिर्मया सार्धभिच्छया कृतानि रतानि
 तैः ॥ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥ क्षण
 इव नीता यापिता तां तज्जातीयामेव रात्रिं विरहेण महतीं
 महत्वेन प्रतीयमानामुष्णैरशुभिर्यापयन्तीम् ॥ यातेष्यन्ता-
 च्छत्रृप्रत्ययः ॥ “अर्तिही—” इत्यादिना पुगागमः ॥ स
 एव कालः स्त्रियामल्यः प्रतीयते । दुःखिनां तु विपरीत
 इति भावः । एतेन काश्योवस्थोक्ता ॥
 पादानिन्दोरमृतशिशिराऽजालमार्गप्रविष्टान्
 पूर्वप्रीत्या गतमभियुखं संनिष्टतं तथैव ।
 चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्षमभिश्छादयन्तीं
 साम्रेड्धीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नसुप्ताम् ॥ २७
 पादानिति ॥ जालमार्गप्रविष्टान्गवाक्षविवरगतानमृतशि-
 शिरानिन्दोः पादानरश्मीन्पूर्वप्रीत्या पूर्वस्नेहेन । पूर्ववदान-
 न्दकरा भविष्यन्तीति ब्रह्मच्येति भावः । अभिस्त्रिं यथा

तथा गतं तथैव संनिवृत्तं यथागतं तथैव प्रातिनिवृत्तम् ।
तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः । चक्षुर्द्विष्टं खेदात्सु-
लिलगुणभिरश्रुदुर्भैः पक्षमभिश्छादयन्तीम् । अतएव साम्रे
दुर्दिनेऽङ्कि दिवसे नप्रबुद्धां मेघावरणादविकसितां नस्प्राम्-
महरित्यमुकुलिताम् ॥ उभयत्रापि नजर्थत्य नशब्दस्य
मुप्सुपोति समासः ॥ स्थलकमलिनीमिव इतिम् । एतेन
विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयकलेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानानात्परुपमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वप्रजोऽपीति निद्रा-
माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् २८

निःश्वासेति ॥ शुद्धस्नानानात्तैलादिरहितस्नानात्परुषं
कठिनस्पर्शं नूनमागण्डलम्बम् ॥ मुप्सुपोति समासः ॥
अलुकं चूर्णकुन्तलान् ॥ जातावेकवचनम् ॥ अधरकिस-
लयं छेश्यति किलश्वातीति वा वेन तथोक्तेन । उष्णेनै-
त्यर्थः ॥ किलश्यतेष्ठन्तात्क्षिभावेरण्यन्ताद्वा ताच्छौल्ये
णिनिः ॥ निःश्वासेन विक्षिपन्तीं चालन्तीं तथा स्वम-
जोऽपि स्वप्रावस्थाजन्योऽपि । साक्षात्संभोगासंभवादिति
भावः । मत्संभोगः कथं केनापि प्रकारेणोपनयेत् । आग-
च्छेदित्याशयेनेति शेषः ॥ इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः ।
“प्रयोगे चापौनस्त्वप्यम्” इत्यालंकारिकाः ॥ प्रार्थनायां
लिङ् ॥ नयनसलिलोत्पीडेनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशामा-
क्रान्तस्थानाम् । दुर्लभाभित्यर्थः । निद्रामाकाङ्क्षन्तीम् ।

स्नेहातुरत्वादिति भावः ॥ अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागे
व्यञ्जयते ॥

✓ आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्देष्टनीयाम् ।
स्पर्शकिलष्टामयमितनखेनासकृत्सरयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ २९ ॥
आद्य इति ॥ आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा
त्यक्त्वा या शिखा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलित-
शुचा वीतशोकेन मयोद्देष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शकिलष्टाम् ।
स्पर्शे सति मूलकेशे षु सव्यथामित्यर्थः । कठिना च सा
विषमा नि झोन्नता च ताम् ॥ खञ्जकुञ्जादिवदन्यतरस्य
प्राधान्यविक्षया “विशेषणं विशेषयेण बहुलम्” इति
समाप्तः ॥ एकवेणीमेकीभूतवेणीम् ॥ “पूर्वकाल-” इत्या-
दिना तत्पुरुषः ॥ तां शिखाम् । अयमिता अकर्तितो-
पान्ता नखा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात्कपोलविस्तारा-
दसकृत्सुहुमुहुः सारयन्तीमपसारयन्तीम् । “तां पश्य” इति
पूर्वेण संबन्धः । असकृत्सरणाच्चित्तविभ्रमदशा सूचिता ॥
सा संन्यस्ताभरणमवला पेशलं धारयन्ती
शश्योत्सङ्गे निहितमसकृदुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं

प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥ ३० ॥
सेति ॥ अबला दुर्बला संन्यस्ताभरणं कृशत्वात्परि-
त्यक्ताभरणमसकृदनेकशो दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण ॥
“प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः ॥ शश्योत्सङ्गे निहितं

पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती वहन्ती ॥ अ-
नेनात्यन्ताशक्त्या मूर्छावस्था सूच्यते ॥ सा त्वत्स-
र्वी त्वामपि नवजलमयं नवाम्बुरुषप्रसं बाष्पमवश्यं
सर्वथा मोचयिष्यति ॥ “द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्या-
नम्” इति मुचेः पचादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ तथाहि ।
प्रायः प्रायेणाद्रान्तरात्मा मृदुहृदयः । मेषस्तु द्रवान्तःशरीरः ।
सर्वैः करुणा करुणामयी वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्थस्य स करु-
णावृत्तिर्भवति । हि यस्मात् । अस्मिन्नवसरे सर्वथा त्वया
शीघ्रं गन्तव्यमनन्तरदशापरिहारायेति संदर्भाभिप्रायः ॥
ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिपुषेक्ष्यावस्थान्तराण्येव तत्र-
भवान्कविराहतवान् । उच्यते—“संभोगो विप्रलम्भश्च
द्विधा शृङ्गार उच्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो
वियुक्तयोः ॥ पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुगात्मना । विप्र-
लम्भश्चतुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा ॥ कार्यतः संभ्रमाच्छा-
पादस्मिन्काव्ये तु शापजः । प्रागसंगतयोर्यूनोः सति पूर्वा-
नुरञ्जने ॥ चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तक्मो
यथा । हङ्गनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रातिः ॥ एहीत्या-
गोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश । पूर्वसंगतयोरेव
प्रवास इति कारणात् ॥ न तत्रापूर्ववच्छक्षुःप्रीतिरुत्पत्तिम-
हृति । सत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽन्न वर्णते ॥
अन्यथा पूर्ववद्वाच्या इति तावद्वच्यवस्थितेः । वैयर्थ्यादा-
दिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा ॥ हृत्सङ्गादीरिहाचष्ट
कविरष्टाविवि स्थितिः । मत्साहश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मि-
न्प्रतिपादिता ॥ चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम् ।

च्छुःप्रीतिर्भेद्यित्रेष्वद्वष्टचरदर्शनात् ॥ यथा मालविकारू-
पमग्निमित्रस्य पश्यतः । प्रोषितानां च भर्तृणां क्व वृष्टावृष्ट-
पूर्वता ॥ अथ तत्रापि संदेहे स्वकल्पत्राणि पृच्छतु । किं
भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात्किं वैदेशिकभावना ॥ प्रवासादागते
स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्वृथा ॥ ” इति ॥

नन्वीहशीं दशामापन्नेति कथं त्वया निश्चितमत आह-

जाने सख्यास्तत्व मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्यंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्क्यामि ।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिरादभ्रातरुक्तं मया यत् ३१

जान इति ॥ हे मेघ, तव सख्या मनो मयि संभृत-
स्नेहै संचितानुरागं जाने । अस्मात्स्नेहज्ञानकारणात्प्रथम-
विरहे । प्रथमयहर्णं दुःखातिशयद्योतनार्थम् । तां त्वत्स-
खीमित्यभूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां तर्क्यामि ॥ ननु
सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मानि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं
तत्राह—वाचालमिति ॥ सुभगमात्मानं मन्यत इति
सुभगंमन्यः ॥ “आत्ममाने खश्च” इति खशप्रत्ययः ।
“अरुद्दिष्ट—” इत्यादिना मुमागमः ॥ तस्य भावः
सुभगंमन्यभावः । सुभगमानित्वं मां वाचालं बहुभाषिणं न
करोति खलु । सौन्दर्याभिमानितां न प्रकटयामीत्यर्थः ॥
“स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हीवाक्” इत्य-
मरः ॥ “आलजाटचौबहुभाषिणि” इत्यालच्चप्रत्ययः ॥
किं तु हे भ्रातः, मयोक्तं यत् “आधिकामाम्” इत्यादि

तनिविलुं सर्वमचिराच्छीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षम् । मवि-
ष्यतीति शेषः ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्तेहशून्यं

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभूविलासम् ।

स्वयथासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या

मीनक्षोभाच्चलकुवल्यश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ३२

रुद्धेति ॥ अलकै रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य तत्त-
थोक्तम् । अञ्जनेन स्तेहः स्त्रैराध्यं तेन शून्यम् । स्त्रि-
रुद्धाञ्जनरहितमित्यर्थः । अपि च किं च मधुनो मद्यस्य
प्रत्यादेशान्निराकरणात् । परित्यागादित्यर्थः ॥ “प्रत्या-
देशो निराकृतिः” इत्यमरः ॥ विस्पृतो भूविलासो भू-
भङ्गो येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहस-
मुत्पन्नमिति भावः । त्वयथासन्ने सति । स्वकुशलवार्ताशं-
सिनीति शेषः । उपर्युर्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्दि ।
तथा च निमित्तनिदाने—“स्पन्दान्मूर्धि छत्रलाभं ल-
लाटे पृष्ठमंथुकम् । इष्टप्राप्तिं दृशोरुद्धर्घमपाङ्गे हानिमा-
दिशेत् ॥” इति ॥ मृगाक्ष्यास्त्वत्सर्व्या नयनम् । वाम-
मिति शेषः । “वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षि-
णः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकणेऽपि च ॥” इति
ख्तीणां वामभागप्राशस्त्यात् ॥ मीनक्षोभान्मीनचलनाच्चल-
स्य कुवल्यस्य श्रियाः शोभायास्तुलां साहश्यमेष्यतीति
शङ्के तर्क्यामि ॥

वामश्वास्याः करस्त्वपदैर्मुच्यमानो मदीयै-

मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।

संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानं

यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्वलत्वम् ॥३३
 वाम इति ॥ मदयिः कररुहपदैनखपदैः ॥ “ पुनर्भवः
 कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ मुच्य-
 मानः परिहीयमाणः । नखाङ्करहित इत्यर्थः । ऊर्वेनख-
 पदास्पदत्वं तु रतिरहस्ये—“ कण्ठकुक्षि कुचपार्च्छभुजोऽ-
 श्रोणिसक्षिथषु नखास्पदमाहुः ” इति ॥ चिरपरिचितं
 चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैव-
 गत्या दैववशेन त्याजितः । संप्रति नखपदोष्माभावेन
 शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ त्यजतेष्यन्ता-
 त्कर्मकर्तारि क्तः । “ द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानामि-
 ष्यते ” इति पचादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ संभोगान्ते मम
 हस्तसंवाहनानं हस्तेन मर्दनानाम् ॥ “ संवाहनं मर्दनं
 स्यात् ” इत्यमरः ॥ समुचितो योग्यः ॥ सरसो रसार्द्धः
 परिपक्वो न शुष्कश्च स एव विवक्षितः । तत्रैव पाण्डिम-
 संभवात् । स चासौ कदलीस्तम्भश्च स एव गौरः पाण्डुरः
 ॥ “ गौरः करीरे सिद्धार्थं शुक्ळे पीतेऽरुणेऽपि च ” इति
 मालतीमालायाम् ॥ अस्याः प्रियाया वाम ऊरुश्वलत्वं
 स्पन्दनं यास्यति प्राप्स्यते ॥ “ ऊरोः स्पन्दाद्रतिं विद्या-
 द्वौरोः प्राप्तिं सुवाससः ” इति निमित्तानिदाने ॥
 तस्मिन्काले जलद यदि सा लघुनिद्रासुखा रथा-
 दन्यास्थैनां स्तनितविमुखो यामभात्रं सहस्र ।
 मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि रथप्रलव्ये कथंचि-
 त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थं गाढोपगूढम् ॥३४॥

तस्मिन्निति ॥ हे जलद, तस्मिन्काले त्वदुपसर्पण-
काले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यथा ताहशी स्याद्यदि
स्याच्चेत् । एनां निद्राणामन्वास्य । पश्चादासित्वेत्यर्थः ॥
उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् ॥ स्तनितविमुखो गर्जितपरा-
द्भुमुखो निःशब्दः सन् । अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति
भावः । याममात्रं प्रहरमात्रम् ॥ “द्वौ यामप्रहरौ समौ”
इत्यमरः ॥ सहस्र प्रतीक्षस्व ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ शक्त-
योरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात्स्वर्वेऽपि तथा भवितव्य-
मित्यभिप्रायः । तथा च रतिसर्वस्वे—“एकवारावधि-
र्यामो रतस्य परमो मतः । चण्डशक्तिमतोर्यूतो रुद्धट क्रमव-
र्तिनोः ॥” इति ॥ यामसहनस्य प्रयोजनमाह—मा
भूदिति ॥ अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथं-
चित्क्लच्छ्रेण स्वप्रलब्धे सति । गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् ॥
नपुंसके भावे क्तः ॥ सद्यस्तत्क्षणं कण्ठाच्छ्युतः स्रस्तो
भुजलतयोर्ग्रन्थिर्बन्धो यस्य तन्मा भून्मास्तु । कर्थचिल्ल-
ब्धस्यालिङ्गनस्य सद्यो विधातो मा भूदित्यर्थः । न चात्र
निद्रोक्तिः “तामुनिद्राम्” इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन
विरुद्ध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रासंभवात् ॥
तथा च रसरत्नाकरे—“आसक्ती रोदनं निद्रा निर्लज्जा-
नर्थवाग्भ्रमः । सप्तमाविषु जायन्ते दशभेदेषु वासुके ।” इति
तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सप्तमभिनवैर्जालिकैर्मालितनिम् ।
विशुद्धर्भः स्तमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवच्चनैर्मानिर्णी प्रक्रमेथाः ॥३५॥

तामिति ॥ तां प्रियां स्वस्य जलकणिकाभिर्जलवि-
न्दुभिः शीतलेनानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः
प्रभुत्वाद्बजनानिलसमाधिं यद्यते । यथाह भोजराजः—
“ मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्वर्यजनैः स्तनौ । श्रुतौ च
मधुरेणीर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ” इति ॥ अभिनवैर्नूतनै-
र्मालतीनां जालकैः समं जातीशुकुलैः सह ॥ “ सुमना
मालती जातिः ” इति । “ साकं सत्रा समं सह ”
इति । “ क्षारको जालकं छीबे कलिका कोरकः
पुमार ” इति चापरः ॥ प्रत्याख्यातां सुस्थिताम् । अन्यच्च
पुनरुच्छसिताम् ॥ श्वसे: कर्तरि क्तः । “ उगितश्च ” इति
चकारादितप्रतिषेधः ॥ एतेनास्याः कुषुगसौकुमार्यं गम्यते ॥
त्वत्सनाथे त्वत्सहिते ॥ “ सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते
चित्ततापिनि ” इति शब्दार्णवे ॥ गवाक्षे स्तिमितनयनां
कोऽसाविति विस्मयान्तिश्वलनेत्रां मानिनीं मनस्त्विनीम् ।
जनानौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः । विद्युद्भौद्यन्तःस्थो यस्य
स विद्युद्भूर्भः । अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः ॥ “ गर्भोऽपव-
रकेऽन्तस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके ” इति शब्दार्णवे ॥
दृष्टिप्रतिधातेन वर्कुरुमुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वात् विद्युता
द्योतितव्यमिति भावः । धरीरो धैर्यविशिष्टश्च सन् । अ-
न्यथाशीलत्वादिनैतदनाश्वासनप्रसङ्गादिति भावः । स्त-
निवचनैः स्तनितान्यवे वचनानि तैर्वलुं प्रक्रमेथा उप-
क्रमस्व ॥ विधर्थे लिङ् ॥ “ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ”
इत्यात्मनेपदम् ॥

संप्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति—

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मापम्बुवाहं
तत्संदेशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरथति पथि श्राम्यतां प्रोपितानां
मन्द्रस्निग्धैर्धर्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि॥३६

भर्तुरिति ॥ विधवा गतभर्तुका न भवतीत्यविधवा सभ-
र्तुका । हे अविधवे । अनेन भर्तुजीवनसूचनादनिष्ठाशङ्कां
वारयति । मां भर्तुस्तव पत्युः प्रियं मित्रं प्रियमुहृदम् ।
तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसि स्थापितैस्तत्संदेशैस्तस्य भर्तुः
संदेशैस्त्वत्समीपमागतम् । भर्तुः संदेशकथनार्थमागतमि-
त्यर्थः । अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि ॥ न केवलमहं
वार्ताहरः किंतु घटकोऽपीत्याशयेनाह । योऽम्बुवाहो मेघो
मन्द्रस्निग्धैः स्निग्धगम्भीरधर्वनिभिर्भिर्जितैः करणैः अव-
लानां स्त्रीणां वेणयस्तासां मोक्षे मोचन उत्सुकानि पथि
श्राम्यतां श्रान्तिमापनानां प्रोपितानां प्रवासिनाम् । पा-
न्थानामित्यर्थः । वृन्दानि सङ्क्षांस्त्वरथति । पान्थोपका-
रिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वामिति भासः ॥

भर्तुसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम् ।
श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः संगमात्किंचिदूनः॥३७॥
इतीति ॥ इत्येवमाख्याते सति पवनतनयं हनूमन्तं
मैथिलीव सीतेव सा मत्प्रिया । उन्मुख्युत्कण्ठयौत्सु-
क्येनोच्छसितहृदया विकसितचित्ता सती त्वां वीक्ष्य सं-

भाव्य सत्कृत्य च । अस्माद्दूर्तैमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं श्रो-
तव्यम् । अवहिताऽप्यमत्ता सती श्रोष्यत्येव ॥ अत्र सीता-
हनुमदुपाख्यानादस्याः पात्रित्यं मेघस्य दूतगुणसंपत्तिश्च
व्यडयते । तदगुणास्तु इसाकरे—“ब्रह्मचारी बली धीरो
मायावी मानवजितः । धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः
ख्रियां भवेत् ॥” इति ॥ ननु वार्तामात्रश्रवणादस्याः को
लाभ इत्याशङ्कायार्थान्तरमुपन्यस्यति—हे सौम्य साधो,
सीमन्तिनीनां वधूनाम् ॥ “नारी सीमन्तिनी वधूः”
इत्यमरः ॥ सुहृदा सुहन्मुखेनोपनतः प्राप्तः सन् । सुह-
त्पदं विप्रलभ्मशङ्कानिवारणार्थम् । कान्तस्योदन्तो वार्ता
कान्तोदन्तः ॥ “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्”
इत्यगरः ॥ संगमात्कान्तसंपर्कार्तिकविदून ईषदूनसद्व-
देवानन्दकारीत्यर्थः ॥

संपति संदिशति—

तामायुष्मन्मयं च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ ३८ ॥
तामिति । हे आयुष्मन् ॥ प्रशंसायां मतुप् ॥ परो-
पकारक्ष्माद्यजीवितेत्यर्थः । मम वचनं प्रार्थनावचनं त-
स्माच्चात्मनःस्वस्योपकर्तुं च । परोपकारेणात्मानं कृतार्थयि-
तुभित्यर्थः ॥ उपकारकियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यापकरोती-
त्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न विरुद्ध्य-
ते । यथा भारविः—“सा लक्ष्मीरूपकुरुते यथा परेषाम्” ।

इति । तथा श्रीहर्षश—“ साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । न कुतूहलिकस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥ ” इति । तथा च “ क्वचित्क्वचिद्वितीयादर्शनात्सर्वस्य तथा ” इति नाथवचनमनाथवचनमेव ॥ तां प्रियामेवं ब्रूयात् । भवानिति शेषः ॥ किमित्पाह—हे अबले, तव सहचरो भर्ता रामगिरोश्चित्रकूटस्याश्रमेषु तिष्ठतीति रामगिर्याश्रमस्थः सन्नव्यापनः । न यृत इत्यर्थः । अमरणे हेतुपाह—वियुक्तो वियोगं प्राप्तो दुःखी संस्त्वां कुशलं पृच्छति ॥ दुद्धादित्वात्पृच्छतोद्दिकर्मकत्वम् ॥ तथाहि । सुलभविपदामयत्वसिद्धविपत्तीनां प्राणिनामेतदेव कुशलमेव पूर्वमाध्यमेतदेव प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम् ॥ “ कृत्याश्च ” इत्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्ययः ॥

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतसेन तसं
सासेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
उच्छोच्छासं समधिकतरोच्छासिना दूरवर्ती

संकलपैस्तैर्विशाति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ३९ ॥
अङ्गेनेति ॥ किं च । दूरवर्ती दूरस्थः । न चागन्तुं शक्यत इत्याह । वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेने रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवत्तमा स ते सहचरः । तनुना क्षेन गाढतसेनात्यन्तसंतसेन सासेण साश्रुणा । उत्कण्ठा वेदनास्य जातोत्कण्ठितस्तेनोत्कण्ठितेन ॥ “ तदस्य संजातम्—” इत्यादिनेतच्चप्रत्ययः । उत्कण्ठतेर्वा कर्तृरि क्तः ॥ समधिकतरमधिकमुच्छसितीति समधिकतरोच्छासी तेन । दीर्घनिःश्वासिनेत्यर्थः ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ अङ्गेन स्वशरी-

रेण प्रतनुं कुर्शं तस्मि वियोगदुःखेन संतप्तमशुद्धतमशुच्छिन्नम् ॥
 “असु नेत्राभ्यु रोदनं चास्तमशु च” इत्यमरः ॥ अ-
 विरतोक्तण्ठमविच्छिन्नवेदनमुष्णोच्छासं तीव्रान्तिःश्वासम् ॥
 “तिगमं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं सृतम्” इति
 हलायुधः ॥ अङ्गं त्वदीयं शारीरं तैः स्वसंवेद्यैः संकल्पैर्म-
 नोरथैर्विशति । एकीभवतीत्यर्थः ॥ अत्र समरागित्वद्यो-
 तनाय नायकेन नायिकायाः समानावस्थत्वमुक्तम् ॥

संप्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति—

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
 त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
 स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥४०॥

शब्दाख्येयमिति ॥ हे अबले, यस्ते प्रियः सखीनां
 पुरस्तादग्र आननस्पर्शे त्वन्मुखसंपर्के लोभाद्राघ्न्यात् ।
 अधरपानलोभादित्यर्थः । शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्ये-
 यमुच्चैर्वाच्यमपि यत्तत् । वचनमपीति शेषः । कर्णे कथ-
 यितुं लोलो लालसोऽभूत्किल ॥ “लोलुपो लोलुभो
 लोलो लालसो लम्पटोऽपि च” इति यादवः ॥ श्रवण-
 विषयं कर्णपथमतिक्रान्तः । तथा लोचनाभ्यामदृष्टः ।
 अतिदूरत्वादद्रष्टुं श्रोतुं च न शक्य इति भावः । स ते
 प्रियः । त्वामुत्कण्ठया विरचितानि पदानि सुप्रिदन्तश-
 ब्दा वाक्यानि वा यस्य तत्थोक्तम् ॥ “पदं शब्दे च
 वाक्ये च” इति विश्वः ॥ इदं वक्ष्यमाणं “इयामास्वद्व-

भ् ” इत्यादिकं मनुखेनाह । मनुखेन स एव ब्रूत
इत्यर्थः ॥

सादृश्यप्रतिकृतिस्वमदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाद्यानि च-
त्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि । तथा चोक्तं गुणपता-
कायाम्—“ वियोगावस्थाषु प्रियजनसदक्षानुभवनं तत्त्वित्रं
कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां
दर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गन्यथितमनसां कोडपि गदितः॥”
इति ॥ तत्र सदशवस्तुदर्शनमाह—

इयामास्वङ्गं चकितहरिणप्रेक्षणे दृष्टिपातं

वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीर्वीचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैकस्मिन्काचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ४१
इयामास्विति ॥ इयामाषु प्रियङ्गुलताषु ॥ “इयामा तु
महिलाङ्ग्या । लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी
फली” इत्यमरः ॥ अङ्गं शरीरमुत्पश्यामि । सौकुमा-
र्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा चकितहरि-
णीनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्त्रच्छायां मु-
खकान्तिम् । तथा शिखिनां बर्हिणां वर्हभारेषु वर्हसमू-
हेषु केशान् । प्रतनुषु स्वल्पाषु नदीनां वीचिषु ॥ अत्र
वीचीनां विशेषणोयादाने नानुक्तगुणग्रहो दोषः । भ्रूसा-
म्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं
रसरत्नं करे—“धवन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे ।
विशेषणादिदोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ॥” इति ॥
भ्रूविलासान् ॥ “भ्रूपताकाः” इति पाठे भ्रूवः पताका-

इवेत्युपामितसमाप्तः ॥ उत्पश्यामीति सर्वत्र संबध्यते ॥
 तथापि नास्ति मनोनिर्दृतिरित्याशयेनाह—हन्तेति ॥ हन्त
 विषारे ॥ “हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः”
 इत्थमरः ॥ हे चण्डि कोपने ॥ “चण्डस्त्वत्यन्तकोप-
 नः” इत्यमरः । गौरादित्वात् डीष् ॥ उपमानकथन-
 मात्रेण न कोपितव्यमिति भावः । क्वचिदपि कस्मिन्न-
 प्येकस्मिन्वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्ति । अतो न निर्दृ-
 णोमीत्यर्थः । अनेनास्याः सौन्दर्यमनुपममिति व्यज्यते ॥

संप्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
 मात्मानं ते चरणपतिं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
 असैस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ४२ ॥
 त्वामिति ॥ हे प्रिये, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां
 कुपितावस्थायुक्तां त्वाम् । त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । धातवो
 गैरिकादयः ॥ “धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिष्वजादिषु”
 इति यादवः ॥ त एव रागा रञ्जकद्रव्याणि ॥ “चित्रा-
 दिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ च रागः
 स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान्” इति शब्दार्णवे ॥ तैर्धीतु-
 रागैः । शिलायां शिलापट्ट आलिख्य निर्माणात्मानं
 माम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । ते तव । चित्रगताया इ-
 त्यर्थः । चरणपतिं कर्तुं तथा लेखितुं यावदिच्छामि
 तावदिच्छासमकालं मुहुरूपचितैः प्रदृशैरसैरश्रुमिः कर्तृ-
 मिः ॥ “असमश्रुणि शोणिते” इति विश्वः ॥ मे हृषि-

रालुप्यते । आविष्यत इत्यर्थः । ततो वृष्टिप्रतिबन्धनाल्ले-
खनं प्रतिबध्यत इति भावः । किंबहुना क्रूरो घातुकः ॥
“ तृशंसो घातुकः क्रूरः ” इत्यमरः ॥ कृतान्तो दैवम् ॥
“ कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ” इत्यमरः ॥ तस्मि-
ष्यपि चित्रेऽपि ॥ नावावयोः ॥ “ युष्मदस्मदोः षष्ठीच-
तुर्थीद्वितीयास्थयोर्वीनावौ ” इति नावादेशः ॥ संगमं सह-
वासं न सहते । संगमलेखनमप्यावयोरसहमानं दैवमावयोः
सङ्गं न सहत इति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः ॥

अधुना स्वमदर्शनमाह—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ४३
मामिति ॥ सुप्तस्य विज्ञानं स्वमः ॥ “ स्वमः सुप्तस्य
विज्ञानम् ” इति विश्वः ॥ संदर्शनं संवित् ॥ “ द्रश्नं
समये शाखे वृष्टौ स्वप्नेऽदिष्ण संविदि ” इति शब्दार्थवे ॥
स्वप्नसंदर्शनानि स्वमज्ञानानि ॥ चूतवृक्षादिवत्सामान्यवि-
शेषभावेन सहप्रयोगः ॥ तेषु मया कथमपि महता प्रय-
नेन लब्धाया गृहीतायाः । वृष्टाया इति यावत् ॥ ते तव
निर्दयाश्लेषो गाढालिङ्गनं स एव हेतुस्तस्य । निर्दयाश्ले-
षार्थमित्यर्थः ॥ “ षष्ठी हेतुप्रयोगे ” इति षष्ठी ॥ आ-
काशे निर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहुं मां पश्यन्तीनां
स्थलीदेवतानां मुक्ता मौक्तिकानीव स्थूला अश्रुलेशा
वाष्पबिन्दवस्तरुकिसलयेषु । अनेन चेलाऽचलेनाश्रुधा-

१०६ मेघदूतम् ।

रणसमाधिर्धन्यते । बहूशो न पतन्तीति न । किंतु पत-
न्त्येवेत्यर्थः ॥ निश्चये नज्ज्वयप्रयोगः । तथा चाधिका-
रसूत्रम्—“स्मृतिनिश्चयतिद्वार्थेषु नज्ज्वयप्रयोगः सिद्धः”
इति । “महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देश-
भ्रंशो महाद्वयं मरणं च भवेद्गुवम् ॥” इति क्षितौ
देवताश्रुपातनिषेधर्दर्शनाद्यक्षर्थ्य मरणभावस्त्रचनार्थं तरु-
किसलयेषु पतन्तीत्युक्तम् ॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुमाणां

ये तत्क्षीरसुतिसुरभयो दक्षिणेन ग्रहत्ताः ।

आलिङ्गचन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४४॥

भित्त्वेति ॥ देवदारुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान्
सद्यो भित्त्वा । तत्क्षीरसुतिसुरभयस्तेषां देवदारुमाणां
क्षीरसुतिभिः क्षीरनिष्यन्दैः सुरभयः सुगन्धयः । तुषारा-
द्रिजातत्वे लिङ्गमिदम् । ये वाता दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण ॥
तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । समेन
यातीतिवत् । तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । “क-
र्त्तुकरणयोरेव तृतीया” इति भाष्यकारः ॥ प्रवृत्ताश्रिलि-
ताः । हे गुणवति सौशीलियसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने, ते तुषा-
राद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वितैस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि । किलेति
संभावितमेतदिति बुद्धयेत्यर्थः ॥ “वार्तासंभावयोःकिल”
इत्यमरः ॥ मयालिङ्गचन्त आश्लिष्यन्ते ॥ अत्र वायूनां
स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्गचन्त इत्याभि-

धानम् । यक्षस्योन्मत्तत्वात्प्रलिपित्यदोष इति वदन्ति-
रुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः ॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
इत्थं चेतश्चदुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ४५
संक्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घ-
यामा । विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा
रात्रिः ॥ “आद्यन्तयोर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा”
इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत
लघूक्रियेत । अहरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः ।
मन्दमन्दो मन्दप्रकारः ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति
द्विरक्तिः । “कर्मधारयवदुत्तरेषु” इति कर्मधारयवद्वावा-
त्सुपो लुक् ॥ मन्दमन्दातपं मत्यत्पसंतापं कथं स्यात् ।
न स्यादेव । हे चदुलनयने चञ्चलाक्षिः, इत्थमनेन प्रका-
रेण दुर्लभप्रार्थनमप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्मा-
भिरतिवाभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम् ॥

न च मर्दीयदुर्देशाश्रवणाद्वेतन्यभित्याह—
नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥४६॥
नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥“प्रश्नावधारणानुज्ञानुन-
पामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ननु प्रिये बहु विगणयज्ञा-

पान्ते सत्येव मे वं करिष्या मीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैः स्वे-
नैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथाकथं चिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जी-
वामीति भावः ॥ “बझादिभ्यश्च” इति डीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न
माडन्योगे” इत्यडागमाभावः ॥ ताहक्षुखिनोरावयोरीहशि
दुःखे कथं न विभेमीत्याशङ्क्याह—कस्योति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य
नेमित्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाव्या ॥
“क्रमः शक्तौ परीपाव्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—
शापान्तो मे भुजगशयनादुस्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥
शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिन्नशार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ “सप्तमीविशेषणे—” इत्यादिना बहुवी-
हिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीति
शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति
हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न,
विवक्षितमित्युक्तपेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय ।
धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥
“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इत्येकशेषः ॥ “त्यदादीनां
मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते” इत्यस्मदः शेषः ॥ वि-
रहे गुणितमेवमेवं करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
परिणावः शरच्चन्द्रिका यासां ताष्ठ क्षपाष्ठ रात्रिषु ॥ नि-
र्वैक्षयावो भोक्षयावहे ॥ विशतेलृद् ॥ “निर्वेशो भृति-
भोगयोः” इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् “नभोनभस्ययोरेत
वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्ट्यस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति
चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः” इति पर्यहारि तत्सर्व-
मसंगतम् । अत्र गतशेषाश्रत्वारो मासा इत्युक्तं कविना
न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च
नाथेनोक्तम् “कथमाषाढादिचतुष्ट्यात्परं शरत्कालः”
इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतश-
रच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्मादुभावं उक्त
इत्यविरोध एव ॥

संप्रति तस्या मेघवञ्चकत्वशङ्कानिरासायातिगृहमभि-
धेयमुपदिशति—

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुद्रती सस्वनं विप्रबुद्धा ।

पान्ते सत्येव मेवं करिष्या मीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैऽस्ते-
नैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथाकथं चिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्पाणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जी-
वामीति भावः ॥ “बद्धादिभ्यश्च” इति डीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न
माड्योगे” इत्यडागमाभावः ॥ ताहक्सुखिनोरावयोरीद्वशि
द्वुःखे कथं न विभेमीत्याशङ्क्याह—कस्योति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
द्वुःखे वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य
नेमिस्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्प्रथिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाव्या ॥
“क्रमः शक्तौ परीपाव्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखद्वुःखे पर्यावर्तते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्वुःखमित्याह—
शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाष
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥
शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिन्शशार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ “सप्तमीविशेषगे—” इत्यादिना बहुकी
हिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः”
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीति
शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति
हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिकयं त्वत्र न
विवक्षितमित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय ।
धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥
“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इत्येकशेषः ॥ “त्यदादीनां
मिथो द्रन्दे यत्परं तच्छब्द्यते” इत्यस्मदः शेषः ॥ वि-
रहे गुणितमेवमेवं करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां तासु क्षपासु रात्रिषु ॥ नि-
र्वेद्धयावो भोक्षयावहे ॥ विशतेर्लृद् ॥ “निर्वेशो भृति-
भोगयोः” इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् “न भोनभस्ययोरेव
वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति
चोदयित्वं तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः” इति पर्यहारि तत्सर्व-
मसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना
न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च
नाथेनोक्तम् “कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः”
इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतश-
रच्चन्द्रिकास्तित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्मादुर्भावं उक्त
इत्यविरोध एव ॥

निरासायातिगूढमभि-

मे
विप्रबुद्धा ।

सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ४८॥

भूय इति ॥ हे अबले, भूयः पुनरप्याह । त्वद्वर्ता
मन्मुखेनेति शेषः । मेघवचनमेतत् । किमित्यत आह—
पुरा पूर्वम् । पुराशब्दश्चिरातिरे ॥ “स्यात्प्रबन्धे चिरातीते
निकटागामिके पुरा” इत्यमरः ॥ शयने मे कण्ठलग्नापि
त्वम् । गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संमवेदिति भावः ।
निद्रां गत्वा किमपि । केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वनं
सशब्दम् । उच्चैरित्यर्थः । रुदती सती विप्रबुद्धा । आसी-
रिति शेषः । असकृद्गद्गद्गः पृच्छतः । रोदनहेतुमिति शेषः ।
मे मम । हे कितव, त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट
इति त्वया सान्तर्हासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चे-
ति । त्वद्वर्ता भूयश्चाहेति योजना ॥

एतस्मान्मां कुशलिनभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनाच्चकितनयने मर्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे धर्वसिनस्ते त्वभोगा-

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥४९॥

एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेने-
त्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेम-
वन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे चकितनयने, कुले जनसमूहे
भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन परापूर्णो
चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ “स्यात्कौलीनं
लोकवादे युद्धे पश्चहिपक्षिणाम्” इत्यमरः ॥ मयि वि-
षयेऽविश्वासिनी मरणशक्तिनी मा भूर्नै भव ॥ भवरेष्टुङ् ।

“न माड्योगे” इत्यडागमप्रातिवेदेः ॥ न च दीर्घकाल-
विप्रकर्षात्पूर्वस्तेहनिवृत्तिराशङ्कयेत्याह—स्नेहानिति ॥ कि-
मपि किंचिन्निमित्तम् ॥ न विद्यत इति शेषः । स्नेहान्प्री-
तीर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षे सति धर्वंतिनो विनश्चरानाहुः ।
ततथा न भवतीत्यभिप्रायः । किंतु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे
भोगाभावाद्वेतोः ॥ प्रसज्जप्रतिषेधेऽपि नञ्जसमास इष्यते ॥
इष्टे वस्तुनि विषये । उपचितो रसःस्वादो येषु त उपचितरसाः
सन्वः । प्रबृद्धवृष्णा इत्यर्थः ॥ “रसो गन्धरसे स्वादे
तिक्कादौ विषरागयोः” इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति ।
वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेमणोरवस्था-
भेदाद्वेदः । तदुक्तम्—“आलोकनाभिलाषौ रागस्तेहौ
ततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलभ्य ॥”
इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे—“प्रेमादिवक्षारम्बेषु
तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्कुचिः स्पात्स्नेहस्त-
त्मवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रविस्तत्सहवर्तनम् ।
शृङ्गरस्तत्समः क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥” इति ॥

इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदार्णी
याचते—

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखों ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्विष्टतः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥

आश्वास्यैति ॥ प्रथमविरहेणोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते
सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य श्यम्ब-

कस्य वृषेण वृषभेणोत्खाता अवदारिताः कूटाः शिखराणि
यस्य तस्मात् ॥ “ कूटोऽख्नी शिखरं शृङ्गम् ” इत्यमरः ॥
शैलात्कैलासादाथु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं
सलक्षणं यथातथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्व-
तसख्या वचोभिर्ममापि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं
जीवितं धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति—
कच्चित्सौम्यं व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचित्तथातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ५१
कच्चिदिति ॥ हे सौम्य साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धु-
कार्यम् ॥ देवदत्स्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं
कच्चित्करिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ “ कच्चित्कामप्र-
वेदने ” इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥ न
च ते तूष्णींभावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित
इत्याह— प्रत्यादेशात्करिष्यामि इति प्रतिवचनात् ॥
“ उक्तिरामाणं वाक्यमादेशो वचनं वचः ” इति शब्दा-
र्थवे ॥ भवतस्त्व धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न सम-
र्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह—याचितः
सञ्चिःशब्दोऽपि निर्गिर्जितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः ।
चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह—
हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय
ईमित्तार्थक्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् ।

क्रिया केवल मुन्त्ररमित्यर्थः ॥ “ गर्जति शरदि न वर्षति
वर्षति वर्षास्तु निःस्वनो भेषः । नीचो वदति न कुरुते न
वदति सुजनः करोत्येव ॥ ” इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावशयंकरणं
प्रार्थयमानो भेदं विस्तृनति—
एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मध्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृपा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

एतदिति ॥ हे जलद, सौहार्दात्मुहृद्भावात् ॥ “ हृद-
गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ विधुरो
वियुक्त इति हेतोर्वा ॥ “ विधुरं तु प्रविश्लेषे ” इत्यमरः ॥
मयि विष्णेऽनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा । अनुचिता
तवाननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति “ संदेशं मे हर ”
इत्येवंरूपा तत्र वर्तिनो निर्बन्धात्परस्य मे ममैतत्संदेश-
हरणरूपं प्रियं कृत्वा संपाद्य प्रावृष्टा वर्षाभिः ॥ “ त्रियां
प्रावृद् त्रियां ग्रन्थि वर्षाः ” इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरूपचितः-
शोभः सन् । इष्टान्स्वाभिलिषितान्देशान्विचर । यथेष्टदे-
शेषु विहरेत्यर्थः ॥ “ देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा
ह्यकर्मणाम् ” इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्वक्षणमपि
स्वत्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्र-
योगो विरहो मा भून्मास्तु ॥ माडित्याशिषि लुङ् ॥
“ अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुन्तमाम् । सर्वत्र
व्याप्तते विद्वान्नायकेच्छानुलिपिणीम् ॥ ” इति सारस्व-

रणसमाधिर्धन्यते । वहृशो न पतन्तीति न । किंतु पत-
न्त्येवेत्यर्थः ॥ निश्चये नज्ज्वयप्रयोगः । तथा चाधिका-
रसूत्रम्—“स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नज्ज्वयप्रयोगः सिद्धः”
इति । “महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देश-
भ्रंशो महाःखं मरणं च भवेद्गुबम् ॥” इति क्षितौ
देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणभावसूचनार्थं तरु-
किसलयेषु पतन्तीत्युक्तम् ॥

इदानीं तदङ्गसृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्गुमाणां
ये तत्क्षीरसुतिसुरभयो दक्षिणेन ग्रहत्ताः ।
आलिङ्गचन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४४॥

भित्त्वेति ॥ देवदारुद्गुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान्
सद्यो भित्त्वा । तत्क्षीरसुतिसुरभयस्तेषां देवदारुद्गुमाणां
क्षीरसुतिभिः क्षीरनिष्पन्दैः सुरभयः सुगन्धयः । तुषारा-
द्रिजातत्वे लिङ्गमिदम् । ये वाता दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण ॥
तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । समेन
पातीतिवत् । तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । “क-
र्त्तुकरणयेरेव तृतीया” इति भाष्यकारः ॥ प्रवृत्ताश्रलि-
ताः । हे गुणवति सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने, ते तुषा-
राद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वैतस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि । किलेति
संभावितमेतदिति बुद्धयेत्यर्थः ॥ “वार्तासंभावययोःकिल”
इत्यमरः ॥ मयालिङ्गचन्त आश्लिष्यन्ते ॥ अत्र वायूनां
स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्त्त्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्गचन्त इत्याभि-

धानम् । यक्षस्योन्मत्तत्वात्प्रलिपितमित्यदोष इति वदन्ति-
रुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः ॥
संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
इत्थं चेतश्चदुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ४५
संक्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घ-
यामा । विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा
रात्रिः ॥ “आद्यन्तयोर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा”
इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत
लघूक्रियेत । अहरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः ।
मन्दमन्दो मन्दप्रकारः ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति
द्विषक्तिः । “कर्मधारयवदुत्तरेषु” इति कर्मधारयवद्वावा-
त्सुपो लुक् ॥ मन्दमन्दातपं मत्यत्प्रसंतापं कथं स्यात् ।
न स्यादेव । हे चदुलनयने चञ्चलाक्षि, इत्थमनेन प्रका-
रेण दुर्लभप्रार्थनमप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्मा-
भिरतितीवाभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम् ॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणाद्वेतन्यमित्याह—
नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यनं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेभिक्षेण ॥४६॥
नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥ “प्रश्नावधारणानुज्ञानुन-
पामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ननु मिये बहु विगणयञ्चशा-

पान्ते सस्येव मेवं करिष्या मीत्यावर्तै यज्ञात्मान मात्मनैव स्वे-
नैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथा कर्थं चिज्जीवा मीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्पाणि सुभगे, त्वत्सौभाग्ये नैव जी-
वामीति भावः ॥ “बद्धादिभ्यश्च” इति ढीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न
माडन्योगे” इत्यडागमाभावः ॥ तावक्सुखिनोरावयोरीहशि
दुःखे कथं न विभेमीत्याशङ्क्याह—कस्योति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
दुःखे वोपनतम् । किं तु दशावस्था चकस्य रथाङ्गस्य
नेमिस्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्परिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाव्या ॥
“क्रमः शक्तौ परीपाव्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—
शापान्तो मे भुजगशायनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाप्तं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥
शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिन्शशार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ “सप्तमीविशेषे—” इत्यादिना बहुवी-
हिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयने

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीति
शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति
हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वं त्र न,
विवक्षितमित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय ।
धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥
“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इत्येकशेषः ॥ “त्यदादीनां
मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छब्द्यते” इत्यस्मदः शेषः ॥ वि-
रहे गुणितमेवमेवं करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां ताष्ठ क्षपाष्ठ रात्रिषु ॥ नि-
र्वैक्षयावो भोक्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृद् ॥ “निर्वेशो भृति-
भोगयोः” इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् “न भोनभस्ययोरेव
वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्ट्यस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति
चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः” इति पर्यहारि तत्सर्व-
मसंगतम् । अत्र गतशेषाश्रत्वारो मासा इत्युक्तं कविना
न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च
नाथेनोक्तम् “कथमाषाढादिचतुष्ट्यात्परं शरत्कालः”
इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतश-
रच्चन्द्रिकास्त्युक्तम् । न तु तदैव शरत्मादुर्भावं उक्त
इत्यविरोध एव ॥

संप्रति तस्या मेघवच्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभि-
धेयमुपदिशति—
भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सख्वनं विप्रदुदा ।

सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ४८॥

भूय इति ॥ हे अबले, भूयः पुनरप्याह । त्वद्वर्ता
मन्मुखेनेति शेषः । मेघवचनमेतत् । किमित्यत आह—
पुरा पूर्वम् । पुराशब्दश्चिरातीते ॥ “स्यात्प्रबन्धे चिरातीते
निकटागामिके पुरा ” इत्यमरः ॥ शयने मे कण्ठलग्नापि
त्वम् । गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संमवेदिति भावः ।
निद्रां गत्वा किमपि । केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वनं
सशब्दम् । उच्चैरित्यर्थः । रुदती सती विप्रबुद्धा । आसी-
रिति शेषः । असऋद्धद्वाराः पृच्छतः । रोदनहेतुमिति शेषः ।
मे मम । हे कितव, त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट
इति त्वया सान्तर्हासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चे-
ति । त्वद्वर्ता भूयश्चाहेति योजना ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनाच्चकितनयने मर्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे धर्वसिनस्ते त्वभोगा-

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥४९॥

एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेने-
त्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेम-
वन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे चकितनयने, कुले जनसमूहे
भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन पराष्टर्नों
चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ “स्यात्कौलीनं
लोकवादे युद्धे पश्यहिपक्षिणाम् ” इत्यमरः ॥ मयि वि-
षयेऽविश्वासिनी मरणशङ्कानी मा भूर्ने भव ॥ भवतेर्लुङ्क् ।

“ न माड्योगे ” इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ न च दीर्घकाल-
विप्रकर्षात्पूर्वस्नेहनिवृत्तिराशङ्कयेत्याह — स्नेहानिति ॥ कि-
मपि किञ्चिन्निमित्तम् ॥ न विद्यत इति शेषः । स्नेहान्प्री-
तीर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षं सति धर्वंसिनो विनश्वरानाहुः ।
तत्था न भवतीत्यभिप्रायः । किंतु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे
भोगाभावाद्वेतोः ॥ प्रसज्जप्रतिषेधेऽपि नञ्जसमाप्त इत्यते ॥
इष्टे वस्तुनि विषये । उपचितो रसः स्वादो येषु त उपचितरसाः
सन्तः । प्रवृद्धवृष्णा इत्यर्थः ॥ “ रसो गन्धरसे स्वादे
तिक्तादौ विषरागयोः ” इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति ।
वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेम्णोरवस्था-
भेदाद्वेदः । तदुक्तम् — “ आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ
ततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥ ”
इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे — “ प्रेमादिवक्षारम्येषु
तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्थात्स्नेहस्त-
त्पवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रविस्तत्सहवर्तनम् ।
शृङ्गारस्तत्समः क्रीडा संयोगः समधा क्रमात् ॥ ” इति ॥

इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदानीं
याचते—

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निदृतः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥
आश्वास्येति ॥ प्रथमविरहेणोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते
सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य श्यम्ब-

कस्य वृषेण वृषभेणोत्तराता अवदारिताः कूटाः शिखराणि
यस्य तस्मात् ॥ “कूटोऽखी शिखरं शृङ्गम्” इत्परमः ॥
शैलात्कैलासादाशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्सामिज्ञानं
सलक्षणं यथातथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्व-
त्सख्या वच्चभिर्मापि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं
जीविते धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्रूर्वकं कल्पयति—
कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ५९
कच्चिदिति ॥ हे सौम्य साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धु-
कार्यम् ॥ देवदत्स्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं
कच्चित्करिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ “कच्चित्कामप्र-
वेदने” इत्परमः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥ न
च ते तूष्णींभावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित
इत्याह— प्रत्यादेशात्करिष्यामि इति प्रतिवचनात् ॥
“उक्तिरामावर्णं वाक्यमदेशो वचनं वचः” इति शब्दा-
र्थवे ॥ भवतस्त्व धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न सम-
र्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह—याचितः
सञ्चिःशब्दोऽपि निर्गिजितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः ।
चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह—
हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय
ईमित्वार्थक्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् ।

क्रिया केवल मुन्त्ररभित्यर्थः ॥ “ गर्जति शरदि न वर्षति
वर्षति वर्षास्तु निःस्वनो भेघः । नीचो वदति न कुरुते न
वदति सुजनः करोत्येव ॥ ” इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावशयंकरणं
प्रार्थयमानो भेदं विस्तृनति—
एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मर्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृपा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

एतदिति ॥ हे जलद, सौहार्दात्मुहृद्वावात् ॥ “ हृद-
गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ विधुरो
वियुक्त इति हेतोर्वा ॥ “ विधुरं तु प्रविश्लेषे ” इत्यमरः ॥
मयि विष्णेऽनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा । अनुचिता
तवाननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति “ संदेशं मे हर ”
इत्येवंरूपा तत्र वर्तिनो निर्बन्धात्परस्य मे ममैतत्संदेश-
हरणरूपं प्रियं कृत्वा संपाद्य प्रावृष्टा वर्षाभिः ॥ “ त्रियां
प्रावृद् त्रियां ग्रन्थि वर्षाः ” इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरूपचितः-
शोभः सन् । इष्टान्स्वाभिलषितान्देशान्विचर । यथेष्टुदे-
शेषु विहरेत्यर्थः ॥ “ देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा
ह्यकर्मणाम् ” इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्वक्षणमपि
स्वत्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्र-
योगो विरहो मा भून्मास्तु ॥ माडित्याशिषि लुड ॥
“ अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुन्तमाम् । सर्वत्र
व्याप्तये विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम् ॥ ” इति सारस्व-

११४

मेघदूतम् ।

तालंकारे दर्शनात्काव्यान्ते नाथकेष्ठानुरूपोऽयमाशी-
र्वादः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथस्मृति विरचितया सं-
जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-
श्रीकालिदासविरचिते मेघदूते काव्ये
उत्तरमेघः समाप्तः ।

अन्त हमे क्षेपका दृश्यन्ते—
 वस्मादद्रेर्निगदितुमथो शीघ्रमेत्यालकापां
 यक्षागारं विगलितनिमं दृष्टचिङ्गैर्विदित्वा ।
 यत्संदिष्टं प्रणयमधुं गुह्यकेन प्रयत्ना-
 च्छ्रद्धेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः ॥
 तं संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचा चचक्षे
 प्राणांस्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
 प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तुः
 केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु ॥
 श्रुत्वा वार्ता जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
 शापस्यान्ते सदयहृदयः संविधायास्तकोषः ।
 संयोज्यैतौ निगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ
 भोगानिष्ठानविरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥

TRANSLATION.

PART I.

- (1.) A certain Yaksha, negligent of his duty, and deprived of his godly essence by his master's curse to last for a year and heavy in consequence of the separation from his beloved, fixed his residence in the hermitages of Ramagiri, with its waters holy by the ablutions of Sita and trees thick and shady thereon.
- (2.) That love-stricken one, separated from his beloved with his forearm bare by the dropping of the golden bracelet, having passed some months on that mountain, on the first day of Ashada, saw a cloud clinging to the summit, charming as an elephant engaged in a playful butting against the bank.
- (3.) That servant of the lord of wealth, checkin the tears which stood in his eye with great difficulty before him who was the cause of producing anxiety (longing) in him, contemplated for a long time. At the sight of the cloud even the heart of happy persons is disturbed. What then, when the person fondly solicitous of an embrace is far off ?
- (4.) The month of Shravana being at hand, the one desirous of cheering up his beloved, about to send the intelligence of his v

doing by the cloud, worshipped him with the fresh Girimallika flowers and being satisfied, uttered welcome consisting of words of affection.

- (5.) Where is the cloud, a collection of vapour, lightning, water and wind? and where the (matters of) message fit to be sent by persons of sound senses ? Not taking this into consideration through restlessness, Yaksha begged of him. Because love-striken persons are naturally slow in judging between animate and inanimate things.
- (6.) I know thee to be born in the world-known family of Pushkaras and Awartakas, having thy form at thy will, and being the principal person of Indra. I, who am separated from my beloved by the adverse fate, have therefore become thy suppliant. For better is a request to a person possessing superior qualities even if it turn futile than one to a mean person even if it turn fruitful.
- (7.) Oh thou, giver of water, thou art the refuge of the afflicted. Be pleased, (therefore), to carry the message (to my beloved) from me who am separated from her by the wrath of the Lord of Wealth. Thou shalt have to go to the abode of the Lords of Yakshas, known as Alaka where the mansions are lustrous by the moonlight on the head of Shiva, residing in the garden outside the town.

- (8.) The wives of travellers, confident by the conviction (that their husbands would soon return) with their hair held uplifted, will look at thee, who shalt have taken thy course through the aerial space. When thou art well armed what other person neglect his wife helpless on account of separation? Really there cannot be a single other person whose life is dependent on others like myself.
- (9.) The favourable wind will gently propel thee. This proud chataka bird to thy left will sing to thee sweetly. These cranes forming themselves in a line will certainly wait upon thee charming to the sight in the sky through their knowledge of the (happy) time of conception.
- (10.) Thou, with thy course unimpeded, shalt positively see the chaste wife of thy brother, engaged in counting the days and (consequently) not dead. For the tie of hope generally sustains the life of women, full of love, flower-like soft, and quickly perishable in separation.
- (11.) Hearing that thunder pleasing to the ear, which could make the earth full of mushrooms and (therefore) fertile, the flamingos, longing for the Manas lake, taking with them for their viaticum, sections of the shoots of lotus-stalks, will accompany thee in the sky upto Kailas mountain.
- (12.) Having embraced, bid farewell to this thy dear friend, the lofty mountain, marked

on its side with the foot-prints of Rama, fit to be worshipped by men, whose love, after having come in contact with thee in every rainy season, becomes manifest by the shedding of hot tears caused by long separation.

- (13.) Oh thou, water-giver, (cloud), first hear from me who am telling, the path favourable for thy journey. After that thou wilt hear my message fit to be taken up by the ear. Whence halting on mountains when excessively fatigued, and taking in the very light waters of rivers when successively emaciated, thou wilt move on.
- (14.) Being observed engaged in a startled manner by the silly wives of Sidhas with their faces upwards, afraid whether the wind takes away the summit of the mountain, with thy face turned towards the north, fly up from this place full of juicy canes, avoiding on thy way the violence of the strong hands of elephants, the guardian powers of the eight cardinal points.
- (15.) That piece of rainbow before thee, charming as the blending together of the rays of ruby and other jewels becomes visible from the top-most point of the ant-hill, by which thy dark-blue body will acquire an additional splendour as that of Vishnu, assuming the form of a cowherd by the peacock's tail of brilliant lustre.
- (16.) Being eagerly looked at by the eyes of

village women, ignorant of the amorous plays of the brows, amiable by love with the thought that the result of agriculture is dependent on thee and having reached the table-land of Mala, fragrant on account of the plough being drawn through it at that very time, go a little backwards and then again with quickened pace proceed due northwards.

- (17.) That mountain Amrakuta will rightly bear thee on his head who shalt have quenched the forest conflagration by thy hard driving shower and who shalt have overcome with the fatigue of the journey. Even a mean person does not turn his face away from a friend come for shelter remembering his past good actions. What to speak of one who is so high as he !
- (18.) That mountain, with his sides covered with the forest mango trees, (appearing) bright on account of the ripe fruits, will certainly attain the charming condition fit to be seen by celestial couples, like the breast of the earth, when thou, resembling the oily braid of hair wilt have got on his top, he being dark-blue in the centre and yellowish white in the remaining expanse.
- (19.) Having rested for a while on that mountain, where the creeper-bowers are engaged by the wives of foresters, with a little more quickened pace in consequence of the discharge of water, when thou shalt have passed

thy way a little beyond that, thou shalt see the river Narmada scattered over at the foot of the Vindya mountain, uneven through stones like the decoration made on the body of an elephant with colored stripes.

- (20.) Having poured down rain, thou shouldst proceed after taking its water scented with the fragrant rut of wild elephants, its current obstructed by the grove of apple-flower trees. Oh cloud, even the wind cannot make light of thee possessing internal strength. Because every one void of essence becomes light. Fulness serves for greatness.
- (21.) Having seen the Kadamba flowers which were of greenish gray colour on account of the half shooting out of fibres, so also having grazed along the bank plantain trees on which buds had lately appeared and having smelt the strong fragrance, the deer will indicate the path to thee, the showerer of drops of water.
- (a.) Looking (curiously) at Chataka birds, skilful in taking in the drops of (rain) water, and pointing to female cranes formed in a line by way of accurate calculation, Sidhas, experiencing sudden and frightened embraces from their beloved at the time of thy thunder, will respect thee.
- (22.) Oh friend, I expect delay on every mountain fragrant with Kakuhba flowers from thee desirous of going for my good (or for the sake of my beloved). Being greeted after hav-

ing been received by the welcome note by peacocks with their eyes full of joy, thou shouldst any how endeavour to proceed quickly.

- (23.) At thy approach, the Dasharana country will have the enclosure of its grove yellow on account of Kaitaka flowers opened at the end, where the trees by the sides of the road will be alive with birds accustomed to eat the domestic oblations, commencing to build their nests, will appear beautiful in consequence of the rose-apple-trees forests being dark-blue by the ripened fruit, and will have the geese there staying for a few days.
- (24.) Having reached its capital well-known in all quarters by the name Vidisha, thou wilt immediately obtain the unimpaired fruit of a lover. (For) thou wilt drink, in a manner charming on account of thy thundering on the margin of its bank, the sweet and wavy water of the river Vaitrawati, "like a mouth with knitting of the eye-brows."
- (25.) There for the purpose of recreating thyself thou shouldst put up (for a night) on the mountain called Nichais, who in consequence of the full-blown Kadamba flowers will appear as if thrilled with joy by thy contact, disclosing as he will, the unbridled youth of the citizens by stone houses (caves) ejecting perfumes used at the time of sexual intercourse with harlots.

- (26.) Having rested there, sprinkling with drops of fresh water, the garden-Jasmine buds grown along the banks of silvan-rivers, and being for a time acquainted, by the giving of shade, with the faces of women collecting flowers, whose lotuses on the ears would be withered by being pressed at the time of wiping away sweat, move on.
- (27.) Though the path of thee lined out towards the north be a circuitous one, do not do away with thy love for the terraces of the mansions of Ujjayini. There if thou art not diverted by eyes with tremulous outer-corners of the town ladies frightened by the flash of lightning thou must be considered as deceived.
- (28.) On thy way, coming in contact with the river Nirvindya, having for her girdle a row of birds noisy by the agitation of waves, moving elegantly by its fluctuating course, displaying her naval in the form of whirlpool, taste her water. For the first words of solicitation (request) of women to their lovers are their amorous play.
- (29.) Thou shouldst find out a remedy, by which the river Nirvindya, with her scanty water appearing like a braid of hair, (looking) pale white by the dry leaves dropping down (in her) from trees on her banks, (and consequently) oh thou fortunate one, displaying the good luck of thee gone to her after a long time, by

her emaciated condition, sets aside her thinness.

- (30.) Having reached (the country of) Avanti, where there are learned men conversant with the history of Udayana king, take thy course to the aforesaid town of Ujjigayini abounding in prosperity, which is as it were a matchless bright piece of heaven brought down by the remnant of meritorious deeds of heavenly people come down to the earth when the reward of their good course of life remained but little.
- (31.) Where the breeze coming from the river Kshipra, prolonging at dawn the clear and indistinct but sweet notes of sarasa birds, perfumed by its contact with the fragrance of full blown lotuses, and agreeable to the senses dispels the languor produced by sexual enjoyment as does a lover who uses fond words at the time of his request (for its renewal.)
- (b.) Where on seeing brilliant pearl necklaces with costly round jewels in the middle, shells and pearl-oysters, emeralds dark green as the young grass ejecting shoots of brilliant specks so also pieces of corals, exposed in stalls in crores the oceans (stores of water) might appear as containing water only.
- (c.) Here the king of the Vatsa country carried away the dear daughter of Pradyota; here was the palm tree grove of the same king as bright as gold; here, as is reported, the ele-

phant Nalagiri being in rut, having uprooted the post runaway. Where the people conversant with the (past) history (of the town), divert their friends come from foreign countries, by the like stories.

- (d). Where there are steeds having leaf-like green colour, rivalling the steeds of the sun ; elephants lofty as mountains and showerers like thee on account of the flow of their rut ; and warrior chiefs opposing Râvana in battle and repudiating the beauty of ornaments by the wounds from the sword Chandrahâs.
- (32). With thy body fattened by the incense, (issuing from the aromatic drugs) applied at the time of dressing the hair (of women) issuing from the windows, thou shouldst remove the fatigue of the journey by being honoured in the shape of dancing given by domestic peacocks through their love for a relative, and looking at its splendour in the mansions fragrant by flowers, and marked by the red-dye applied to the foot of beautiful women.
- (33). Being attentively looked at by Ganas as having the colour of their master's throat thou shouldst go to the holy abode of the lord of three worlds, the husband of Chandi (Goddess), the garden around which is shaken by the breezes coming from the river Gandhavati bearing with them the fragrance of lotus pollen and having the

smell of the perfumed powders used at the time of bathing by women engaged in water sports.

- (34). Oh thou water-holder (cloud), shouldst thou reach Mabakala at any other time (than evening), thou shouldst remain there till the sun has gone beyond the range of sight. For serving there the praiseworthy purpose of a drum at the time of the evening worship of Shiva, thou wilt obtain the complete fruit of thy slightly deep thundering.
- (35). There the harlots, with their girdles jingling by the stepping of feet and with their hands weary by the playfully moved chawries with handles set in by the lustre of jewels, having obtained from thee the first drops of rain agreeable to the nail marks will cast at thee the side glances, long as the rows of bees.
- (36). Afterwards at the commencement of Shiva's dance, possessing the evening lustre, ruddy as the fresh Japa flowers, entering into (occupying) the lofty groves of trees in the shape of encircling arms, with thy devotion looked at by Shiva's wife with her eyes steady on account of the subsiding of her fear, take away (remove) Shiva's longing for the wet hide of the elephant.
- (37). There at night show the way to women going to their lovers' abodes, on the high

road, where the range of sight shall be obstructed by the pitchy darkness, by the lightning resembling in lustre the line of gold (drawn) on the teststone. But do not be noisy by thy shower and thundering. For they are (naturally) tinnid.

- (38). Thou, whose wife shall have been fatigued by the long sporting (flashing), having passed that night on the roof of some house where the pigeons shall be resting, shouldst again traverse the remaining part of thy way on the appearance of the sun. For those that have undertaken the execution of business for their friends do not loiter.
- (39). At that time the tears from the eyes of women crossed in love shall have to be dried up by lovers. Clear, therefore, quickly the path of the sun. He too having returned to dry up the tears in the form of dew from the lotus-face of day-lotuses, may not be a little jealous of thee when obstructing his rays (hands).
- (40). Thy reflected form, naturally attractive shall get admittance into the clear water, as if into a pure heart, of the River Gambhira. Thou, therefore, mayst not, out of forwardness, render her lotus-like white looks in the shape of sudden poppings of fishes fruitless.
- (41). Having pulled off her blue garment in the shape of water, as if slightly held by the hand

by her having reached the branches of reeds
and that shall have quitted the hip in the shape
of her bank, resting as thou wilt be there,
thou wilt with great difficulty take the on-
ward march. What person who has ex-
perienced the relish, can leave a woman with
her bare hips?

- (42). The cool breeze perfumed by its contact
with the fragrance of the earth heaved up
by thy shower, which will be inhaled by
elephants in an elegant manner (accompanied)
by hum in the nostrils, and the ripener of the
Udumbare fruit, will blow gently at thee
desirous of going to Giri having for its first
syllable Deva (i. e. to Devagiry).
- (43). Thou, transforming thyself into a flowery
cloud, shouldst wet Skanda, who has fixed
his abode therewith clusters of flowers
moistened with the waters of the celestial
Ganges. Because he is none else than the
semen virile, surpassing the sun in lustre
deposited by the god bearing the crescent
moon in the god, fire for the protection of
Indra's forces.
- (44). Afterwards thou shouldst cause that pea-
cock of the son of fire, having the outer corner
of its eyes whiter in consequence of the
moonlight of the moon on the head of Hara,
to dance on account of the thundering swell-
ing by its echo through the mountain—the
peacock, whose feather dropped down and

having the circles of series of lustre, Bhowani wears on her ear in union with the lotus leap through her parental love.

- (45.) Having waited upon that god (Skanda), born in the thicket of reeds, with thy way cleared by the lute—playing couples of sidhas lest drops of rain would over-take them thou shouldst go down (descend) having gone a little further on with the object of respecting the fame of Rantideva, which was got by the killing of cows and transformed on the, earth into a stream.
- (46.) When thou stealer of Vishnu's complexion wilt have bent down to take in her water, the aerial spirits will, with their eyes bending down, look at the stream of that river, though broad yet appearing slender through distance, as if it were the unbroken string of pearls of the earth with a huge sapphire in the middle.
- (47.) Having crossed her, proceed onwards, making thy form an object of curioisity to the eyes of the women of Dashapura.—the eyes in which the amorous gestures (plays) of the creeper—like eye-brows are developed, where the lustre of the variegated antilopes is glittering by the tossing up of the eye-lashes, and which, as it were, steal the beauty of the bees following the movements of the Kunda flowers.

- (48.) Entering the Brahmawarta country by thy shadowy circle, thou shouldest go to the battlefield of Kaurawas, indicative of the destruction of heroes ; where Arjuna, the bearer of Gandiva bow, showered down hundreds of sharp arrows upon the faces of princes as thou dost showers of rain upon lotuses.
- (49.) Oh thou gentle one, having enjoyed the water of that Saraswati river which, Bala-rama, the plough-bearer, while returning from the battle through his love for his relatives, enjoyed having abandoned wine of agreeable taste and resembling Rewati's eyes, thou wilt be pure at heart remaining black only in colour.
- (50.) From there thou shouldest go to the daughter of Janhu (the Ganges) got down from the lord of mountain near Kanakhala, and (who was) the flight of stairs for heaven to the suns of Sagar, who as if having laughed at the frowns on the face of Gauri by her lofty foam, seized the hair cf Shambhu with her hands in the shape of waves touching the moon.
- (51.) Having come down with thy hinder part in the sky like an elephant of the quarters, thou shouldest think of taking in obliquely (awrily) her crystal like white water. Instantly this river may appear charming as if united with Jamuna not in its proper place, by the shadow moving in its stream,

(52.) Having reached the mountain, the source
of that very river, having the slabs scented
by the musk of musk-deer sitting (thereon)
and white through snow, and while sitting on
its summit, for destroying (removing) the fa-
tigue of the journey, thou wilt possess (bear)
the beauty comparable with that of the mud
torn up (dug up) by the white bull of the
three-eyed-god (Shiva).

(53.) The wind blowing, thou shouldest extin-
guish the forest conflagration produced by
the friction of the trunks of pine trees, that
shall have destroyed (burnt) the bunches
of hair of wild cows if it were to affect
mountain. For the fortunes of the good
have for their end the removal of the afflic-
tion of the distressed.

(54.) Make completely covered with the pouring
of shower of many hails the Sharabhas, who
being zealous in flying up through fury,
might jump at thee that shall have left the
path to the mutilation of their own limbs.
What persons uselessly undertaking a busi-
ness do not become an object of contempt.

(55.) There thou, being humble through devo-
tion, shouldest go round the foot-mark of the
god having the crescent moon on his head,
distinctly visible on a (certain) stone and
constantly heaped up with offerings by sages;
On visiting which, credulous persons, being
free from their sins are able to get the ever-

lasting position of Ganas after the abandoning of their bodies.

(56.) There the Bamboos filled with wind make agreeable sound. The victory over Tripura is sung by Kinara women in unison (harmony) with it ; if thy roar in caves would resemble the sound of a drum then the materials for the musical concert of Shiva (bull-god) will certainly be complete.

(57.) Near the slope of that snow-mountain, having passed the various particular objects, thou, appearing to advantage by the horizontal elongation like the black foot of Vishnu engaged in subduing Bali, thou shouldst take-up the northern direction through an entrance, which is there, which goes by the name Krauncha, and which is the gate for geese and the path of fame of Jamadagnya.

(58.) Having gone higher up, be thou the guest of the Kailas mountain whose joints are split by the arms of (Ravana) ten-mouthed demon, who is the mirror to the celestial damsels, and who pervading the sky by the elevation of his lotus-like white peak stands like the cochinniation (horse-latigli) of three-eyed-god collected into a heap day by day.

(59.) When thou, possessing the lustre of oily collyrium made of many pounded ingredients, shalt have got to its summit, I expect kailas, white as the piece of the tusk of an elephant

freshly cut, to possess the splendour fit to be seen with steady eyes like that of (the plough bearer) Balarama putting two blue garments on his shoulders.

- (60.) If Gouri, supported by Shiva after having kept aside the serpent bracelet, might be strolling (on foot) on that pleasure-mountain thou, going before with thy flow of water checked inside, and forming thyself into wave-like steps, shouldst serve the purpose of a staircase.
- (61.) There the celestial damsels will necessarily make thee, pouring down water produced by the gentle striking of the points of bracelets, serve the purpose of shower-bath room. Oh friend, if there be no escape to thee got in hot season, thou shouldst frighten them deeply engaged in sports by thy thundering harsh to the ear.
- (62.) Taking the water producing gold lotuses of the Manasa lake, giving pleasure to Indra's elephant obtainable by the veil on the face for the time, shaking by the breezes the sprouts of kalpa (Desire yielding) trees (as if they were) like thin garments, thou shouldst enjoy that lord of mountain by sports consisting of various acts.
- (63.) Oh thou whose movement is unrestrained, it is not that thou, having seen Alaka on its summit with her garment, in the shape of the Ganges, dropped down, like a woman

on the lap of her lover with her white garment dropped down, wilt not recognize her ; who with her seven storied palaces, will have at thy time a collection of clouds pouring down water, as a woman has collection of hair tied by pearl strings.

PART II.

- (1.) Where, palaces having beautiful women and pictures, with drums beaten for musical purposes, having crystal floors, with its ends licking the sky are sufficient to match thee, possessing lightning, rainbow, agreeable and deep thundering, with water within and lofty in those various particulars.
- (2.) Where women have in their hands lotuses held in sport, in the lock (braid) of hair fresh jasmine flowers strung together, on the face beauty reduced to paleness by the pollens of Lodhra flowers, on the mass of hair fresh Kurabaka flowers, on the ear, handsome shirish flowers in and on the parting line of the hair on the head Kadambu flowers produced on thy arrival.
- (a.) Where trees ever bear flowers and are alive with intoxicated bees ; the lotus plants ever bear lotuses and have a bell formed (around them) of geese ; the domestic peacocks with their ever shining tails have their throats

uppraised for singing ; and (where) the evenings (night) ever possessing moonlight dispel the pervasion of darkness and consequently appear charming.

(b.) Where lords of wealth have tears in their eyes produced through joy and not through any other cause, no other pain than the one caused by the arrows of cupid remediable by the union with the desired object, no occurrence of separation from any other cause than the lover's quarrel (mock quarrel) ; and no other age than youth.

(3.) Where Yakshas, in the company of most charming women, resorting to corridors consisting of white crystals and (consequently) decorated by flowers in the shape of reflected stars, enjoy (drink) wine, produced from the Desire-yielding tree and having for its end the (pleasure of) sexual enjoyment, when the drums with as deep a sound as thine are slowly beaten.

(4.) Where virgins, solicited by immortals, being waited upon by breezes cool by the water of the river Mandakini and having the heat on them warded off by the shade of Mandara trees growing along-side, sport with jewels hidden by putting handfuls (of them) in gold sands and hence to be found out.

(5.) Where while lovers, with their tremulous hands, are pulling aside the silken garment

loosened by the knot broken on the wearing garment, the handfuls of powders thrown by women with Bimba-like-lower lips and (being) at a loss to know what to do through shame, having reached the lamps (light) consisting of jewels of high lustre prove (their attempt of throwing) futile.

(6.) Oh cloud (where) water-showerers (clouds) like thee, taken by the urger, the wind, to the top-most story of the seven-storied mansions of it spoiling there the pictures with their water drops, instantly as if touched by fear, skilful in assuming the form of a stream smoke, split up into thin particles issue forth through the interstices of windows :

(7.) Where at mid-night, moon-stones, oozing distinct particles of water by the moon rays clear on account of the removal of thy obstruction hanging by the net work, take away the lassitude of limbs caused by sexual enjoyment of women relaxed (disjoined) in the embraces by the arms of their lovers.

(8.) Where lustful persons with inexhaustible stores in their mansions, in company of celestial damsels as courtezans, engaged in conversation daily enjoy themselves in the outside garden with Kinnaras with sweet voice and singing the fame of the Lord of Wealth.

(9.) Where the nocturnal path of women, going to their lovers is indicated at the rise of the

sun by Mandara flowers dropped down from the collection of hair, by pieces of sprouts and by gold lotuses fallen from ears, by strings of pearls, and by neck-laces with the thread cut (broken) on the expanse of breast in the (flurry) of walking.

- (10.) Where cupid knowing the god, the friend of the Lord of wealth, to be personally residing, does not probably bear through fear his bow having the string of bees. His work is accomplished there by the amorous gestures of skilful women alone, with glances thrown accompanied by the knitting of the eyebrows, and most effective towards their aims, the lovers.
- (11.) Where the desire-yielding-tree alone produces all the articles of women's decoration, viz ;—slightly coloured (variegated) clothes, wine fit to teach the amorous plays to the eyes, blooming flowers with sprouts particular ornaments and red dye fit for being applied to the lotus-like-feet.
- (12.) There is my house to the north of that of the Lord of Wealth, visible from afar by the gateway beautiful as the rainbow, by the side of which is a young Mandara tree, considered as a son and brought up by my wife, and bent down by clusters that could be reached by the hand.
- (13.) There (in my house) is a well, with a stair case constructed of emerald slabs and covered

with fullgrown " (blown) gold lotuses with-glossy Vaidurya stems, on the water of which the geese having fixed their residence, freed from regret, will not anxiously think of Manasa lake (that is very near) even on seeing (at the sight of) thee.

- (14.) There on its bank is a pleasure mountain, with its top formed of beautiful sapphires, and worth seeing on account of the enclosure of golden plantain trees ; Oh friend ; seeing thee with flash of lightning by thy side I am reminded of that very one with a frightened heart, as being the pet of my beloved.
- (15.) Here near the bower of Madhavi creeper fenced by Kurabaka shrubs is the red Ashoka with its waving sprouts and the charming Kesara tree ; the one (of them) is desirous of (the kick of) the right foot of thy friend (my wife) and the other longs for the wine from her mouth with me under pretext of the fulfilment of their longings.
- (16.) Between these trees there is a perching rod of gold with a base of crystal stone fixed at the root by emerald stones resembling in lustre the young bamboos, which, thy friend, the peacock, made to dance by my love by the clappings of her hands, agreeable on account of the jingles of bracelets, occupied at the close of the day.
- (17.) Oh thou clever one, by these marks (well) fixed in thy mind and having seen the conch

and lotus drawn in form (near) by the side
of the door thou shouldst recognize my house
now certainly faded in its splendeour by my
absenec. (For) verily the day lotus does not
keep up its beauty at the disappearance of
the sun.

(18.) Having attained the shape of the cub (of an elephant) for the purpose of quick descent, and (then) sitting on the aforesaid pleasure mountain having a charming top, thou mayest throw thy look in the shape of the flash of lightning of very dim gleam resembling a row of glow worms in the interior of the house.

(19.) There will be a lady answering the following description ; namely, thin, young, having pointed teeth and lips resembling ripe Bimba, slender in the waist, with looks resembling those of a frightened dear, with deep navel, of slow gait in consequence of the heaviness of the hip, slightly bent by the breast, and who is, as it were, the first creation of the creator.

(20.) Know her, whose talk is measured and who is lonely, I her companion being far away, like a female Chakrawaka bird when her mate is separated from her, to be my second life. I think that child (woman) suffering greatly from separation to be quite changed like the frost beaten lotus, while these heavy days are passing.

- (21.) In all probability her face, with its eyes swollen by excessive weeping, with its lower lip pale by want of coolness in breathings (hot breathings), placed on the (palm of the) hand and not distinctly visible by the hair hanging (on it), possesses the lamentable condition of the moon with her lustre faded by thy obstruction.
- (22.) Oh cloud), She will presently fall within the range of thy sight (will be presently seen by thee) either engaged in adoration, or drawing my likeness emaciated on account of separation and conceived by the mind, or asking the sweet voiced Sarika in the cage ; "Oh thou possessed of taste, dost thou remember the lord ? because thou art also his favourite."
- (23.) Or, oh good one, having placed the lute on her lap having dirty cloth thereon, desirous of singing loudly a song after composing its lines marked with the signs of my name and having with great difficulty put the wire wet with tears into tune forgetting the tune though uttered by herself again again.
- (24.) Or throwing down flowers placed (collected) on the threshold on the ground in order to count the remaining months of the period determined from the day of separation, or enjoying my company with its plan of commencement conceived in my mind. Mostly

these are the interesting occupations of women in the separation from their lovers.

- (25.) My separation might not distress her so much during the day she being engaged in her (usual) occupation. But I fear your friend (must be) suffering from heavier pain at night as having nothing to engage herself in. (Therefore) thou, standing at the window of the top-most story, shouldst see that chaste one, sleepless and lying down on the ground at midnight in order to cheer her up completely by my intelligence.
- (a.) Her affectionate companions will not any how leave her, that slender bodied one during the day. Because the tendency of women in this world is singularly alike. But, oh giver of water (coud), being at the window near her bed thou shouldst approach my sleepless beloved when her attendant shall have gone to sleep.
- (b.) To be found out, lying on one side on the ground, and pushing aside again and again from her temple the single braid of hair, stiff and irregular by tears, the drops of which had fallen on the bed, and which resembled the broken necklace (of pearls), and loosened by the hand having untrimmed nails.
- (26.) Emaciated by anxiety, lying on one side on the bed (used) in separation, (consequently) looking like the form of the coolrayed one (moon) with her one digit only remaining in

the corner of the rising mountain and passing
the similar night, to one that she had passed
with me in (sexual) enjoyment as suggested
by the will like [a moment, now long on
account of separation by (shedding) hot tears;

- (27.) Covering over with disgust the sight thrown
toward the cool rays of the moon come in
through the window cocks through old love
(for them) and returned as gone (without
enjoying them) with eyelashes heavy on
account of tears and (consequently) looking
like a land-growing lotus on a cloudy day
neither opened nor closed.
- (28.) Blowing aside the hair stiff on account of
simple bathing and (hence) undoubtedly
hanging down as far as (upto) the cheek, by
breaths distressing the sprout-like lower lip
and longing for sleep obstructed (with its
course obstructed) by the gush of tears, ex-
pecting how my union at least in dream could
be got.
- (29.) Pushing aside very frequently from (the
expanse of) her broad cheek with her hands
having untrimmed nails, the lock of hair,
that was tied on the first day of separation
without a chaplet, to be loosened by me freed
from sorrow, at the end of the curse, causing
pain (to the root) at the touch, stiff and ir-
regular, formed into one single braid.
- (30.) That reduced one, having delicate body, the
ornaments from which must have been put

aside, and which she will have placed in the middle of the bed in a quite uneasy manner, will necessarily cause even thee to shed tears consisting of fresh water. Generally every one of pitiful heart (having his interior wet) becomes of compassionate feelings.

- (31). I know thy friend's heart full of love for me; hence I concludo her to be in this condition in the first separation. The thought (inclination) of considering myself fortunate doesnot make me swaggering. All that is said by me will ere long be before thy eye.
- (32). I guess that at thy approach that deer eyed one's eyes, with its free motion of its outer corner obstructed by the hair, void of gloss, with the play of its eye brows forgotten by rejection of wine and throbbing in the upper part will attain the resomblance of the beauty of the lotus moving in consequence of the tossing of fish.
- (33). Her left thigh, freed from the nail marks of my hand, obliged to do away with the long accustomed pearl waist band by the decree of fate fit for the shampooing with my hands when the sexual enjoyment was over, and yellowish like the juicy trunk of the plantain tree, will begin to throb.
- (34). Oh giver of water (cloud), if at that time she be enjoying the pleasure of sleep, seating thyself near her without thundering (bepleased

to) wait a while, that sho having by chance met me, her dear one, in sleep, the close embrace might not be one in which the firm grasp of her creeperlike arms round (my) neck will get loose abruptly.

- (35). Having roused her by the breeze cool on account of thy drops of water, keeping the lightning inside and looking grave, thou shouldst begin to speak by means of words consisting of thy thundering to that proud lady refreshed along with the fresh Jasmine buds and with her eyes fixed on the window occupied by thee (thus).
- (36). "Oh thou that art not a widow (whose husband is living), know me to be the bearer of water (cloud), the dear friend of thy husband, come to thee with his messages (well) preserved at heart, who by his deep and agreeable thundering urges on the host of travellers tired in the journey (on the way) and eager to loosen the braid of hair of their wives (of the weak sexed ones).
- (37). Thus being said, she with her up-lifted face and heart heaving with anxiety, like Maithili at the son of tho wind, having looked at and honoured thee, will necessarily hear the remaining (more) attentively. Oh thou good one, to women the news from their husbands, brought by a friend is little less than (actual) union.

- (38). Oh thou the long-lived one, at my request and to make thyself blessed thou shouldst say to her thus :—‘ Oh thou weak-sexed-one, thy companion, residing, in the hermitages of Ramagiri, separated from thee and hence not (yet) dead, asks thee of thy well-being. This is the introductory speech in the case of persons that are an easy prey to calamities.
- (39). He, being placed far off, and having his course obstructed by the adverse fate, enters into thy form, emaciated, afflicted (by separation) troubled with tears, undergoing constant agony, and breathing heavily by his form, emaciated, afflicted, with tears, uneasy and breathing heavily by means of those desires experienced by him in thought.
- (40). Oh weak-sexed-one, he, who certainly through the longing after the touch of thy face, was eagerly desirous of communicating that in thy ear which could be expressed even in words in the presence of thy friends, now passed beyond the range of thy ear as also become invisible to thy eyes through me this, the lines of which are composed in anxiety.
- (41). I look for thy stature (figure) in Shyama creepers, for thy glance in the look of frightened deer, for the beauty of thy face in the moon, or thy hair in the collection of the tail of peacocks, and for the plays of thy eye brows in the waves of rivers. But, alas ! in

none, oh thou hot-tempered one, there is thy resemblance.

- (42). Having drawn thee angry through love (feigning anger) on the slate of a stone with minerals (such as red chalk and others) while I wish to throw myself (in picture) at thy feet, my sight is blinded by the constantly collecting tears. Cruel fate cannot bear our union even in that.

Oh child, distanced from thy face having the fragrance of the earth sprinkled by the shower and emaciated as I am, the god cupid strikes me. Think how at this close of hot season could the days with the rays of the sun scattered by the clouds clung to and expanded in all quarters pass away.

- (43). Surely it will never be the case that the drops of tears, big as pearls of silvan deities looking at me with my arms spread in the vacuity for the purpose of very close (firm) embrace of thee obtained by me with great difficulty in my (knowledge of) dream, will not fall in plenty (torrents).

- (44). The breezes from the Snow (Himalaya) Mountain, that after having broken open the folds of the sprouts of pine trees, and fragrant by the exudation of their sap, have taken their course (proceeded) to the south, are, oh excellent one, embraced by me, (thinking) that they must have touched thy body previously.

- (45). How could the night with its long watches
be shortened (into) a moment ? (so as to make
it feel like a moment) ? How could the days
also be very little tedious in all conditions ?
Thus, Oh thou tremulous eyed one, my heart,
with its desired-object unobtained, is made
helpless by the severe pangs caused by thy
separation.
- (46). Verily (my love), calculating much I cheer
up myself by myself. Therefore, Oh thou
fortunate one, thou shouldst not be greatly
terrified. Who has got uninterrupted hap-
piness or misery in perpetuity ? The condi-
tion (of men) goes up and down like the felly
of a wheel.
- (47). My curse is to end when Vishnu (the god
having Sharnga in his hand) will rise from
his serpent-bed. Pass the remainging four
months without grudging (having shut thy
eyes.) Afterwards we shall enjoy our various
desires multiplied in separation in the nights
having full-grown autumnal moon-light.
- (48). Moreover he said:—"Formerly (once) having
gone to sleep in the bed throwing the arms
round my neck, on account of some indescri-
bable reason thou wokest up (started up)
crying loudly, and thou smilingly toldst me
when I asked thee repeatedly, Oh thou cheat, I
saw thee in my dream pleasing (propitiating)
some (other) woman."

- (49.). On receiving this token of recognition,
 knowing me to be faring well, Oh thou with
 tremulous eyes, do not entertain any doubt in
 respect of me through (public) scandal. They
 say that affections die away in separation,
 which is something (that is not to be minded.)
 But in the absence of enjoyment, they with
 their taste for the longed—for object accumula-
 ted turn out into a heap of affection.
- (50.) Having thus cheered up thy friend engros-
 sed, in deep sorrow by this first separation
 and quickly returned from the mountain with
 its summits torn up by the bull of the three
 eyed god, thou shouldst cheer up also my life
 loose like the morning Kunda flower by her
 words, consisting of her well-fare sent along
 withsome token of recognition.
- (51). Oh thou good one, did you undertake this
 business of me, thy friond ? I do not think
 that thy gravity is the result of (results from)
 thy refusal. Being solicited (requested) thou,
 though silent, givest water to chatakas. For
 the reply of the good is the very execution of
 the desired object of the suppliant.
- (52.) Having done this favour to me who am
 making a just request either through friend-
 ship, or because I am lovelorn (helpless) or
 through the desire of being compassionate to
 me, Oh thou water giver (cloud), being possess-
 ed of beauty on account of rainy season, thou

mayest roam over whatever countries thou liket. May not thus there be separation to thee from the lightning even for a moment.

- (a.) Having quickly come from that mountain to Alaka to tell the news, and having recognised the abode of Yaksha void of spendour from the signs learnt, that cloud having his form at his will, told all that, sweet on account of (its being full of) love which was told by Yaksha with great effort, to his wife.
- (b.) That best of clouds ever ready to do good to others, gave that tidings, in divine (charming) words in order to support the life of the wife of Yaksha. She too having received that tidings of her husband became delighted at heart. Whose request to the best does not yield its desired fruit ?
- (c.) The Lord of Wealth also having heard that tidings given by the cloud with his heart melted with pity and his anger subsided, bringing the curse to a close, and uniting this couple free from sorrow and delighted at heart made it ever enjoy its desired enjoyment in constant happiness.

NOTES

Verse 1. जुगुप्ताविरामप्रमादर्थनामपादानवश् !—Words indicative of abhorence, cessation and carelessness govern the ablative hence स्वाधिकारान्वयमतः॥ यज्ञ, a species of demigods. There are ten species of demigods e.g. विद्याभूत, अस्तरसू, यज्ञ, रथसू, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुद्धक, सिद्ध भूत. डायात्रतः—डायापधानाः तरवः i. e. नमेह trees. रामगिरि is identical with विन्द्रकूट. The residence of यज्ञ in various hermitages shows the mad state of his mind. It is supposed that the poet at the time of composing this had in his mind the message sent by Rama with Maruti to Sita. Compare उत्तरमेघ 37 इत्याख्यतेपवनतनयंभैयेलीं &c. The metre throughout the poem is मन्दाकान्ता Def. मन्दाकान्तांबुधरसनगैर्मैभनौलोगयुम्भू. Sch. G. म, ख, न, त, त, ग, ग. (4-6-7). The गृहार here is विप्रलंभ as opposed to संभोग. विप्रलंभ—sentiment of love in separation ; संभोग—that in union. विप्रलंभ sentiment is of five sorts, viz. आभिलाषाविरहण्याप्रवासांशचहेतुकाः.

Verse 2. कनकवलयभ्रंशत्किप्रकोष्ठ—कनकस्यवलयं तस्य भ्रंशेनरिक्तः प्रकोष्ठः
यस्य सः, comp. Sankuntal III. 10. मणिवन्धांकनकं
वलयंस्तंत्रसंसाधाप्रतिसाध्यते also VI. 6. कातिविन्मासान्
i. e. eight months. He had passed eight months
of the curse and the remaining four were to be
passed. comp. उत्तरमेघ 52 शशान्मासांश्चतुर्ंगमय &c.
आभिष्टरातुः—आभिष्टः सातुः येन. वप्रकीडा—वप्र—bank or
mound of any kind and कीडा—playful butting.
The playful butting against the bank; comp.

Rugh. 44. वप्रकियागृक्षतस्तेषुशंसन् &c. परिणत- (elephants) engaged in (obliquely striking); comp. Sisupal 4-22 परिणतदिक्करिणस्तटीविभर्ति. Some commentators propose प्रशम—last for प्रथम on the ground that there is in the beginning of the following verse प्रत्यासन्ने नमस्ति—श्रावण being very close; but it is better to take प्रत्यासन्ने to connect the two months आषाढ and श्रावण which are in close connection with one another rather than connect the last day of आषाढ with the first day of the month श्रावण. For the rainy season generally sets in in the beginning of आषाढ, and यज्ञ would be naturally longing to sustain the life of his wife by the happy news of his well doing before the actual calamity has befallen. For in rainy season the separation from their beloved is quite unbearable to lovers and it is for this reason that persons take to travelling after the close of rainy season and generally return to their happy homes before the beginning of the monsoon, unless detained by unavoidable circumstances. The commentators also assume the absence of the appearance of the cloud till that later period which also seems improbable. They moreover think that यज्ञ who was in a mad condition of mind would not be in such a position as to think of the remedy before hand. On that supposition it would even be folly to suppose that he would think of sending the message at all, and consequently there will be no occasion for the poem. So this argument which strikes at the very root is not acceptable. They also argue, how is it then that

the curse would end on the 10th of कार्तिक, because यस्मि in the concluding part says :—शापान्तो मैमुजगवाशनादुनिथते शार्दूलपाणाविन्यादि, 'that the curse would end on the 10th of कार्तिक' for, that is the time of Vishnu's getting up from his serpent bed ; that is there would be an excess of 10 days from the beginning of आषाढ to the 10th of कार्तिक. But taking प्रशम—last days of आषाढ also we have a deficit of 20 days, so that an excess of 10 days is better than a deficit of 20 days. Thus the second argument also falls to the ground. Therefore we think the reading प्रथम is better on the whole.

Verse 3. राजराज-कुबेर. अन्तर्बीष्य-धीरोदात्तवात्, on account of his being the hero of the poem who should according to the rules of Indian dramaturgy possess brave and noble qualities. सुखिनः persons in union with their beloved. अन्यथा गृहेभवति—gets troubled. काञ्चास्तेषप्रणयिनि—one longing for the embraco. दूरसंरथे—द्वे संस्थापयस्य—remaining afar off. The second part is अर्थान्तरन्यासालंकार which is thus defined ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासोवत्तु प्रस्तुयं किञ्चन तत् साधनसमर्थस्यन्यासोयोऽन्यस्य वस्तुनः i. e. that अलंकार is called अर्थान्तरन्यास in which a general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular statement to support a general proposition. This poem is rich in this figure. For the effect of rain cloud, the peacock, Kadamba, thunder and plantain flowers on lovers separated from their beloved cf. Rughu 13-26-27-29 with this and Verse 4.

Verse 4. दयितार्जीवितालंबनार्थ—desirous to support the life of his beloved before the calamity resulting from
4

the sorrow of separation has befallen. It is supposed that rainy season is quite unbearable to lovers that are separated from each other. Hence to avoid that sorrow at least by the happy news of his well doing that the यक्ष is here so anxious to send the message जीमूतः—जीवनस्योदेकस्य मूतः पटबंधः—a texture of water. सरकुशलमर्या—सरकुशलप्रधानाः—consiting chiefly of his well doing. कुरुजहसुम—गिरिमङ्गिका प्रीतिप्रमुखाणि—प्रीतिरूपकाणि—full of love. स्वागतं—सुदु or शोभनमागतं स्वागतं—welcome. There is another reading प्रस्यासन्ने मनसि—when the mind was at rest i. e. after having composed the mind.

Verse 5. The formation of clouds is touched here with a little twist of poetical exaggeration. For the causes of their formation and rain fall, vide Appendix I. The poet here satisfies the doubt how यक्ष could entrust the business to an inanimate object that is fit to be entrusted to an animate object by giving the general truth; कामार्त्ति etc—love-stricken men cannot naturally discriminate between animate and inanimate objects. कृ—कृ shows the difference between the importance of the message and the object selected to carry it, cf. Sakuntal, 2-15 कृयकपरोक्षमन्मयोः सञ्जिपातः Miscellaneous collection, c.f. Kumar 1-३, एकोहिदोषोऽगुणसञ्जिपाते निमद्गते. Kirat 5, 36, नानारत्नद्योतिषंसञ्जिपातः ओऽमुम्यात्—इषायैशुक्तवात्—on account of his being engrossed in accomplishing the desired object. गुणक—यक्ष. कामार्त्तिनाचेतनैऽपु प्रतिष्ठपणा—युक्तायुक्तविवेकगुण्या—do not know what is proper and what is improper. Here sending the message by a cloud is विषमालकार which is thus defined विरुद्धकार्यस्योपाचर्य भाग्यस्यवाभवत् । विरुपघटना चासौ विषमालंडतिरिप्ता ; it is

a figure of speech in which some unusual and incompatible relation between cause and effects, is described, last line is अर्थात्तरन्यास, vide note verse 3.

Verse 6. The last line is very instructive. उम्भूराः and आवर्तकाः are the well known families of clouds, कामरूप shows his fitness to get admittance wherever he liked. दूरबुः-दूरेषुर्प्रस्यसः: The fourth line is अर्थात्तरन्यास Vide note verse 3. शोषा-Unsuccessful cf. Raghu. 11-3, मीषुचिकलभस्यथेष्टि. The verses from 6th to 11th both inclusive are meant a compliment to the cloud. Therefore they are called प्रियोलंकार, which is thus defined प्रेयः प्रियतराख्यम्.

Verse 7. संतप्तानां has double meaning:—of those who may be heated by the sun and of those who may be afflicted by separation.—आतपसिज्जानां प्रोवितानां वा,—you pacify those who are heated by the sun by pouring down rain, and those who are afflicted by separation by driving them to their homes. When the rainy season sets in, travellers think of returning to their homes प्रियायाः genitive for accusative,, संवेषसामान्ये पर्यागी-genitive is used in the sense of general relationship. In the last two lines he tells him the place where he was to go. ते गन्तव्या-त्वया गन्तव्या, हन्यानांकर्त्तरि पर्यागी-genitive is used in the sense of an agent.

Verse 8. पवनपरवाणः आकाशं-sky. Cheering up the wives of travellers will be the concomitant result when you shall have set out to do business for me, पंथानं गच्छन्तीति परिकाः. उदगृहीतालकान्ता that they might see you properly. This shows their excessive yearning. It was the general custom among the high caste Hindoos that wives of

persons taken to travel did not tie their hair into braids, consequently they must be disorderly and when on account of the confidence that their husbands would return at the approach of rainy season, they thought of having a look at their benefactor (the cloud), they must do so by holding their hair up which were disorderly. सञ्चक्षण्—well-armed. For this idea cf. Vikram. 4-1 नवगनधरसञ्चक्षण्यसु &c. अन्योपि &c. means no one who is independent will neglect. अर्थान्तरन्यास
Vide note V. 3.

Verse 9. The poet here enumerates the prognostications that the cloud will meet with on his way while taking message to his wife. मंदमंदे also conveys the meaning of 'befitting the future result.' Some take सगृष्ट to mean 'attached to.' We have two other readings for गर्भानक्षणपरिचयं viz. गर्भानक्षणपरिचय and गर्भानस्थिरपरिचयं meaning, whose contact is capable of producing conception and whose contact is sure to produce conception respectively. क्षण—happy time (of conception being produced). गर्भबलाकादभतःभ्रेया—गान्धार्कं निबद्धावल्यःसमन्तात्. It was a common belief that cranes formed themselves into lines at the appearance of clouds for they knew that their contact with them would produce conception. The favourableness of wind, the sound of Chataka, the sight of cranes are considered as happy omens.

Verse 10. अव्यापन्नां not dead on account of the hope of my return after the end of the curse. एकपन्नी—एकपतिर्यस्याःसा तां पतिव्रताम् chaste. भ्रातृजायां, By means of this word the Yaksha implies that the

cloud should see his wife without entertaining any doubt. बध्यते—अनेनेतिवधनम्—tie. प्रणयि—full of love. cf. Sakuntal, 4. 15. गुर्वपिविरहदुःखमाशान्दःसाहयति.

Verse 11. उच्छलेऽध्रामवंश्यां—fertile on account of the appearance of mushrooms (उद्गत—produced), mushrooms sprung up by the timely appearance of the cloud foretell the richness of the future crops मानसंका—मानसे उका, longing for Manasa lake. It is a well-known belief that flamingoes leave Manasa lake in other seasons as the snow is injurious to them and return to it again when the rainy season sets in, when the waters of other places are turbid vide II. 13. धृशी सामु परियेण—that which is wholesome in a journey. Viaticum cf. Vikram. 4. 15. पश्चास्तः प्रतिगमिष्यासि मानसंतत् । पायेयमुसृजविसं गृहणायपूयः.

Verse 12. By using the adjectives प्रियसंखं, तुणं, रघुपतिपदैरकिं यक्ष wants to impress upon the mind of the cloud, the affection, greatness and purity of the mountain. Persons loving each other if met after a long time shed tears (of course, of joy) काले—here समागमकाले—at the time of meeting. The repetition कालेकाले implies the continuous action. मुञ्चतो वाप्यमुञ्चम्—The poet gives here practical twist to the causes of more rain on mountains. cf. Raghū. 13. 29. आसारसिन्कशीतिवाष्पयोगात्.

Verse 13. श्रीनवेण—fit to be eagerly listened to ; by putting the word वेण the poet implies the nectar-like excellence of the message. यत्र—On thy way. For खिन्नः खिन्नः and कीणः कीणः vide note verse 12 showing frequent exhaustion and

emaciation. Here the poet touches the theory of the formation of clouds and falling of rain. The waters of large reservoirs go into the sky in the form of vapour and form themselves into clouds and these clouds when they become sufficiently cold and heavy fall down again in the form of rain which operation takes place quickly when the clouds come in contact with mountains ; which the poet represents as taking rest on account of exhaustion and of course by the fall of rain in consequence of the contact, the clouds become empty and the formation of new clouds by the process of evaporation the poet represents as taking in the water of clouds when emaciated (thus emptied) विलुप्ति very light for digestion, free from the injurious quality of being very hard for digestion. Waters agitated by the friction of stones become light and wholesome for drinking. उपभूत्य-Having taken in (for the purpose of keeping up thy strength.)

Verse 14. किञ्चित्-Expresses doubt. मुश्च-conveys the idea of silliness accompanied with charm, silly because of the idea of wind's taking away the mountain entering into their mind. अकिञ्चन्कितं in a startling manner also cf. मन्दमन्दं. सिद्धार्थ-नामः:-तिद्रा: are a species of demigods. सरस-juicy, full of sentiment. निष्ठुः a kind of reed and also the name of a poet and friend of Kalidasa. दिक्षगनाम, One of the eight elephants said to guard and preside over the eight cardinal points, and also the name of a poet said to be a contemporary of Kalidasa. अवलेपान्

Violence or outrageous conduct towards a woman, cf. Vikram. V. असुरवलेपात् also Rughu. 8. 35. पयनावलेपजंबाधम्. also Kumar. 15. 32, 42 Rughu. 5. 53. स्थूल—powerful and silly, Mallinatha suggests that another meaning also is hero hinted at which gives historical information for fixing our poet's date. रासको निचुलं नाम महाकाव्यः कालिदासस्य सहायायः पातालादेतानां कालदीपप्रबन्धैष्टुष्णानां परिहत्या यस्मिन्स्थाने तस्मात् स्थानान्निर्दोषवत्वादुच्चतमुखः सन्धिया सारस्वतमार्गे दिङ्गागार्घार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तविन्यासपूर्वकणि दूषणानि परिहत्यादिकल्पस्य दिङ्गागार्घार्यस्य प्राप्तान्यं हरतिकिरिश्चिति हेतुनासास्वतासेऽप्यमहाकविभिरंगनामिक्ष दृष्टोन्साहः सन्खमुन्यतांस्येभ्योति । स्वप्रबंधमानामानं वाप्रति कर्त्तेतक्षिरिति । संसगतोदोषगुणाभवतीति चेन्मृगायेनजलाशयेऽनि ॥ स्थित्वानुकूलं निचुलधर्मतमानामानमारताति सिधुविगगदिन्येतत्त्वाकनिमर्जातस्यक वेनिचुलसंज्ञेयाहुः ॥ Making thy face stainless here where there is the great pathetic poet Nichula, the friend and companion of Kalidasa, ready to refute the censures given by others to Kalidasa's compositions; refuting the faults found by Dingnagacharya of the Sarasvata sect accompanied by the motions of the hand, thy power (ability) being looked at by the great poets, male and female of the Sarasvata sect being afraid whether it would take away the superiority of Dingnagacharyan, get predominance. दिङ्गागानां in this sense may be supposed to have been put in the plural out of respect.

Verse 15. आश्च-प्रभा, splendour, एतत्—He points out with his hand आखंडलस्य धनुः—The bow of Indra. The rain bow is supposed to be the bow of

Indra^० गोपवेषस्य विष्णोः—The eighth incarnation of Vishnu is supposed to be that of a cow-herd. गोपात्कृष्ण.

Verse 16. कृषिफलं—The result of agriculture i. e. production of corn. भूतिकाराननिषेः: Being simple women, they did not know the amorous plays of eyebrows which are common in town women. प्रीतिस्थिष्टैः—They will cast loving looks, at their being fully aware that thou art the cause of giving them the means of subsistence. परियमान—Being eagerly looked at. Those that have passed some days in villages must have good experience, how anxiously the arrival of rain is expected by the villagers. It is not the women but the whole village community that is so very expectant वृजनैः—must be simply a poetical idea. सीरिंकशणसुरभिः—When the ploughs have been drawn through the field it gives out a beautiful smell which agriculturists must be well aware of. आहृद्य—Having reached i.e. having showered down rain there. After the fields are ploughed rain is badly wanted; hence this request. लघुगति—with quickened pace on account of thy being light by the emptying of rain. प्रः—duo, direct.

Verse 17. आम्रकूटः—आम्राःकुञ्जु यस्यसः On whose summits there are mango trees. आसार—Shower of rain. आसार.....प्रवं—to show the obliging nature of the clouds. क्षुद्रेभि &c.—अथान्तर्याम् Vide note verse 3. Even the mean fellows feel ashamed to turn ungrateful towards their benefactors, how much more will it be so in the case of noble persons? question of appeal. i.e. Noble

persons will never turn out ungrateful. The obligation conferred on the Amrakuta mountain is the quenching of the forest conflagration on the mountain by the shower of rain and he on his part will carry thee on his head to repay the obligation.

Verse 18. परिणत etc. About the month of अष्टम mango trees bear ripe fruit cf. II. 47. उपान्त-Skirts. स्त्रिय-etc.—women at the time of braiding the hair apply oil to it, and the braid consequently appears glossy by the oil. The comparison of the summit of the mountain to woman's breast is very appropriate here especially in the mouth of यश, cf. Rugbu. 4.51, सतनामिवदिस्तस्याः शैलोपलयदर्दुर्गी.

Verse 19. वनचारः-वनेचरन्तीति वनचारः, वनचर etc. indicates that thy eyes shall have some satisfaction when you are in the bowers enjoyed by—मुकुर्ति—shows the anxiety of यश's mind to communicate the message to his wife as soon as possible, therefore he is afraid of any longer delay, though he could not prevent him from taking rest after his long journey out of politeness. विपाकाविपद्मे—the regions through which a river flows are naturally very rugged by the wearing away of earth. विशीर्ण—shattered, from शू; shattered into different streams on account of the roughness of the ground. For this reason water will not flow smoothly but would flow in various streams and consequently shall have the appearance of the decoration on the body of an elephant. रंग is another name for नर्मदा. विन्ध्य mountain in central India. cf. Vikram, 3.8 नदाइप्रवाहो विषमशिलासंकटसखलितेगः-

Verse 20. वान्तवृष्टि-When thou shalt have ejected rain.
 प्रतिहतरयं-shows that thou canst drink i
 without any difficulty as its course, being
 obstructed by the avenues of rose apple trees
 will be slow. अन्तसार-possessing inward
 strength, here possessing water in thee; as a
 person possessing inward essence i. e. vigour
 cannot be easily overpowered so, thou who
 shalt have water in thee, canst not be blown
 over by the wind i. e. the wind cannot scatter
 thee away when thou shalt be heavy
 with water, otherwise he can very easily do
 so, vide App. I Fourth line is अथान्तरन्यास. तिक-
 empty, possessing no essence.

Verse 21. हरित कपिशं च कपिशं च Original colour of
 Kadamb, is green and that of the fibres gray
 so that it was a mixture of these two colours
 to the sight. अनुकच्छम्-कच्छेषु अनुपेष्टुकच्छम्,
 अप्पीभव compound. For जम्बा, there is also
 another reading दग्धा, then it goes with अप्पेष्टु.
 In that case कन्दर्ल वृक्ष and दग्धार्थंशविक्षुरभि &c. If we
 take दग्धा with अप्पेष्टु then it gives the reason
 why the smell of the earth is more fragrant,
 when the ground is burnt which in Marathi
 is called तखाळवणे it gives a sort of pleasant
 smell. If we take the reading जम्बा, then in
 that case the reason for the smell being more
 agreeable would be the falling of rain. When
 the ground is wet with the fresh fall of rain,
 then also it gives out a pleasant smell. शारण
 also means an elephant or a deer but it seems
 more suitable here to take it to mean a deer

तेमारी शूष्पिष्णन्ति—Will indicate the path to be traversed by thee. Wherever these effects such as appearance of Kadamba and plantain buds, the issuing out of the smell from the earth will be seen, they will be signs for thee to traverse that country.

Verse a. अपि: here means rain water, अपोर्विदु etc.—Chakras are a species of birds that are commonly believed to drink rain-water. They will never touch the water fallen on the ground, consequently they are always expectant of rain and when the rain falls, they take in the drops before they touch the ground; therefore they are very skilful in taking in water by their usual practice. श्रेणीभूताः—cranes generally move together in a line. परिगणनया निर्दिशन्तः—pointing to as one, two and three. सोकंडानि प्रियसह &c. The embraces will be eager and given in a frightened condition because when the wives would hear thy thunder, they would be frightened and would be eager to cling close to their husbands for support सिद्धः—a semi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural faculties called Siddhis. वा मानयिष्णन्ति—will respect thee, because they will consider their spontaneous embraces due to thee. For but for your thundering they would not have got these spontaneous embraces.

Verse 22, मत् प्रियार्थ—may either mean for my good or for the sake of my wife according to the dissolution the compound, पर्वते पर्वते on every mountain for repetition vide note **Verse B,**

कालस्तेपमुःपश्यामि—The cloud has great affinity for mountains, consequently यज्ञ naturally expects delay on every mountain from him. Still he requests him to proceed rather quickly being very anxious for his wife प्रश्नयतः—Lit. To rise from the seat as a mark of respect to greet or welcome a guest. Rughu. 2. 20 where प्रश्नदगत is similarly used प्र-श्नदगता पार्थिवर्षभैषन्या। केकास्वागतीरुन्य—Having received the making of their notes as the welcome speech. कथमपि—Though thou wilt not be willing to proceed still thou shouldst anyhow try to do so.

Verse 23. This verse is descriptive. It gives the description of a particular country named Dashran at the approach of rainy season. आकुलपापचैन्या—Tho trees in the vicinity of a town are always alive with such birds as crows, sparrows and others, who are accustomed to eat domestic oblations, generally throughout the year but especially they appear so in rainy season when these birds also require some sheltered place to live in. जित्याया इमानि चैत्यानि—belonging to the grove. परिणत etc—The rose-apple-fruit generally ripens at the commencement of rainy season. In rendering अन्त by beautiful I have followed mallinath, but we might also take the ordinary meaning of अन्त—border or skirt then the meaning would be, the skirts of rose apple forests will be dark-blue on account of the ripening of the fruit. The rose-apple-forest must of course form part of Dasharna country. कतिपय etc. The geese must be making their sojourn there during the rainy season.

Verse 24. लङ्घन-Name. राजधानी-धीयन्ते॒स्यामिति धानी, राजो
धानी राजधानी-capital. सभूमिंगम्-having a frown
on it. The face of a woman when she frowns
is more lovely than it is ordinarily. तिरोपान्त-
स्तनितसुभग्-Thy drinking water on the margin
of the bank accompanied by thundering will
be a pleasing sight. The act of drinking and
thundering will go on simultaneously. The
poet also implies a gentle love talk between
the couple while the lover is kissing the lower
lip of his beloved.

Verse 25. पुलकितमिन्-पुलका अस्यनाता॑ः पुलकितमिन् सऽज्ञातपुलके॑-with
the hair on his body standing erect through
joy, cf. Gitagovind 1 आ॒ह चुरुचु॒ नितंबवती॑ दृष्टिं
पुलकैतुकूले॑. अधिवसेः-नृ॒ with उ॒प, अनु॑, अधि॑ and आ॑
governs accusative, cf. uttaram. 3, 8 यानिमि॑-
तासहचरधिराग्नासम् also Rughu. 5.63 बाल्यान्परामित्र॑
दशांमदनोःशुग्रास. प्राण्यस्त्री॑-पृथा॑कैया॑ःस्त्रियोवैश्याः women
that could be bought, harlots, cf. Bhartra. 1.90
पृथ्यस्त्री॑विवेककल्पलनिका॑ शस्त्री॑ए॒ इ॒येतकः Young men
in the prime of youth used to resort to these
mountain caves in the vicinity of that town
for the purpose of free enjoyment with harlots
for fear of their elders. The perfumes used
by them remained adhered to the stones in the
caves and indicated to passers by their enjoy-
ment by the scent.

Verse 26. जातानि॑-स्वयंरुठानि॑; अलंक्रिमाण्यनि॑-grown wantonly:
सिद्धन्-wetting. The object that is wetted is put
in the accusative as अवाकिरन्त्रयै॒शुद्धास्तंलजै॑ः पौरयोधित॑
इन्यादि॑. पुण्यलवी॑ मुखानि॑-पुण्याण्यलुनन्तीति॑ पुण्यलव्यस्तासां॑
मुखानि॑. छाया॑ &c. here means either shade or splen-
dour. This implies that at the sight of a lubi-

dinous man, the faces of lustful women acquire loveliness. क्षणपरिचितः—means being commingled with them only for a short time (not long) on account of the important business thou hast to execute.

Verse 27. विदिशा is the present Beitsa which is the eastern part of Malva, and Ujjaini to the west of विदिशा consequently to one going northwards to Vidisa the way from Ujjaini would be rather a circuitous one. Ujjaini which is near Indore was the ancient seat of learning, civilisation, prosperity and grandeur of India. सौधोसंगप्रणयविमुखः—Do not go without showing thy usual regard for the terrace of mansions i.e. without visiting &c. वंचितोऽसि—Then thy existence would be useless i. e. by seeing those eyes thou must as a matter of necessity, be diverted; our poet appears very fond of Ujjayini, Shisra, Mahakala and its surroundings. He describes these very vividly in verses, 31, 32, 38; 39, 35, 36 and in Raghav, 6. 32. 34.

Verse 28. The river is here compared to a young woman; now as a woman has a girdle jingling at every moment, with golden beads hanging from it so here the very line of birds moving along the banks serves the purpose of a girdle and their noise corresponds to the jingling sound of the girdle. A woman's gait is slow, and graceful so also is here described the flow of the river; and whirlpool serves the purpose of a naval. गतनित्—noisy. निर्विद्यायाः—निष्कान्ताविद्यानिर्विद्याः—The name of a river having its source from Vindhya mountain स्निष्पय-

Having come in contact with. रसाम्यन्तरः-रसोजले
म-यन्तरेयस्य अन्यत्र रसन चूंगरेणाम्यन्तरो व्याप्तः: Be one
having water within thee i. e. take in its
water; secondly as a lover, experience amorous
sports with her. The fourth line removes
the cloud's doubt, how he should enjoy her
without a request from her. रुदीणां etc. the
first expression of request in the case of wo-
men to begin enjoyment is by amorous move-
ments of the limbs and not by actual words.
i. e. they give their consent by signs rather
than by words, so that thou wilt have her
permission not by words but by signs. This
line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. In this
case the amorous plays consist in displaying of
the naval etc.

Verse 29. वैणीभूतप्रतनुसालिना-अवैणीवैणीभूतं प्रतनुसालिनं यस्याः सा,
The braid of a woman is also hinted at here.
वैणी also means small continuous flow—with its
waters flowing in a small and continuous
current cf. Rughu 6.43. जलवैणिरमांकां यदिप्रेषितु
मस्तिकामः. अवतीतस्य—gone there after a long time,
as thy visit shall be once every year in rainy
season. There is also a hidden meaning of
a person away from home for a long time.
सिंधु fem a river generally सिंधु mas—नदि i. e. a
large river पाङ्गु=उमाया—on account of the falling
of the dry leaves it shall have acquired pale
white colour. In the case of a woman, pale
ness caused from the separation from the lover
कुपग—Fortunate in having a woman who would
pine away by the separation from her lover
but would not stain his and her name by

taking to a wrong path. सौभग्यंतर्प्रयत्नि—displaying good luck by her emaciated condition. Her emaciated state would clearly show thee that she was true to thee consequently thou must consider thyself lucky. कार्ये etc. Thy cheering her up and encouraging her will be the means for her recovering her former sound state as by giving love to her. In the case of the river by giving (pouring down) water (रसमावर्ष). The facts mentioned here are equally applicable to a love-stricken woman as well as to the river. यक्ष first asked to drink in its रस water, (love in the case of a woman) and now tells it to feed it by giving water. Lovers also after long separation first enjoy the love of their beloved being thirsty as it were and then by cheering words try to remove the uneasiness caused by separation. Leanness is one of the several signs of love-stricken conditions. They are नयनीतिप्रयमा चिन्तासंगस्ततोऽथसकल्पः । निद्रान्तेऽस्तनुता विषयनिवृत्तिस्थपानादाः । उन्मादोमूर्च्छामृतिरिघेताःस्मरदद्वाः ॥ Some take तापतीतस्य for सायतीतस्य—which means having crossed it (Nirwindya) thou wilt come across.

Verse 30. कोविदा:-विदन्तीतिविदा: इगुपदलक्षणः क ओकर्संविश्वस्थानस्य, औकरो लुकः । उदयन was another name of वन्सराज, a famous prince of the lunar race king of Kausambi, who is reported to have carried off वासवदना daughter of Pradyota, king of Ujjayini. He is the hero of the play called Ratnawali and his life is the subject of several other compositions. पूर्वोदिष्टां mentioned before; see verse 28 सौधीसंगम्प्रणप

etc. श्रीविशालं-श्रियाविशालं—rich in prosperity. मुष-
रित्कलेस्वल्पीभूते—Reward of good course of life being
too little to enjoy the heaven. i. e. persons who
have passed virtuous life are supposed to be
entitled to enjoy heaven for a period varying
with their virtuous deeds and when this whole
stock is exhausted, they are again supposed to
be thrown down on the earth. शेषःमुष्टैः—By the
remnant of their virtuous deeds. For the
description of a city as a colony of heaven cf. R.
15. 29 स्वर्गाभिष्मद्वमनं कल्पेवोपनिवेशिता. Also Kumar
6.37 in the same words as स्वर्गाभि &c. applied to
अलक्षण there एक supposes these men to be thrown
down on the earth again before the whole stock
of their merit was exhausted and consequently having
a right to enjoy heaven for some
period more, they as it were, brought down a
piece of heaven on the earth for their sake, and
that was this town Ujjayini consequently it
must be surpassing all the towns on the earth.
For Ujjayini vide note verse 28. कान्तिमत्-कान्तिरस्या
अक्तीति possessing splendour. विशाल is another
name of Ujjayini. For the similar description
of Ujjayini, Shipra, and Mahakala. cf. Rugu.
6.32,34. एक-Matchless.

Verse 31. In this and the following four verses the poet
gives the description of Ujjaini. दीर्घीकुर्वन् etc.
All these adjectives are applicable to the breeze
as well as to a lover. दीर्घीकुर्वन् etc. in the case of
a lover means causing the domestic birds by
his fondling words to continue their sweet, in-
distinct and lusty warbling for a long time.
स्फुटित etc—His person perfumed by the full blown

lotuses crushed under their body. अंगानकूल-
agreeable to the limbs. In the case of a lover
shampooing the body after close embrace. भवभूति
has also said the same. अशिथिल्परिर्भैर्दनसंवाहनानि
This poet has also elsewhere said, cf. 11.33
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंयाहनानाम् cf. also sakuntal
3.18. अङ्के निधायकल्पोरुद्यथासुखेतेसंवाहयामि वरणाकुत
पद्यतामौ. शिप्रा—Name of a river which issues
from the Sipra lake and on the bank of which
stands Ujjayini. There is some propriety in
using this word as it conveys an idea of cool-
ness. प्रार्थनाचाटुकार—प्रार्थनासुचाटुकोतीतिचाटुकारः The
object of using fond words is to make women
forget of the previous languor and consent to
the request of their lovers, cf. Rughu 6.14 प्रियः
प्रियायाः प्रकरोति चाटुम्.

Verse b. प्रसारितान् is applicable to all the nouns हारान्
शंखशुभ्नीः, मरक्तमणीत् and गङ्गान् with a change in
the form according to the requirements. तरलगु-
टिकान्—तरल the central gem of a necklace, and
गुटिका—a round ball, i. e. a round jewel in the
middle. इयम् means both dark and green. It
is better to take it here to mean green. उन्मयूखप्रो-
हान्—shooting forth its rays. तोयमात्रावर्णेषाः etc—one
might imagine that the oceans have only water
remaining in them as all jewels in them have
been taken out of them and brought in the city
of Ujjayini.

Verse c. For the first line vide note verse 31. किं It is
reported. अभिज्ञ—vide note verse 32. कोविदज्ञानवृद्धान्
—This is भाविकालंकार—which is thus defined, अती-
तानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते ॥ अयद्वूतार्थकथनाद्वाविकं

तद्यावृत्तम् ॥ प्रव्यक्षाद्य यद्याचाः किञ्चन्ते भाविनः । तद्विविक्तं ॥
i.e. it is a figure of speech which consists in describing the past or future so vividly that it appears to be actually present.

Verse d. वाहा:-वहन्तीतिवाहा:-horses. The poet means that the horses here were equal to those of the sun both in colour and speed. The horses of the sun's chariot are supposed to be grey. प्रभेदादृष्टिमनः:-There is a constant flow of rut from the temples of elephants in a mad state अप्रनयन्तीत्यप्यः:-Those that lead the van, प्रतिदशमुखं standing face to face cf. Dashamukha. प्रति, अभि govern the accusative. दशमुखः:-Ten-faced-one, another name of Ravana king of Lanka, killed by Rama the eighth incarnation of Vishnu. चन्द्रहासवणाङ्कः: प्रन्यादिशाभरणहच्यः:-Chandruhasa was the name of Ravana's sword. Those warriors despised putting ornaments considering wounds received in a battle-field to be best ornaments of warriors and as they had received wounds from the weapon of so famous a warrior as Ravana, they were justly proud of them. This is also भाविकालकार vide note verse c.

Verso 32. केशसंस्कारधूपाः-संस्कारणां धूपाः संस्कारधूपाः संस्कार is equal to संस्कारद्रव्य- dressing articles such as ointment and others applied at the time of decoration. cf. Sakuntala 7. 3. यनेट्टमसंस्कारपाठ्लेष्टपुटंमुखम् also. स्वगावसुंदरंवस्तु संस्कारनोपेक्षते. बंधुप्रीति-बंधौ प्रीतिः:-Love for thee whom they regard as relative cf. verse 49. बन्धुप्रीतियासमरविमुखों &c. पादरागः:-लक्षारसः:-reddye applied to the foot. In India women generally apply red-dye to the palm of their foot and

while they walk before it is dried, foot-prints are impressed on the floor. लक्ष्मीः is equal to general prosperity as well as splendour.

Verse 93. भर्तुःकण्ठविरिति—This alludes to the drinking of poison by S'iva and when the ocean was churned by the gods and demons, fourteen articles are said to have been churned from it, out of which poison was one. Its horrible effects were seen just after its appearance on the earth and every one became afraid of it. This God was requested by other gods and he is said to have drunk it. Since that time his throat acquired dark-blue colour and he is called Nilakantha. It is said that to cool down the effect of this poison he has ever since placed the moon and the Ganges over his head. गणः—There were several species of demi-gods in attendance of S'iva. They were under special superintendance of Ganes'a who is in consequence called गणपति compare गणनान्वा गणपति हवामहे कर्वि कर्तीनाम् &c. सादरंवीश्यमाणः. They would naturally have curiosity to look at thee who shalt have the colour of their master's throat, आदर may mean the mingled feelings of curiosity and respect. त्रिभुवनगुरुः—त्रयाणांभुवनानांसगाहारःत्रिभुवनं तस्य गुरुःस्वामी—master of heaven, earth and hell. शृङ्खी is another name of पर्वती the wife of शंकरः, This name she must probably have got when she assumed the fierce form to kill the demon महिषासुर for चण means fierce. धाम—महाकाल. This was regarded as the most sacred place on earth as giving not only salvation but also any wordly desire by visiting it as आकाशो तारकं लिङं पाताले द्वाटकेभर

मर्त्यले के महाकाल दृष्टि कामीतमाप्नुयात् The poet's attachment for महाकाल appears very strong as the description given in 34, 35, 36 is a very striking one ग्रन्थव्याख्या:-The poet has mentioned किप्रा in verse 32 and here he makes mention of गंधवनी, but there are not two rivers in the vicinity of Ujjayini. So these two must be the same. तोयकीडा or जलकीडा was it appears prevalent in ancient times among royal and other wealthy families as this and other poets make frequent mention of it every now and then. It must have consisted of going into waters of rivers, lakes etc. with lovers and throwing waters on each other; at this time they must be applying perfumes to the body. तिक्त-—bitter as well as fragrant ; here it must be taken in the latter sense.

Verse 34. अन्यदिनरूप काले—At any other time than evening. ते स्थातव्यं for ते instead of त्वयि vide note verse 4. नदनविषयमयेति—असंगच्छति sets. पटहताळ—serving the purpose of a drum. शूलिन्—possesser of शूल—a sharp-pointed weapon, the insignia of Siva. आमंद्रम्—भा prefixed to adjectives and sometimes to nouns has a diminutive sense, as आपांद्रुर आर्कं. गजितानमविकलं फलं लस्यसे—Thou wilt have occasion to turn thy thundering to a good use, as being useful at Siva's worship. Verse 35. पादन्यास etc.—stepping of the foot at the time of dancing at evening-worship. There is yet in vogue the custom of concubine's dancing at the evening worship of Siva in some famous temples of Shiva. All festival occasions are accompanied by this sort of dancing रमण्या etc—The luster of the jewels worn on these women's

hands, will enter the cavities of the handle which in consequence will appear as if set with the lustre. चामैःङ्गान्तहस्ता—one of these women's duties is to fan the God by chauris, consequently their hands will be tired by fanning. Mallinatha takes it to mean, tired on account of holding chauris in hand at the time of dancing ; this being one of the varieties of dancing. देशिक देशिक dance, which is thus defined खडकन्दुकवस्त्रादि-दंडिकाचामरस्त्रजः । वीणं च धूता यन्मर्युन्मयं तदेशिकं भवेदिति ॥ When concubines hold any of these things in hands at the time of dancing, it is called देशिक dance. नखपदमुखात्—Nail marks received from their paramours. The rain-drops shall produce cooling effect on these marks and consequently will be agreeable. कटाक्षानामौश्यन्ते—will cast side-long glances to return the obligation they receive from thee. The glance from women is a sort of blessing that shall be the return for thy favour of pouring water-drops on their wounds. Here यज् also implies that the cloud might immediately obtain the fruit of visiting that holy place in the shape of women's glances and that he shall not have to wait for it till next life or any future period.

Verse 36. पक्षात्—After the evening worship. वृत्यारभे—नृय-ताण्डवनृय—a kind of dance which S'iva himself is supposed to make in the evening after the evening worship. सन्ध्यस्—सन्ध्यायाभवंसान्ध्यस्—pertaining to the evening. उच्चैर्मुजतरुवनं म इलेनाभिलीनः—fitting the circle of his arm which resembled the forest lofty trees. For this comp. गजासुरमद-मान्तर भगवान्महादेवस्तदीयमाद्वाजिनं मुजमप्पेलेन विभ्रताप्पद्व-

चकारेति प्रसिद्धिः । i. e. after killing गजासुर S'iva taking his hide wet with blood in the circle of his arms made the ताण्डव dance. आद्वनागाजिनेच्छासु-
The hide of the गजासुर wet, of course with blood हर पशुपते: &c.—Remove his longing &c. by being a substitute in its place. शान्तीदेवा—Her fears subsided on account of thy taking the place of the hide of the elephant. This shows that Paryati must have been looking with terror upon the hide of the elephant and consequently when that fear of hers would be removed she would look at the devotion with a steady-eye. भक्ति—Devotion, love for the respected. भगानी wife of भव (S'iva) इन्द्रवरुणभवत्पर्वद्युम्हिमारण्यवयवन-
मातृलालार्थणामातुगामःस्यात्डीक्ष. These words take आनी to form their fem.

Verse 37. योवित्—अभिसारिका—a woman who either goes to meet her lover or keeps an appointment made by him. सूचिभेद्य—To be pierced by a needle, hence thick, pitchy. आलेक—sight, cf. Verse 3. also. Sakuntal, 1. 9. यदलेकसूर्यम् &c. निकर्त-
line on the test stone. लिङ्घ—lustre. तोयसगर्स्त-
निमुख—तोयसर्गस्तनित—may be dissolved in either way, either as द्वन्द्व or सत्तमीत्पुरुष as तोयोःसर्गस्तनित—
नितं च, तोयोःसर्गस्तनिते or तोयोःसर्गस्तनितं—but the former way of dissolving it is better as each separately is undesirable. The only objection to dissolve it as द्वन्द्व is that the members of द्वन्द्व must be so arranged as to have the words having few vowels first. But that rule not being very strictly observed, as we have लक्षणहेतु as द्वन्द्व with less vowels in the second member. It is better

to take in the first way. विक्रवः may be taken as स्वभावभितः—Naturally timid.

Verse 38. मुप्यारावतायाम्—shows freedom from disturbance. यक्ष means to say that the cloud shall have undisturbed rest there on account of the calm and quiet state of the place. cf. Vikram. 3. 2. शूरः संदिभ्यगारावतावङ्गयः also Malavi. 2. 13. वलभिपरिचयद्देव-षिगारावतानिसौधानि. विलसन has double meaning, 'Flashing or sporting.' as applied to विद्युत् it means flashing and as applied to वलम् it means sporting. "On account of the long sporting (in the shape of flashing) with thee her husband" दृष्टे सर्वे Loc. absolute. मन्दायते &c. अर्था-न्तरन्यास Vide note Verse 3. मन्दायन्ते—Denominative from मंद. अ-युपेतार्थङ्ग्य-ङ्ग्य here means execution and अर्थ—business.

Verse 39. खंडिता—A woman crossed in love. One of the 8 principal heroines of Hindu dramas cf. note on योषित Verse 37. She is thus defined, पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंभीगचिन्हितः । सा खंडितोति कथिता भी रेरीर्ष्णकलायिता ॥ That woman disturbed by jealousy who is followed by husband with marks of having enjoyed another women is called खंडिता शांतिनेतम्भू—is to be dried. These women on account of their husband's disregard for them shall have passed the night in shedding tears and those tears shall have to be dried by their husbands in the morning. प्राणियास्ति etc.—नलिनी is considered the wife of the sun, she too on account of her husband's absence at night shall be crossed in love and shall be shedding tears in the form of dew which shall have to be dried by her hus-

band, the sun with his hand (rays). कर has a double meaning ' hand and rays'. वयि, करुषि Loc. abs. When thou wilt obstruct (come in the way of his hands (rays) अनत्याभ्यस्तुयः रथात्—Will not be a little angry i.e. on account of thy coming in the way of his love c.f. Rughu. 6.74 शुक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः also. Rughu 7.2 रुद्राभ्येषु तुच्छसाभ्यसूया and 9, 64, Kumar 3.

Verse 40. गंभीरा by this the noble heroine is indirectly alluded to. प्रसन्ने qualifies both चेतासि and प्रयोगि in the case of former it means pure on account of being free from sinful thoughts and in the case of the latter clear, i. e. free from turbid matter. c. f. M. 3.9, गंगां चरन्नयति सिंधुपति प्रसन्नां. also Kumar 7.74 प्रसन्नचेनः सलिलः शिवोभूत्. and sakuntala 5-21. द्रुतंकर्णवसिन्धुः प्रसन्नमभस्तर्च. भायान्मावि etc. Though thou wilt not personally enter still thy reflected body will necessarily do as both being transparent. मोर्धीकर्तु—And as entering its water is to be a matter of necessity to thee, thou wilt not disappoint her by thy indifference.

Verse 41. The river here being compared to a woman, on the point of having sexual intercourse with her husband, every epithet is applicable to both the river and the woman. लम्बमानस्य in the case of the cloud, 'hanging down' for taking in water; in the case of a lover, (sleeping) resting on the hip of his beloved. The fourth line is अर्थात्तरन्यास vide note verse 3. कौविजहर्तुसमर्थः—Question of appeal. The answer being 'no one etc'.

Verse 42. It is a well-known fact that the earth smells as well as exhales a sort of good smell just after the first fall of rain when it is quite dry by the sun. स्नोत्सु is used in a peculiar sense of 'nose' here स्नोत्सु-Nostrils. देवगिरि-a mode of expression peculiar to the author. To मिति having for its first syllable देव i. e. to देवगिरि mountain उदुवा-A kind of fig tree whose leaves and sticks are mostly used for religious purposes. नीरेव-स्यति-will gently fan thee.

Verse 43. रक्तन्द, he was also called Kartikeya by his being reared by six Krittikas. He is the Mars, or the god of war of the Indian mythology. He is the son of Siva, (but born without the direct intervention of a woman). Most of his epithets have reference to the circumstance of his birth. Siva cast his seed into Agni who had gone to the god in the form of a dove while he was enjoying Parvati's company. He being unable to bear it cast it into the Ganges. It was then transferred to six Krittikas, when they went to bathe in the Ganges. Each of whom therefore conceived and brought forth a son. But these six sons were then mysteriously combined into one of extraordinary form with six heads, twelve hands and eyes. According to some the seed was thrown into the thicket of reeds hence his names Sharavanabhava, Sharajanman." He is said to have pierced the Krauncha mountain, hence his name Kraunchadaraana. He was the commander of the army of gods in their war with Taraka, a powerful demon whom he vanquished and slew, hence his name Senani, Tarakajit. He

is represented as riding a peacock. After killing the demon he is supposed to have fixed his abode on Devagiri at the request of gods, for his birth compare Rughu 2.75, सुसरिदिवतेजो-वहिनिष्ठगूमैशः, also Kumar 9. 13,14 प्रसथचेता मदनान्तकरः, सतारकारंजयिनोभवाय ॥ शक्त्य सेनाधिपतेर्जयाय, अन्तिन्यवेतसि गाण्डिक्तिन् ॥ युगान्तकलाम्भाभिवाविष्वां, परिच्छुतं मन्मथरङ्गभङ्गत् ॥ रतान्तरेतःसहित्यर्थंतस्ययोधरेता-स्तदमोघमधात् ॥ नियतवसर्ति-नियता वसर्तियस्य ॥ पुष्पमेषी-कृतामा-changing thy watery form to that of flowery one in consequence of thy power to assume any form at will, vide verse C. वासवीनां वासवस्येयम् वासवी pertaining to वासव (another name of Indra) because Indra is the lord of the army of gods, he being the ruler of heavens. अयादिःय-अतिक्रान्तमादिःयं-surpassing the sun. रक्षाहतोः etc, these two lines will be clearly understood from the note above on Skanda c.f. Rughu. 7.1, स्कन्देनयुक्तांसाक्षाद्वासेनभिप्. The army of Indra was to be protected from the violence of the demon Taraka, and with this object Siva put this semen virile into the mouth of the fire-god.

Verse 41. उद्योंतिलेखावलि-having various colours in circular forms. cf. vikram 4.4 विटुलेखाकनकहृचिर् etc. कुवलयदलप्रापि may be an adverb, or an adjective qualifying कर्ते. In the former case it would mean कुवलयदलंतप्रापियथातश्च-wears on the ear so as to make it in union with lotus-leaf; i. e. wears it with lotus-leaf. In the latter case it would mean कुवलयदलरेह wears on the ear fit for (or accustomed to) a lotus leaf, i. e. wears feathers on the ear instead of a lotus leaf. There is another reading कुवलयदलक्षेपि which mean^s ?

the ear disregarding the lotus leaf which would be better taking her parental fondness into consideration. हरशिर्खदिका—Siva always bears the crescent moon on his head to allay the afflicting pain caused by his taking into his stomach the deadly poison (काल्कृत) when it came along with wonderful things from the sea when it was churned by the gods and demons. पात्रकः vide note on इकंद्र verse 43. अदिग्रहण—by its echo from the mountain. (ग्रहण—echo).

Verse 45. शत्रवणम्—born in the thicket of reeds. For Skanda's birth vide note verse 43. वन when compounded with the words प, निः, अन्तः, शर, इषु, इष्ट, आम, कार्य, खदिर, पीयूषा becomes वण-विणित् lute-player. विणिभिः etc.—The Shidhas will be away from thy path for fear of their lutes being spoiled by the drops of rain. ऊळंधिताभ्या—Having gone a little further. मुरुगितनया—(मुरुगि is the name of a fabulous celestial cow supposed to yield desired object,) its daughter-cow in general. आलंभ—Killing especially at the time of sacrifice. स्तोतोमूर्यो परिणितां—Transformed into a stream, assuming the shape of a stream. cf. vikram. 4.28, नदीभावेनेऽप्युवमसहनासापरिणता. एन्तिरैव—The name of the king of Dashapura. He belonged to the lunar race and was sixth in descent from Bharata. He possessed enormous riches, but he spent them in performing grand sacrifices. So great was the number of animals slaughtered during his reign both in sacrifices as well as for use in his kitchen that a river of blood is supposed to have issued from their hides, which was afterwards, appropriately called

चर्मचती। कीर्ति भूवि सोतोमूर्यापिण्ठां—which is none else but the fame of Rantideva that has assumed the form of a stream on the earth. The name of this river is चर्मचती. See note on रन्तिदेव.

Verse 46. The view as seen by the celestial beings at the time of clouds bending down on the river is described here. It would appear to them like a continuous string of pearls having a sapphire in the middle on the neck of the earth. गगनगतयः—Those that could move in the aerial space. एक—continuous, unbroken.

Verse 47. परिचित—Developed. cf. Rughu. 3-24. तप्रेमपरस्परं स्योपतिपर्यच्छिष्ठत्. But the ordinary meaning ‘Familiar’ would also suit here though this gives a better sense. रुणजाराः—रुणाक्षजाराश्च—Black-antelopes. कुदश्चंपानुगमधुक्तरीमुषाः—The comparison here is very exact, and beautiful, eye balls are compared to bees and the eye to कुद् flowers. As the bee following the Kunda flowers tossed by the wind to and fro appears charming as sitting in the middle part of the flower so by the tossing up of the eye-lash the eyeballs in the middle of the eye appear beautiful. कुद flower appears to be a very favourite one with our poet he makes mention of it in this poem in several places. cf. II. 2, 50, also Sakuntal. 5-19, for similar idea. भ्रमदृश्व तिभांते नच खलुरि-भंकु नैव शशंगोमि हातुम्. आःमविवस्—Thy form, पात्री-कुर्जन्—Making an object, दग्धपुर—North of Avanti on the river चर्मचती perhaps the modern Dholapur—कु—woman in general, it also means a young woman, a daughter-in-law and a wife.

Verse 48. ब्रह्माकर्त-*The region between the two celestial rivers सरस्वती and दृष्टिनी north-west of Hastinapura.* छापा-Shadowy form. शत्रुप्रधनपिशुन-*Indicative of the battle of heroes.* प्रधन-means either battle or destruction in the battle, we might either take it to mean 'the destruction of heroes or the battle of heroes. cf. Sisupal. 1. 75. शत्रुणामनिश्चिवनाशपिशुनः, also, Rughu 1. 58 अग्न्युथानाभिपिशुनः, Vikram 2 14. तुल्यागुरामपिशुनं. कुरुणाभिर्दक्षिण-*Belonging to Kurus, here Kurus means both the Kauravas, and the Pandavas. गांडीव was the particular bow of Arjuna. कुरुक्षेत्र-*An extensive plain near Delhi, the scene of the great war between the Kauravas and the Pandavas (कुरु-is the name of a country situated in the north of India about the modern sight of Delhi).**

Verse 49. रेवतीलिङ्गनाकासु-*Rewati was his wife and अंक- marked with the sign ; hence resembling. cf. II. 23. मद्यात्रांकोय. Wine is always compared to the eyes of women by Sanskrit poets by their having common quality of fascinating the hearts of men, and the mention of Rewati is for the purpose of making it more fascinating as the eyes of one's own beloved are more attractive than those of other women. बन्धुप्रीयासमरविमुखः:- Returning from the battle through his love for both parties. Balarama did not take part in the war between the Kauravas and the Pandavas, and the poet attributes this circumstance to his love for either parties and not to his cowardice. cf. 32. बन्धुप्रीयाभवनशिखिमः etc. अग्निगम-Lit; approach, hence enjoying. लक्ष्मी-Aploughbearer.*

another name of Balarama, the elder brother of Krishna. He was the seventh son of Vasudeva & Devaki but was transferred to the womb of Rohini to save him from the cruelty of Kamsa. He and his brother Krishna were brought up by Nanda in Gokula. He was very powerful and he was attached to the Kauravas, as Krishna to the Pandavas, but in the great Bharatiya war, he sided with neither party. He is represented as dressed in blue clothes (Vide Supra, Verse 64.)

Verse 54. कन्तरलं-Name of a sacred place and the hills adjoining it near Gangadwara cf. तीर्थं कन्तरलं नाम गुणद्वारेऽस्मि ॥ शिलाज-Lord of mountains (is the Himalayas). जन्हु-Name of an ancient king, son of Suhotra, who adopted the river Ganges as his daughter. The river Ganges when brought down from heaven by the austerities of Bhagiratha, was forced to flow over earth, to follow him to lower regions. In its course it inundated the sacrificial ground of king Jahnu who being angry drank up its waters. But the gods and sages and particularly Bhagiratha appeased his anger and he consented to discharge those waters from his ears. Hence the the river is regarded as his daughter and is styled जानहवी, जन्हुकन्या-तनया-हुता, नन्दिनी &c. cf, Raghuvams'a Sarga 8, S'loka 95. सगरतनयस्वर्गसी-पानपंकि-सगर was the name of a king of solar race. He was a son of Bahu and was called Sagara, because he was born together with gara (poison) given to his mother by the other wife of his father. By his wife Sumati, he had 60000 sons. He successfully performed 99 sacrifices, but when

he commenced the hundredth, his sacrificial horse was stolen away by Indra, because success therein would have given the king the seat of Indra and Indra would have been displaced and carried down to Patala. Sagara thereupon commanded his 60,000 sons to search it out. Finding no trace of the animal on earth, they began to dig down towards Patala and in doing this they naturally increased the boundaries of the Ocean which was therefore called Sagara, cf. Raghu-vams'a 13 सर्ग, 3 अं. गुरुसियकोः कपिलेनमेष्ये रसतलं संक-
भितेतुरंगे । तदवसुरीमवदारयत्कुः पूर्वैःकिलयंपत्रिवीधतीनः ॥ meeting with the sage Kapila, they rashly accused him of having stolen their horse, as a punishment for which they were instantly reduced to ashes by that sage. It was after several thousands of years that Bhagiratha succeeded in bringing down to the Patala, the celestial Ganges to water and purify their ashes and thus to convey their souls to heaven, hence the Ganges was as it were the flight of stairs for their souls to ascend Heaven. गौरीवक्खुक्षुटेचना (-भुक्षुटेचना—wrinkles over the eye-brows) frowns on the face of Gauri, out of jealousy towards her cowife, कश्यग्रहणमकर्त्ता॑ ए. who as it were cowed down her husband by her pulling him by the hair with her hand in the shape of waves, cf. Venisamhar 3. 11. 29. केशग्रहः खलुतदाद्वयदाम्य जामः also Kadambari 8. यत्र रतेषुकेशग्रहः. It is said that the Ganges would not come down on the earth, on the ground that no one could bear her force while falling down. Then Siva consenting to bear it, she fell on his head from heaven; thence issued forth through the mountain

Himalayas on the earth and then went to the Patala, cf. Bhartrahari. 3.44. शिरः जार्वि स्वर्गात्.

Verse 51. अद्येन पूर्णद्वंडवी—hanging down in the sky by the hinder half and the fore half touching the river to take in the water. अस्थानीपगत etc.—The water of the Yamuna is black while that of the Ganges is white, consequently the Ganges when it unites with the Yamuna at Allahabad, acquires a sort of beauty by the admixture of these colours. The poet means to say that the Ganges will acquire the same beauty by the dark shadow in it, only difference being that of place which shall not be Allahabad in this case. This appears to be the poet's very favourite idea, cf. Rughu 6.18 कलिदकन्यामयुरां गतापि गङ्गार्मसंसक्तजलैवभा ते.

Verse 52. From 52-56 the poet gives the beautiful description of the Himalayas, which appears to be his special province. cf. Kumar 1.1-17; आसीन is irregular Pr. P. from आस to sit, by मृग is meant करतुरिकामृग—musk-decor, otherwise the production of musk being impossible. नाभि—musk, प्रभव—प्रभयन्यस्मादिति प्रभव—any object from which a thing springs up hence source. विनयन—विनीयतेऽनेति विनयन—The remover cf. Rughu. 6.51 अश्यास्य चाम्भःपृष्ठतोक्षितानि शैलेयगन्धीनिशिल्पतत्त्वानि.

Verse 53. सर्ल—A kind of pine-tree. चमरी—a wild cow whose tail is used as a fan cf. Kumarasambhava 13, cf. Kumar 1.9. विघटितानी सर्लद्रमाणाम् बालव्यजैक्षमर्यगिरिराजशब्दमर्थयुक्तस्त्वर्थनिति also Sisupala-vadha 4-60. बालभार—Tail collected in a bunch. आपन्नातिप्रशमनफलाः—आपन्नानामार्त्तिप्रशमनमेव फलं यासांताः—Having for the fruit the allaying of the

affliction of the distressed. The fourth line
is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3.

Verse 54. शत्रु-A fabulous animal said to have 8 legs and to be stronger than a lion. खांगंगाय लंघयेयुः—might jump and the result of which shall be only the mutilation of their limbs. तुमुल—abundant. The word करक is used both in mas. and neu. and करका in fem. in the same senso, केवा etc is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. किंवा is also a question of appeal, the answer being ‘all’ such are the objects of contempt’.

Verse 55. सिद्धः—A semi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural qualities called Siddhis, it also means inspired sages, the latter meaning is preferable here. करण—means ‘limbs as well as ‘body,’ here the latter meaning is to be taken. Ganas—vide note on verse 37. प्राप्तये कल्पयन्ते—will be fit or adequate to; words having the sense of पर्याप्ति (fitness, sufficiency &c.) govern the dative. cf. Sakuntala 5-8 कल्पयते रक्षणाय. also Vikram 3.1 पश्चात्पुत्रैपद्मतभः कल्पते विश्रमाय. and Kumar. 5.44. विभावीयद्यरुणाय कल्पयते.

Verse 56. कौचक—A species of bamboo. मधुर—agreeably to the ear; संसक्त—In harmony with (the sound produced from the bamboo). There is also another reading संस्कृतमिः—which would mean ‘having sweet voice.’ विपुर्ण—त्रयाणांसमाहारस्त्रिपुर्ण—Three cities of gold, silver and iron in the sky air and earth built for demons by Maya, (These cities were burnt down along with the demons

inhabiting them by Siva at the request of gods) when masculine it also means the demon presiding over these cities cf. Kumarasambhava, 7.48. प्रवीणः संगीयमानत्रिपुरावदानोऽवान् ततार. संगीत-सम्यक्षीनिम् संगीतं—consert, music. अर्थ—materials, apparatus. i. e. thy sound will complete the apparatus of consert.

Verso 57. उपतटम्-तटस्यसर्वांि उपतटम्—adverbial compound. उपतटम्—Entrance or gate for geese going to the lake Manasa, vide note on verse 11. for it is supposed that the geese on their way pass on through this entrance. भृगुपति—ज्ञज्ञ is the name of a sage or it is another name of Jamadagni, and भृगुपति is the name of Paras'urama, a celebrated Brahmana warrior son of Jamadagni and the sixth incarnation of Vishnu, while young, he cut off the head of his mother Renuka at the command of his father when none of his other brothers were willing to do so. Some time after this, the king Kartavirya went to the hermitage of his father in his absence and carried off his cow, on returning home Paras'urama fought with the king and killed him. His sons on hearing this became very angry and repaired to the hermitage and finding Jamadagni alone they shot him dead; when Paras'urama, who was not then also at home, returned, he became very much exasperated and made the dreadful vow of exterminating the whole Kshatriya race. He succeeded in fulfilling this vow and is said to have 'rid the earth thrice-seven times of the royal race.' He was afterwards, defeated by

Rama, son of Das'aratha, though quite a boy of sixteen. (See Raghuvans'a 11. 68—91). He is said to have at one time pierced through the Kraunch mountain being jealous of the might of Kartikeya. cf. Gitagovinda, I. क्वियहृ-धिरमेये जगदपगतपापं स्नपयति पश्चाति शमितभवतापम् । कै-शवधृतभृगुपतिरूपं जयं जगदीशहरे ॥ He is one of the seven Chiranjivins practising penance on the Mahendra mountain. कौशच—The name of a mountain supposed to be the grandson of Himalaya and said to have been pierced by Kartikeya and Paras'urama. मृगुपतियज्ञोवर्म—As Paras'urama is supposed to have pierced it and made a hole, it is naturally the preservation of his fame. तिर्यग्गायामशोभी—As thou wilt bend lengthwise to enter that hole. वर्णि—The name of a celebrated demon. He was Virechana, the son of Prabhada, he was very powerful and oppressed the world very much. They therefore prayed Vishnu, who descended on earth as a son of Kas'yapa and Aditi in the form of a dwarf; he assumed the dress of a mendicant and having gone to Bali prayed him to give him as much earth as he could cover three steps. Bali who was noted for his liberality unhesitatingly acceded to this, apparently simple request. But the Dwarf soon assumed a mighty form and began to measure the three steps. The first step covered the earth, the second, the heaven and not knowing where to place the third, he placed it on Bali's head and sent him and all his legions to Patala and allowed him to be its ruler. Vishnu is said to still guard the door

in Patala. He is one of the seven Chiran-jivins. cf. Raghuvams'a 7. 35. वलिप्रदिष्टां श्रियमा-
ददानं त्रैविकर्म पादमिवेद्वशतुः नियमन—subduing, punishment.
मसतां नियमनान्नराधिष्ठोऽनुययो

Verse 58. दक्षसुख is another name of Ravana, a celebrated demon, king of Lauka and the chief of the Rakshasas. He was the son of Vis'ras by Kesini and so half-brother of Kubera. He was called Paulastya as being the grandson of Pulastya. Lanka was originally occupied by Kubera but Ravana ousted him from it and made it his own capital. He had ten mouths, twenty arms and according to some four legs. (see R. 12. 85 and mali,) He is represented to have practised the most austere penance of the god Brahman for 10000 years in order to propitiate him and to have offered one head at the end of each thousand years. Thus he offered him nine of his heads and was going to offer the tenth when the god was pleased and granted him immunity from death by either god or man. On the strength of this boon, he grew very tyrannical and oppressed all beings, his power became so great that even the gods are said to have acted as his domestic servants. He conquered almost all the gods of the day, but is said to have been imprisoned by Kartavirya for some time when he went to attack his territory. On one occasion, he tried to uplift the Kailasa mountain when S'iva pressed it down so as to crush his fingers under it. He, therefore hymned S'iva for 2000 years so loudly that the God

gave him the name Ravana and freed him from his painful position. Vishnu descended on earth as Rama, the destroyer of this demon, Ravana carried off Rama's wife while he was in a forest passing the years of his exile, and pressed her to become his wife. She remained loyal to her husband and after a hard fight Ravana with his troops of Rakshasas was killed by Rama.

त्रिदशविमितार्दण्णस्य—on account of his possessing crystal form being made up of snow. cf. Kumar 9. 40.
 विलोक्य यत्रस्तिकस्यपिन्नौ तिद्वाकुनाःस्वप्रतिविवमात्र् &c.
 (gods were called Tridashas on account of their being 33 in number.) राशीर्गुह—Laugh is always considered as being white and consequently the poets imagine that this Kailasa mountain is nothing else but the laugh of S'iva collected into a heap.

Verse 59. उत्पश्यामि—look up to, expect; see post 23. सिन्धु—oily, greasy. cf. post 18 ; Malatimadhava 10, 4. भिन्नांजन—collyrium made of many pounded ingredients. cf. Sishupala 12. 68. धना: खणिन । भिन्नांजन वर्णता प्रयान्ति. also Ratnasanhara 3. 5. छेद—pierce, section, cut. (cf. Kumar. 1. 49. बलाहकच्छदविभक्तरागाम् also Raghu. 12. 100) इलमृत—vide note on लंगली verse 52. स्थिमित—steady (cf. Kumar. J. 87, 2. 59, उमारूपेणत्येष्यं संयमरितमित मनः ॥ Baghd. 2, 22., 3. 17;) This is श्रौतैष्टीष्मालकार.

Verse 60. भुजगवलयहिना—Having kept the serpent-bracelet aside (to calm the fears of his wife). S'iva is represented as wearing serpent ornaments. (Gitagovinda 6. Bhaktikavya 3. 22.) कौडाशील—Name of Kailasa, being supposed that it was

created by gods for the diversion of S'iva, along with golden mountain, Mandara and Ganthamadan. cf. जैत्रसः कनकादिक्ष मन्दरो गंधमादनः कीदार्थ निभिताः शामो देहै वैः कीदार्थोऽभवन् (शंभोरस्य) दनहस्ता-B. C, दत्तः इस्ताः यस्ये-to whom support was given. पादचार-going on foot. पादचारणविहरेत्-Might be strolling. भंगी-wave, भक्ति-arrangement, Therefore भंगापक्ति-is the arrangements like wavy steps for भक्ति in this sense see post 19. Raghu. 13. 55. अन्यत्रकालग्रहदत्तपत्रा भक्तिपुरुषान्दनकल्पितेव.

Verse 61. बल्यकुलिकोऽद्धनोऽग्नीर्णतोयं-बल्यानांकुलिकानि तैऽद्धनानि तै-
रुद्धीर्ण तोयं येन B. C, (कुलिका-point. उद्धन-Striking)
that shall have ejected water by being struck
by the points of bracelets (on account of friction). यंत्रधारा गृहत्वंनेयन्ति-यन्त्रेषुधारा तासां गृहत्वं (कुत्रि-
मधारागृहत्वं)-state of being shower-bath-room i. e,
will make thee serve the purpose of shower-
bath-rooms. मोक्ष-Release. धर्मलभ्यस्य-धर्मेलभ्यस्य-
obtained (by them) in hot season. कीदार्थेताः-
Being engaged heart and soul in sports so as
not to mind anything else. भीषये-भी substitutes
आ for इ optionally and takes Atmanepada ter-
minations in the causative if the effect is pro-
duced by the agent, here in the absence of effect
it takes Parasmaipada and also augment आ.

Verse 62. कुर्वन्कामं क्षणमुखपटमेतिमेरावणस्य-क्षेणमुखे पटेनयाप्रीतिस्ती
कुर्वत्-Verily giving delight to the Indra's elephant
at the time of taking water of having a screen
over the face (ऐरावण is another name of ऐरावत्,
Indra's elephant), निविश्-To enjoy, governs
accusative. The mountain Kailasa being your
natural friend, you would be quite at home there,
Natural friendship (attraction) exists between

the following objects:—The cloud and the mountain, the lotus and the sun, the ocean and the moon, the peacock and the cloud, and the wind and the fire. The poet here gives the result that the clouds are attracted by mountains without giving the cause for which vide appendix A. from 58—62. The poet gives the fine description of Kailas for which cf. Kumar. 9. 39. 45.

Verse 63. उत्तर्ग—which means summit here has also an implied meaning as lap, because the यज्ञ is comparing Alaka to a woman sitting on her lover's lap. सत्तगांगादुकूलं—has also double meaning 1st with her garment in the shape of the Ganges dropped down. 2nd with her white garment dropped down. गंगा—The river Ganges most sacred in India (cf. Bhartrihari 2. 10., Raghu. 2. 26, 18. 57.) vide note on verse 54. गंगा is to be taken in the second case to mean 'white' from the waters of the Ganges being white. वःकाले—At the approach, i. e., at thy approach or rainy season. विमाना—has double meaning, 'as applied to Alaka having seven-storied-house' as applied to कामिनी 'free from pride.' The comparison is very exact and striking here, collection of clouds is compared to the hair of a woman and the shower of rain to pearl strings with which they are tied अलका—Name of the capital of Kubera, the lord of Yakshas on a peak of the Himalayas above the peak of Meru. cf. Infra 7.

॥ इति महाकवि श्री कालिदासविरचिते नेघदृते
काठये पूर्णमेघः समाप्तः ॥

उत्तरभेदः

Verse 1. In this verse the lofty places of Alaka are compared with the cloud. So that each attribute that the cloud possesses is shown to have possessed by them, as, lightning is compared with women, rain-bow with pictures, the sound of the drum with the thunder, inward water with crystal floors and the loftiness of the cloud with the height of palaces. अस्तित्वाः-अस्तित्वीयम्-
लिशानेतिखरारीयेषां-whose tops reach the sky.
Houses of gods and kings are called palaces.
सिध्य-agreeable, charming cf. Raghu. 1.36
सिध्यगंपीतिर्नेधाद्म्. Uttaram 2.14, 3.22. तैसोर्भवेषः:
In these particulars cf. Infra 61. तुलयेतु-to match.
In the first eleven verses of this part the poet gives a lively description of Alaka. For a similar description. see Kumar 6.37-46.

Verse 2. त्रीलकमलं-त्रीलर्थं कमलं, lotus taken out of sport.
c. Kumar 684. त्रीलकमलपत्राणि गणयामास पार्वती and
Rugb. 6.13. अनुविद्धस्त्रु-strung or put together
cf. Mrachakatika, सौरभ्यानुविकु, Madrarakhas 3.
कोपानुविद्धि चिंतां नाटयत्, Kumar 3.35, काटागतच्छेष्या-
नुविद्धस् for आननेश्री:-There is another reading
आननश्री: The beauty of the face (has become
pale etc) but to keep harmony with हस्ते, अस्ते
etc. it is better to take आननेश्री: बाल-young, fresh
lotuses are produced in autumn, jasmine flowers
in winter, lodhra flowers in spring, and Kadamba
flowers in rainy seasons consequently the presence
of all these flowers at all times shows the
ever-presence of all seasons in Alaka on account
of its being the land of celestial beings,
cf. Kumar 6.37-46,

Verse (e). This and the following verse seem to be interpolated. डृगीवाः-उन्नता यीवा येषां ते. प्रतिश्वस्तमो-
वृत्तयश्चरण्याख् appos. com. वृत्ति-pervasion, spreading.
cf. Vikram. 2.6 आलोका नात्पतिहत तमीश्वनिरासां प्रजानाम्.

Verse (f). विसेशः-the name of Kubera, as well as of
rich yakshas यौवनादद्य दृश्य नास्ति-cf. Kumar 6.
44. यौवनान्तंवयोयसिन् ॥

Verse 3. सितमणि-may either mean crystal or moon-
stone either meaning being applicable here.
द्वयोविशु-star. छाया-reflection. द्वयोतिषां छाया एव
कुमुमानि. This indicates the never fading beauty
of the drinking saloons cf. Kumar 6.42.
पुङ्कर-The skin of the drum i. e. the place where
it is beaten. रतिफलं-रतिः-फलंयस्य-having for its
end sexual pleasure i. e. giving additional
pleasures to sexual enjoyment, in consequence
of its being taken. Mallinath takes रतिफलं the
name of the wine. लद्धांभीरचानितु-तर धनिरिवगंभीरो-
धनिर्यस्य-Resembling thy thunder in sound cf.
Kumar 6.42 यत्रस्तटिक हम्येषु नक्तमापानभूमिषु । द्वयोतिषां
प्रतिबिम्बानि प्राणुवन्युपहारात्मा ॥

Verse 4. अमरपाठिताः-shows how beautiful they were as
being even solicited by immortals. अनुतटहाँ
-तटस्यसमीपे अनुतटं Adv. com. अनुतटं रोहन्तीयनुतटस्यः
तेषां cf. Kumar. 6. 5. कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगृहैः-
-कनकस्यसिकतामुष्टिभिर्निक्षेपगृहैः-concealed by
putting handfuls over them in the golden
sand. This play probably consisted of making
heaps of sand by handfuls and concealing
under one of these heaps a jewel which was
discovered by another person who does not
know where it is concealed; कनकसिकता-may

either mean gold like yellow sand or sand mixed with golden particles. This and the following were the country sports played by young girls. रासकृष्ण-गूदमणि, तुलयनस्, पिञ्चक-न्दूकारण्डः, and some others. cf. Kumar. 1,29
मंदाकिनी तिकतवेदिकामिः साकन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च etc.

Verse 5. अनिभृत-Tremulous, नीरीबन्ध-Knot of the garment: that is worn: Malati, 2. 5. आक्षिषु-To pull aside, cf. Kumar, 7,58 आग्रादमाक्षिष्य चूर्ण-powder of some perfume. विफलप्रेरणाभवति-Do not produce their desired object; ordinary lamps would be put out by throwing powders at them but as these lamps consisted of light of jewels, cannot be put out by this means, hence their effort was useless. स्मृदा-Being at a loss what to do through shame.

Verse 6. नेत्रु-Guide i. e. one who impels, urger. आग्रभूमिः-highest story. आलेख्यानांदोषमुत्पाद-Defiling the pictures. शंकाशृष्टः-Touched by fear. उद्गार-Mass, stream, (Here is also an implied idea of a paramour having illgal admittance to his beloved who returns from private (secret) exits after defiling her chastity and whose limbs at the time of returning are contracted through fear); धूमोद्गार etc.-cf. माघः 3. 61. त्रादशाः-त्रिमिवद्विषयन्त इति ॥

Verse 7. तन्तुजालावर्णवाः-(तन्तुजाल is the net work), hanging by the net work. त्रसरोधापगमविशदिः-त्रसंटीधस्यापगमन-विशदेति:-clear by the obstruction from clouds like theo being removed. त्रत् may be taken in the sense of त्रादशा व्यालुगन्ति-Take away, remove. रुटजलत्रयन्दितक्षन्दकान्ताः:-moonstones oozing away visible particles of water (चन्द्रकान्त is supposed

to ooze away under the moon) cf. Uttaram 6.
 12 द्रुतिचाहिमरहमावद्गतिषंदकान्तः also Bhatrahari 1.21.
 Malati. 1.24.

Verse 8. केतुनशक्या-अक्षया: so also जग्य-अक्षयाभन्ते-भन्ते निधयै
 येषांते रक्तकौडे-having sweet or agreeable voice
 (from इज्जा-to please). वैभाजाल्यम्, विभाजस्येद् वैभाजं
 तदाल्या यस्य वैभाजाल्यम्. वैभाज-The name of the
 celestial grove, another name for वैचरथ, the
 pleasure garden situated outside the town of
 Alaka. cf. Rughu. 5-60 एको यगी वैचरथप्रदेशान्सी-
 राज्यम्यानपराविदर्भान् उट्टीयमान-
 being panegerised. cf. Rughu. 2.12. शुश्रावकुञ्जेषुयशः स्वमुच्चि रुट्टीयमानं
 बन्दितामि: बद्धाल्याः-Engaged in conversation.
 निविषान्त-Enjoy. cf. Rughu. 6.34. र्घोस्त्रावतोनिर्विशान्ति
 प्रदोषान्-also Rughu 12.1, 4.51; 6.50; 9.36; 13.
 60; 14.80; 18, 3, also Kumar. 1.29. सार्किंडारसं-
 निर्विशान्तिव बाल्ये ॥

Verse 9. गयोङ्कंप-Flurry in walking गःयाङ्कंपःकनककमल
 may mean gold lotuses, or gold-like yellow
 lotuses, as कनकासिकता in Verse II. 6 पत्रछेद-piece
 of tender leaf. पत्रछेद & कमल were the ear
 ornaments of woman in old times- मुक्ता जाल-perhaps
 means collection of pearls strung together that
 is worn by women in their baid of hair a
 chaplet. नैश-निशिपवे नैश-Nocturnal. कामिनी-
 lustful woman that goes to meet her lover of
 her own accord or being requested by her lover
 to the rendezvous generally called अभिसाक्षा.

Verse 10. देव means the god Siva who is a friend of
 Kubera and who is supposed to have fixed
 his abode there out of affection for Kubera.
 साक्षात्-in person and not as an incarnation.

षट्पदरेयम्—having for its string the rows of bees:
 षट्पदा एव रथायस्यतं. cf. Kumar. 4.15. अलिंगकिरनेक
 शस्त्रया गुणहन्ये धनुषो नियोजिता. प्रायक्षाये नवहति भयात्—
 When Cupid had gone to interrupt the con-
 centration of Siva, while practising penance
 on the mountain Himalaya he was burnt
 by the god Siva by the fire of his third
 eye ; then he was propitiated by gods ; ever
 since Cupid has remained without body ;
 cf. Kumar. 3.71, 72. तपःपरामर्शविशुद्धमन्यो खूभूद्विभ्र-
 ण्यमुखस्य तस्य । स्फुरन्तुर्दर्शः सहस्रातीयादशः: रुशानुः किल
 निष्प्रपात ॥ कोचंप्रपो संहर संहरोति यावद्गिरः खेमस्तां चरन्ति ।
 तावन्सवन्दिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावर्णेष्वमदनं चक्षार ॥ and con-
 sequently he is said to be afraid of him.
 संभूतंगप्रहितनयने—By the casting glance accom-
 panied by the knitting of the eye-brow. cf.
 Dassakumar. page 2, कामिलवेष्यमाहे:-कामिन एव
 लक्षणी तेऽ अपोऽपैः—fruitful affections towards their
 mark consisting of lustful persons. तस्यारंभः—
 His work (the work of cupid). षतुरवनिता etc.—
 Amorous plays of a skilful woman serve the
 purpose (do the business) of the bow.

Verse 11. The reason why wine is given here in the list of decorations, appears to be that it produces a sort of charm as decorations do by teaching to the eyes amorous plays. गुणद्विद्—
 Lit. means opening of flowers, i.e. when the flowers are opened, they become fit for use राम comes from रङ्ग—to dye. रङ्गतेऽनेतिरामः There are four sorts of decorations. 1st That to be put on in the hair such as flowers, &c. 2nd. on the body such as ornaments, garlands etc. 3rd. to be worn such as dress.

and 4th. ointment, such as of sandal powder etc. All these here in Alaka could be procured from the desire-yielding tree alone.
कल्पवृक्षः—One of the trees of Indra's paradise supposed to yield all desires. This was one of the fourteen valuable things churned out from the ocean. It is also otherwise called मन्दर.

Verse 12, गृहानुन्नेण—The word गृह is used in Masculine in the plural only. cf. इमेनैगृहाः Mudrarakshasa I. स्फुटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्विन् निरंकभिनयः ; Nai-shadhacharita 2.74. The termination एन applied towards showing direction in the sense of nearness governs the accusative and the ending अ of the noun is dropped before it as पामदलिङेनपूर्वेणावा—To the south or east of the village (in the vicinity). There is another reading यामादुन्नरेण—to justify which, we must take उन्नरेण as an adjective qualifying तीरेण meaning 'gate way which is situated to the north'—अस्मदीय—अस्माकाभिदमस्मदीयम् मुरुपति वनुक्षासु—which was as beautiful as the rain-bow on account of its being made of coloured crystals add being very high so as to touch as it were the cloud. इतकृतनयः—adopted or considered as a son, इतक् is also put at the end, sometimes in this sense. cf. सोऽथ न पुत्रङ्गतः पदर्वीमुगस्ते (जहाति) S'akuntala. 4. 13. इस्तप्रायस्तबकनामितः—Bent down by the clusters which could be reached by the hand, i e., its branches were so bent down as could be reached by the hand. स्तबक—Bunches or clusters. cf. Bhartrihari 2. 108. कुसुमस्तबकस्यैव, Raghu. 13. 32. इमां तटाशोकलतांचतन्वी स्तनाभिरामस्तनकाभिनन्नाम् ॥

Verse 13. मरकतशिलावद्धसेपानभार्गा-Having a stair path constructed of emerald stone. मरकतशिला may be an appositional or Genitive Tatpur. compound : मरकत एवशिला or मरकतस्य शिला वैदूर्य-विद्वे भवः—वैदूर्यः-a kind of gem produced on Vidura mountain. cf. Kumar 7, 10. विन्यस्तवि-दूर्यशिलातलेऽस्मिन् &c. S'ishupal. B. 3. 65. स्त्रिभ-
glossy. cf. पूर्वमेव 18, 39. सन्निहण्ट-There is another reading विमलण्ट (far) but as मानस is situated on the Kailasa mountain, it is better to take सन्निहण्ट. आपप्रेष्य-Even on seeing thee. It was the general supposition that the geese having passed 8 months elsewhere repaired to Manasa lake when the rainy season set in on account of the waters of other places being turbid in that season, while that of the Manasa lake ever remaining clear. Therefore by putting अपि the poet seems to mean that even when they see thee they will not think of going to Manasa as the water of the lake remained equally clear in all seasons व्यपगतशुचः-व्यपगतशुचः येष्यस्ते B. C. आप्णा-To think anxiously.

Verse 14. वैष्टन-fence. मद्योहिन्याः प्रिय-इति, i. e., प्रिय आसीति-as he is the pet of my beloved. कातरेणचेतसा-Frightened heart, frightened because the recollection (though it is of happy circumstance) would bring along with it sorrow (at being separated from such an object as the pet of his beloved). स्फुरित तज्जंते-स्फुरिता तज्जित् यस्य B. c. One possessing flashing lightning. Here the cloud is compared with pleasure mountain his natural colour resembling that of the sapphire on the top lightening with plantain trees

तमेवस्मरामि—I am reminded of no other than love, i. e. thou appearest so very like him that I take thee to be another pleasure-mountain. This is स्मरणालय अलंकार which is thus defined. सदृशानुभवदन्यमूलिसारणमुच्यते—remembering some familiar object by the sight of a similar object.

Verse 15. रक्ताशोक—Read As'oka. There are two species of As'oka, the red and the white one, as the reason of putting रक्त appears to be the exciting of passion. cf. प्रसूनकेरतीकस्तु खेतोरक्षति द्विपा। नद्यसिद्धिकरः श्रेतोरक्तोऽन्नस्मरवर्णनः। This is said, according to the convention of poets, to put forth flowers when struck by a lady with her foot decked with jingling anklets. cf. अदूतसदः कुमु-मान्यशोक.....पादेन नापेक्षत सुररीणा संपर्क्यासाजितनुरुपण Kumar. 3. 26. Raghu. 8. 62. Malavlkagnimitra 3. 12. 16. अद्युमितमशोकं दोहदपेक्षया &c. चलकिसलय &c. केसर—A kind of tree, said accordingly to the convention of poets to put forth blossoms when sprinkled by young women with mouthfuls of wine. cf. बकुलः सीधुगंडुषसेकात् (विकसति). For, the conventions of poets for different trees to blossom by different operation. cf. पादाधाता दशोकसिलककुरबकौ वीक्षणालिगनाम्यां रुदीणा स्पर्शानिर्वयं गुर्विकर-ति बकुलः सीधुगंडुषसेकात् मन्दातो नर्मवाक्यात्यट्टमूदुरसनाच्चंपको वक्रवाताच्छूलौ गीतान्नमेरुर्विकसतिच पुरोनंतनात्कर्णिकरः॥ वृत्ति—hedge. माधवी—a spring creeper with white fragrant flowers. cf. S'akuntala. 3. 7. शोच्याथपि यदर्थ-नाथ मदनाङ्गेष्टियमालश्यते, पञ्चाणामिव शीघ्रणीन महता सृष्टा इत्ता माधवी। पकः and अन्यः—The one and the other. दोहदपेक्षया and मयासह goes with both अशोक and बकुल. I am desirous of both and each of them

for either of the two with me. दोहर-*The desire of plants at the time of budding.* It was supposed by poets that when any particular tree did not bear blossom at its proper time, it would do so by having fulfilled its longing for which see above note on अशोक and केसर.

Verse 16. स्फटिक फलका-स्फटिकमया फलकायस्याः सा B. comp. Having a crystal base. वासयष्टि-वासार्थयष्टि:-perching rod. सुवर्णस्य विकार-सीर्वर्णी-of gold. मूलेमणिभिरद्धा-constructed with emeralds at the base अनतिनींट-not grown very old i.e. young. शिजावलय-bracelets (boughs) producing jingling sound नीलकाण्डः-peacock-यामधास्ते-occupies which. शी, स्था and आस् with आषि govern the accusative of place. cf. पर्णशालामध्यास्य, Ragh. 1.95 द्वितीयमाश्रममध्यासितुंपयः-Vikramory. 5. अयोसिंहासनमध्यासितुंह Mudra 3. भगवत्यापाभिक्षपदमध्यासितम्य. Nalavikayan 1. From तज्जागरं (12) upto the end of this verse the (अलंकार) figure of speech is (उदाचालंकार) which is as follows. लेकातिशयसंपत्ति वर्णनोदान्त-मुच्यते । यद्यापि प्रस्तुतस्यांगं महता चरिते भवेत् ॥ or another definition उदानं वस्तुनः संपन्महतांचोपलक्षणं (a figure of speech which describes supermundane prosperity or an action of one that is great collaterally with the subject in hand, and this should not be mistaken for भाविक (or स्वाभाविक) अलंकार which consists in describing the past or future so vividly that it appears to be actually present. (प्रत्यक्ष इव यद्यावाः क्रियन्ते भूतभाविनः)

Verse 17. साधु is used here in the sense of 'clever one.' दद्य निहितेः-Well kept in mind, not forgotten. लिखितवृष्णौ-लिखिते वृष्णी वृष्णी-Drawn in form. शंख

and पद्म were two of the treasures of Kubera.
The nine treasures were. महापद्मक्षपद्मक्षशङ्खो
मकर कच्छपौ । मुकुद कुन्दनीलाक्ष खर्वक्षनिधयो नव ॥१॥
क्षामछाया-क्षामा छायायस्य-with faded lustre. (splen-
dour on account of his absence. शुर्यपाये etc.
अर्थात्तरन्यास-He compares himself with the sun.
कमल is equal to daylotus पद्म. अभिरूपा-splendour,
beauty.

Verse 18. शीघ्रसंप्राप्तहेतोः-शीघ्रसंप्राप्तएवहेतुस्तस्य-having the ob-
ject of quick descent in view. कलमतनुतांगत्वा-
(कलमस्यतनुविवतनुरुस्य तस्यभावः ताश् (अल्पशरीरता)-having
attained small form. अल्पाल्पभासं-अल्पाल्पभाः यस्याः
of very dim lustre. उद्देश्य-gleam, glimmer
विशुद्धुन्मेषटाईः-विशुद्धुन्मेषएवदृष्टिः ताश्. अंतर्भवनप्रतिता-भवन-
स्यान्तोऽन्तर्भवनं तत्र प्रतितां खद्योतालीविलक्षितनिभां-खद्यो-
तानामाङ्गः तस्य विलक्षितेन समानां. निभ (at the end of
compound only)-Resembling.

Verse 19. इयामा-A kind of woman (according to Malli-
nath.) योवनमःयस्था-a woman in the prime of
Youth. Vide. Naishadha. 3.8, S'ivupal. 8.36,
according to one commentator on Bhattikavya
5.18, and 8.100. of the following description. शीति
मुखोण्णसर्वांगीप्रीप्येण सुखशीतला । तपकांचनवर्णेणा शार्की
इयामेतिक्षयते । It may be taken also in the sense
of dark woman as darkness is also a sort of
agreeable colour शिखरिदशाना-having pointed
teeth. In the science of palmistry it is re-
garded as an indication of her good luck
and the long life of her husband. The verse runs
thus. शिखाःसमानरूपाःसुपक्षयःशिखरिणःशिघ्राः । दन्ताः
भवनियासांतासांप्रदेजग्रस्वर्म् ।
तांबुलरसरक्तानां रक्षुभासः समोदयः । यस्याः शिखरिणो दन्ताः
क्षिरं शीतितत्प्रतिः ॥ क्षाम is irregular P. P. from

स्त्री. emaciated cf. post. 17. क्षाम च्छायमभवनमधुना etc. चकितहरिणप्रेक्षणा This is the sign of her belonging to the first of four classes (viz. पश्चिनी, शशिवी, हस्तिनी, चित्रिनी) in which writers on erotic science divide a woman. The रतिरंजनी thus defines her :—भवतिकमलनेत्रा नासिकामुद्रनन्दा अविल कुषयुम्मा चारुकेतालिशांगी मृदुबचनसुशीला गतिवाद्यानुरक्ता सकल ततुषुवेशा पश्चिनी पश्चायापा ॥ also चकितेमृगदृशामे प्रान्तरक्ते बनेत्रे । निमननामिः This is the indication of exuberance of passion (lust) in erotic science श्रीणीभारादलसगमना of slow gait in consequence of the unwildness of the bullocks and not through any defect therein। स्त्रीमध्यांस्तोकनम्ना lightly bent on account of breast and not through any defect in stature. आद्यासुष्टिः First creation, (generally persons show their utmost skill in their first attempt that its success might pave the way in the world for them, consequently here आद्यासुष्टिः means creation on which the Creator has expended all his skill and not to be taken bad for want of practice. In expressions like युक्ति विषय, धनविषय, विषय—In reference to, 'with respect to' For our poet's idea of a woman's beauty, we might well compare the following verse. Malavikagnimitra, 2. 3.

दीर्घोक्तं शरदिन्दुकानितवदनं बाहूनतावसयौः संक्षिप्तं निविदीन्न-
तसुरः पार्वते प्रमृष्टे इव ॥ मध्यपाणिमितो नितांकिजधनं पादावरालंगुली
छन्दोनतीयतर्थं थैवमनसःः भिष्टंतथास्यावपुः ॥ For a similar
idea cf. Sakutata 2. 9. चित्रे निवेद्यपरिकल्पितसत्त्वयोगा,
रूपीच्छयेन मनसा विधिना रुतातु ॥ ख्लारलमृष्टिरपराप्रति-
भातिसामै, धातुर्विमुत्वमनुविन्यवपुक्षतस्याः ॥

Verse 20. परिमितकथां-परिमिता कथायस्याःसा—One whose talk is measured. चक्रवर्की—Ruddy goose. The couple

of ruddy goose is proverbially known to be so very fond of each other as not to bear the slightest separation consequently separation to them would be most painful cf. Sakuntala, act. 4. नलिनी पत्रान्तरिमपि सङ्खमपद्यन्यातुरया चकवाक्यारौति also Raghu, 3. 24. रथांगनोनोरिव भावबंधनं बभूवयत् प्रेमपरस्याश्रयम् गाढोऽकाञ्छास्-(उक्तांठास्)-regret caused by missing anything or person. cf. रथोचलभ्यविषयेवेदना महतीतुया । संशोषणीतु मात्राणां तामुकंडास् विदुवृधाः । गाढ from ग्रह-Unfathomable, deep. गाढा उक्तांठास् यस्यासा cf. Mal, 1. 15. तिशिररथितास् पद्मार्नीवा-Like the frost beaten (troubled by frost) lotus. वा is used in the sense of इव here. cf. पद्मानाशिरोभयम्.

Verse 21. प्रबलहृदितोच्छूननेत्रं-प्रबलहृदिते नीन्धूने नैवे यस्यतत्-B. C. having the eyes swollen by excessive weeping. (धून P. P. from ध्वि-Swollen) भिज्वणधिरस्त्वा (or रौष्ट्वा)-भिज्वर्णेऽधरो (तै) ओ यस्यतत्-having the lower lip with its colour changed. ओष्ट in a compound optionally substitutes ओ for both the vowels when the preceding word ends in a vowel; as विष्व ओष्ट-विष्वे (or वैष्वे) एः, हस्तन्यस्त्वा placed on the (palm of the) hand. This shows the uneasy state of mind, persons (generally women) when wholly engrossed in care and anxiety place their face on the palm of their hand and think. लंबालक्कनादसकलव्यक्ति-Not wholly visible by the hair falling on it cf. Vikram, 3. 6., अलेक्संयमनादिलोचने ect. The hair not being tied into braid, would fall on her face and thus cover it partially. It seems to be the custom in ancient time not to tie the hair into braid when the husband was away from home. It would be tied again on the return of the hus-

ad. वदनुसरणेकिष्टकान्तो-तवानुसरणेन क्रिष्ण कान्तिर्यस्य-
B.C. whose lustre shall have faded away by thy
following him. i.e. by thy obstruction. देन्यस्-सा
चनीयांदरां, Lamentable state. तूनस्-In all proba-
bility.

Verse 22. आलंक-Range of sight. आलंकेतेनिषतति-Will fall
within the range of thy sight, i. e., will be seen
by you. पुता-Presently, soon पुता is used to show
the past as well as future time. सादृश्यम्-Like-
ness, भावगत्यम्-conceiving in mind, Because she
not having seen his thin form which had become
so in separation must conceive it in her thought
and cannot portray as seen before when he was
in her company. भर्तुःस्मरसे-Dost thou remember
the lord with regret, because स्मृ in the sense of
remembering with regret takes the genitive of the
object, in ordinary sense accusative. भर्तरस्मरामि-
I remember the lord. भर्तुःस्मरामि-I remember him
with regret. The motive for regret is implied
in the words रसिक and प्रिया i. e. You were loved
by him and you could appreciate the favour,
consequently his memory must cause sorrow in
your mind. कवचित् is interrogative in form and
expresses some hope on the part of the speaker.

Verse 23. मलिनवसने-The wearing garment would be dirty
in consequence of my absence. In the absence
of their lovers women were indifferent to these
things, मद्गोत्रांकस्-मम गोत्रमंकयस्मिन् bearing the
traces of my name. (गोत्र in the sense of name
cf. Naishadha 1. 30). विरचितपदं-विरचितानि पदानि-
यस्य तत्-पद-a line of a stanza. cf. Supra. 40.
तामुकंठाविरचित पदं मनुखेनैदमाह also Malavika. 5. 2
विरचितपदं वीरपीत्यासुरोपमसृष्टिभिः उदगातुकामा-उच्चर्गातुकामा-

यस्याः The infinitives with न् dropped are used with क्षम and मनः in the sense of 'wishing.' नयनसलिलैः-tears used by the sorrow on account of my separation. सारथिनाः-Having put into tune. स्वयमपिक्तां-Though uttered by her (often) consequently not liable to be forgotten. मूर्च्छनासु-Tune, intonation, the rise and fall of sounds conducting the air and harmony through the keys in a pleasing manner. cf. Sis'upal 1. 10. रुक्षीयवद् यामनिरोष मूर्च्छना. It is thus defined. क्षम-स्वराणां सप्तानामार्दोहधापरोहणम् । सामूर्च्छेन्युच्यते यामस्था एता-सप्तसप्तच (मुच्छा and मूर्च्छना) are used synonymously.

Verse 24. विरहदिवस्यस्थापितस्यावयः-विरहस्यादिवसत् निवितस्यकालस्य
—of the period determined from the day of separation i. e. she must have calculated on the first day of the separation the total number of days and then as the days rolled on, she must be deducting those days that had passed from the total number of days. देहलोदत्तपुष्टैः—Supports this interpretation. She must have heaped flowers on threshold representing the total number of days and throwing down one by one as days passed on. The flowers on the threshold representing the days to be passed and these below the days passed. (दत्त—Heaped or collected परिगणनयाविन्यस्यंती—counting. Lit. putting down by way of calculation such as one, two &c. मनसंभोगम्—The carnal enjoyment with me (not actual but as conceived in the mind); हृदयनिहितारंभम्—May be interpreted in two ways. हृदये निहित आरभोयस्य i. e. the plan of commencement of which she had thought in mind, or हृदयनिहिता आरंभ (इंवनादयी व्यापारः) यस्य—The preliminary stages of

which she had already begun to enjoy in the mind, विन्यशन्ती and आसादगन्ती are adjectives qualifying सा in the preceding stanza. विनोदः—कालयापनीपायः—Interesting occupations to while away time, cf. Sakuntala, 2. 5. स्त्रिभवीक्षितमन्यतोऽपि &c, सर्वे तत्किल मन्त्रयणमही कामी सरतां पश्यति.

Verse 25. सश्याताराम् &c. There appears a break here the sentence यथात्रौपीडेण्टु being suppressed. But the suppression is most touching as showing the feelings of Yaksha by the very remembrance of रात्रौ. The word रात्रौ to be expressed along with the sentence यथापीडेण्टु pictures to his mind the lamentable condition of his wife which he at once begins to express without finishing the first sentence, such a break we have also in Uttarama, when वासन्ती after repeating the lines beginning with त्वहजीवितं त्वमसिपददयं द्वितीयं &c. at once stops and opens quite a new subject, cf. Uttara, 3. 26. सर्वां-पाताम—engaged in occupations like those mentioned in 2 verses 22, 23 and 24. गुरुतर—heavier than that at day time. निवनोद्य—having no occupation to divert her mind to. cf. प्रायेण—विनोद—last verse. अलम्—पर्याप्तम् completely, सात्त्वम्—The use of सात्त्वम् is to do away with any doubt as to how to reach another's wife at night time. उन्निद्राम्—उसृष्टा निद्रापया. B. Sleepless. सुखा यितुं cf. सखा धात्री च पितरो मित्रदूत शुकादयः । सुखयर्ते इकथनमुखोपायो वियोगिनमिति (रमाकरे) For the idea of this verse e. f. Vikram, 3. 4. कार्यान्तितोऽकंडं दिनं मयान्तिमनति हच्छेण । अविनाददीर्घयामा कथंतु रात्रिगमयितव्या—

Verse G. This and the following verse appear to be interpolations. The style and the repetition of the same ideas as occurring in verses 25 and 26.

clearly show this एक प्रवृत्ति-एक प्रवृत्ति याहा—having the same resemblance, differing little. प्रवृत्ति—Tendency, application.

Verse H. अन्वेष्याम्—To be found out, as there would be no lamp there and the light of the moon would be covered by thee. पर्यक्—generally means couch or sofa; but as we have अवनिश्चयां in verse 25 we must take it in the more general sense of 'bed.' अपमित नदेन कर्णामोक्ष्यम्—which is to be loosened by the hand having untrimmed nails. It seems to be the custom that the braid once tied before departure of the husband was not to be loosened till his arrival which then was to be loosened by his hand, the nails of which are untrimmed while away from home. एकरोपी—Single braid of hair (worn by a woman as a mark of separation from her husband). Vide verse 29. which has the same idea as this.

Verse 26. विरहशयन—Bed used in separation which is generally not a splendid one but one very wretched such as straw-bed &c. सञ्जिष्णा—lit. planted lying. प्राचीमूल—corner of the rising mountain. इच्छारति—इच्छया रतानि रतानि (मध्यमपदलोपी). तामेव—This night cannot be the same as that enjoyed in his company; but it simply means one of the like sort. विरहमहर्त्तीविरहेणमहर्त्तीन् प्रतीयमानाम् appearing long in consequence of separation. In sorrow or when one has nothing to do, time appears long and very tedious; while on the contrary when one is happy or busily engaged the same appears very short.

Verse 27. पूर्वीन्या Thinking that they would be delighting as before तथैवं as before, as gone, without

enjoying खेदात् Through disgust पश्मन् Eyelash, cf. Raghu 19th, 11, 36. प्रबुद्धां opened (in the case of the lotus) and (awake in the case of yaksha's wife). So also, सप्ताम्—closed (lotus) in sleep (yaksha's wife). सानेऽन्हिव etc. as she will simply shut her eye being disgusted to look at the rays but as excessive anxiety will not allow her sleep, she will appear like a land-growing lotus on a cloudy day which opens in the sun, and closes at night when it will be half opened in consequence of the disappearance of the sun and the absence of night.

Verso 28. अधरकिसलयङ्केशिना—distressing the tender sprout in the shape of lower lip (i. e. sprout like lower lip ; For अधरकिसलय cf. Sakuntata 1.21 अथर किसलयरागः) i. e. hot in consequence of sorrow. विकिपतीम्—Blowing aside by the hot wind from the month शुद्धस्तानात्—Simple (without first applying fragrant oil, ointment etc.) bathing. and शुद्धस्तान is the sign of purity. and women in those times must have observing abstinence from things of enjoyment and leading a pure life in the absence of their husband, such as not to apply oil and form into braid the hair, put aside ornaments and costly dresses propitiating the deities for the sake of the safe returning of their husbands etc. cf. बलिभ्याकुल in verse 22, मलिनवसने उत्सगे in 23, अवनिशयर्णा in 25, आद्य बद्धा विरहदिवसेया-शिखा—etc-29. and सन्यसाभरणा in 30, पहस्तु आगं-डल्लबद्दलम्—The hair were stiff and hanaing upto the cheeks in consequence of simple bathings, गुड़—cheek, cf. Kumar. 787. Sakuntata 6.17, and Sisupal. 12.54. उपर्णी used intransitively in the

sense of approach, come near." नयनसङ्गे पीडहृदा-
षकाशाम् - नयनसलिलस्योत्तेनरुद्धोषकाशोयस्यास्ति - whose
entrance (scope) is obstructed by the gush of
tears. अवकाश-scope, entrance cf. (छाया) शुद्धेनदर्प-
णतलेसुभावकाशा. Sakuntala 7. 52. लभावक शो मैममने-
रथः-५. १. उ-पीड-gush, gushing flow cf. पूरीत्येष-
तदग्रस्य परिवाह : प्रतिक्रिया. Uttarama 3. 20 also, cf.
Malati: 6 7.

Verse 29. बद्धः Simply tied up without forming into braid शमहिता-without the chaplet; sign of abstinence of things of enjoyment. cf. शुद्धस्तान last verse. विगलितशुचा - विगलताशुक् यस्य-Freed from sorrow as being again able to enjoy the company of my beloved. मयोद्देष्टनीयाम्-The simple braid tied by me on the first day of separation is to be loosened by me at the end of the curse. स्पर्श इष्टै-giving pain at the root when touched (on account of being without oil). अयमितनसै-having untrimmed nails. This is also a mark of purity. Many sages and persons devoted to the service of Gods do not trim their nails till the period of devotion is over. गंडाभीभात्-From the expanse of the cheek (from the broad cheeck) cf. Malati. 3. 8, 4. 10 ; 5. 11; Bh. 3. 42,86 भवामोगौद्विग्राः एकवर्णीम्-a single braid of hair (worn by a woman as a mark of separation from her husband.

Verse 30. संन्यस्ताभण्ट-सन्यस्तान्याभण्टापि यस्मात्-cf, Sakuntala 6. 6. प्रन्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः Vide note on शुद्धस्तान Verse 28. शश्योन्संग-
In the middle of the bed cf. Kumar 1. 10. दरिग्हो-संगनिषक्तमास; कर्णोन्संग. Kadambari, 15. दुःखुःखेन-In a [quite] uneasy manner. Repetition shows intensity; प्रायः सर्वे etc, अर्थान्तरन्यास

vide note, Verse 1.6 करुणात्मि—state of being compassionate i.e., moved or sympathetic. आदी-न्तरान्मा—Lit. one having the interior portion wet. (applicable to cloud), hence one whose heart is compassionate.

Verse 31. संभृतसेहसु-संभृतसेह यस्मिन्—Full of love or loving. प्रथमविरेण—In the first separation. First separation would be more unbearable than the subsequent ones as persons accustom themselves to it by practice and hence feel less and less, the more they are accustomed to it. वाचाल—talkative, boastful. सुभगंमन्यगाव—सुभगंमन्यः (सुभग-मान्माने मन्यतइति)—One who considers himself fortunate—तरयापः—The state of considering myself fortunate (मन्य at the end of a compound means ‘considering himself to be) cf. वंशितमन्य—One who considers himself wise. वाचाल etc.—Do not think that I swagger so through pride (on account of having a very high opinion of myself. प्रःयसे—after this, substitute भविष्यति—will be before your eye; will be clear.

Verse 32. अपांगप्रसर—The free motion of the outer corner; प्रसर—free motion cf. रघुवंश 8.23. प्रतिपिद्धप्रसरेषुशाकु-
शुष्ठोदियेषु च and 16.20. विच्छिन्नप्रसरागवाक्यः—also
Mudra 3.5 and Hitopadesha, 1.186. (अपांग—outer
corner of the eye) cf. S'akuntala, 1.24. विनये-
नवारितप्रसरः मदुनः प्रयादेशादिस्मृत भूविल्प्रसम्—with the
play of its eye-brows forgotten on account of
the rejection of wine, cf. Infra 3.11. मधुनयनयो—
विभ्रमादेशादक्षम्. Wine is supposed to teach the
amorous plays to the eye-brows of women, i.e.,
Under the influence of wind they are more
amorous. अंजनसेहगूण्यम्—अंजनसेहस्तेव गूण्यम्—Void

of the gloss of collyrium. प्रयादेशात् etc.—I have followed Malinatha in translating this line, taking आपि in the sense of ‘moreover,’ but another meaning also appears possible and more elegant, namely, by taking ए as connecting the first with second line and constructing the remaining portion thus: मधुनः प्रयादेशादपि अविसृतभू-
विलसं—and with the play of its eye-brows not forgotten though wine was rejected; i.e. though she did not use wine as a sign of keeping up sorrow caused by separation, her eyes were as amorous as before. Wine being supposed the necessary complement which gives amorous play to the eye-brows, she was so, even without it. This adds more grace to her beauty than the meaning taken by Mallinatha for प्रयादेश used in this sense. cf. supra. 51. also Sakuntala. 6.9, इतःप्रयादेशाद्यजनमनुगन्तु व्यवसिता. उपरि स्थदि-
उपरि (रक्षिभागे) स्थंदते (स्फुरति) इन्दुरिस्थंदि—Throbbing in the above region. The following are given the foretokens of the throbbings of several parts of the body:—स्थन्दान्मूर्खिच्छवलाभं भाले पट्टे
शुभं भूवि। इष्टप्राप्ति दृशोरुर्ध्वमापकं शानिराजुयात्। नयम
should be taken to mean ‘left eye’ as left part of women and the right of men is considered best and any prognostication is to be observed on this principle. cf. वामभागरतु भारीणां पुंसां शेषस्तु
दक्षिणः।

Verse 33. ममेमानि मदीयते!—Belonging to me. मुक्ताजाकं—
waist-band knit together by pearls. देवगन्धा—By decree of fate and हरत सं वाहनानां—इस्तेन संवाहनानि—
हस्तसंवाहनानि तेषां—Shampoo with the hand. of
Sakuntala. 3.18, अङ्गे निधायकर्मोरुथासुखंते, संवाहयामि

चरणातुतपदातामौ ॥ सरसकदलंसरंभमौरः—Yellowish like the trunk of the juicy planlain tree or the dried up one has not got gracefully yellowish colour cf. गौरोचिनकिप. नितान्तर्गैरि. Kumar. 7.17. also Raghu. 6.65. कौराणे गर्वे कदावि न कुर्याः ॥ The throbbing of the thigh is an indication of getting the union of the husband ere long.

Verse 34. लन्धनिद्रासुवा-लञ्जं निद्रा सुखयथा B. c. By whom the pleasure of sleep is got, i.e. enjoying the pleasure of sleep. अन्वास्य—Seating thyself near her (Governs acc.) cf. Raghu. 2.24. तांत्रिकं कन्यस्तबलि प्रदीपभन्वास्य etc. याममात्रं-मात्रं—a measure whether of length, breadth, height, size, space distance or number. cf. also क्षनमात्रं निमिषमात्रं—the space of an instant. So याममात्रं—means the space of याम (throd hovrs) but here याम appears to have been used in the indefinite sense of ‘time.’ It is Bah. Com. यामःमात्रं यस्य (a time) whose measure is याम i.e. for a time—सहस्र—Wait upon (her). Though there seems no connection between the first two and the second two lines from the construction as it is, yet it appears better to take the last two lines as the reason for ‘waiting,’ taking इति ‘understood.’ That there might not be, etc. गाठोपगूढमूगाढंचतुप—गूढं थ. apps. comp. close embrace; Rughu. 18.28. पूर्वानुभूतं कल्पीतरं तवोपगूढमूस्मरता. सदा: काञ्छन्युत भुजलं तापान्विः—सदा: कैठाच्यूता भुजलतयो धन्वि यस्यतस्—one in which the firm grasp of her arms round my neck will be abruptly loosened.

Verse 35. तामनिलेनोथाप—Rousing her by the wind i.e. by fanning; this shows her superiority. cf. Sakuntala. 3.18, किशीतलैः ह्लमविनोदिभिराद् शाताः, सजारथामिन्

नोलेनीदलतालवृन्दैः: Because persons in deep sleep are generally roused from their sleep not by calling them out but by resorting to any of the following means, viz: By generally rubbing the feet or by fanning on the breast or by sweet song in the ear, cf. मूढुभिमदैः पादे शीतैः व्यजनेस्तनौ । शृतोच मधुरेणीतैनिद्रातोबोधयेन्प्रमुख । जालक-*bud*, cf. post 26. यूथिकानि जालकानि. प्रन्यथरसां-Revived, refreshed, विशुद्धगर्भः-विशुद्धगर्भेयस्यसः:-B. C.-Keeping it inside, i.e. not exposing it so that she may not be frightened. स्तिमित नयनां-स्तिमिते नयने यस्याःशा-With her eyes steady or fixed, cf. Infru. 1.35. Kumar. 2.59. संयमस्तिमितमनः Ragh. 3. 17. निवात पद्मास्तिमिते न चकुषा, also U. 6.25. Steady eye on account of surprise who thou the stranger might be. धीरः-Looking grave in order to create confidence in her धीरस्तिनितवच्छै-taken together would mean by words consisting of thy deep thundering, धीराणिस्तमितानि तान्प्रेक्षवचनानि for धीर in the sense of 'deep' cf. Raghu. 3.43,59. and Uttaram. 6.17. सन्तनाथ-सनाथ here simply means 'occupied, मानिनी-Proud woman, a woman possessed of self-respect cf. Kumar. 5.53. इयमानिनी पिनाकपाणी पतिमातृमिच्छति. Raghu. 13.38. एतन्मुनेमानिनि मार्घकर्णः पञ्चाप्सरोनाम विहारवारि.

Verse. 36. अविधवा-विगतोधोयस्याः सा विधवा अविधवा-one whose husband is yet living. Kalidasa is very happy and accurate in his choice of words. The very first word that he puts in the mouth of the cloud in addressing Yaksha's wife is such a one as would cheer up and support her life. When she hears himself addressed as अविधवे she would at once know that her husband is living

and that the message imports some happy news from him, इदत्तिर्हेतुः-हृदये निहृतै-Kept at heart i. e. not forgotten, exact वृद्ध-Multitude, host. cf. Raghu. 12. 102. अनुगतिमलिंदैः &c. वरयति hastens homewards to support the life of their wives which would be unbearable to them at the appearance of the clouds in the absence of their husbands. cf. post.

4. part I प्रथासन्नेनभसिदयिता जीवितांलबनार्थं प्राप्तिर्हो-persons gone abroad, or being on a journey, from प्राप्तिर्हो-away and उपित्-lived. मन्द्रस्तिर्हेत्विनिमिः-cf. Kiratarjuniya, 16. ३.-पशोदमन्द्रधनिना धरित्रीष् also Raghu मन्द्रधनियजितयामतृथः आगतंविमांद्वासकाने-अवतानंविनाना मोक्षं उत्तुकाने. They are अवल (helpless) because they are to depend even for the liberation of their braid of hair on their husbands gone out vide note on No. 29. आदोवद्धा etc. cf. Kumar. 2. 61. मोक्षयतेसुरबन्दनिना वैणीर्वर्णर्थविशूतिभिः ॥

Verse 37. पवनतनयं मैथिलीव-When Sita (Maithili) was taken away by Ravana to Lanka, Rama had sent Maruti (the son of the wind) with a token of recognition to her for cheering her up. This allusion leads us to think that the poet had, at the time of writing this poem, in his mind the message sent by Rama through Maruti to Sita. The poet also makes mention of this fact in Raghu, 12. 61, 62. दृष्टिचिनिता तेन लकाया राससीरुता । जानकी विष्वल्लीभि पर्तिव महोगधिः ॥ ६१ ॥ तयेभर्तुरभिज्ञानं-मंगुलीयदैकीपः । प्रथाद्गतमिवानुजीस्तदानेदाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥ उन्मुखां-उद्गतंमुखंयस्याःसा-With her face turned upwards (through curiosity to hear her husband's intelligence) cf. part. I 4. अद्वैतांगंहरति पवनःकिंस्विद्युन्मुखभिः also Raghu 1. 39. रथनेभि स्वनोन्मुखैःशिखं-

डिनि: and 11. 26. उक्तंत्रोच्चुसितहदया-उक्तयोच्चुसितं
हृष्यं यस्याः साः—with her heart heaving (swelling)
through curiosity (to hear the news). This gives
the reason for her being उन्मुखी अस्मापरम्—Further
than is said in verse 36. कान्तोदत्।—The intelligence
of the husband, cf. Raghu, 12. 66. शुत्रारामःप्रियो-
दन्तम् सुदृपनतः—The word सुदृप् is put to indicate
the absence of mistatement. संगमात्किंचदून—Is little
less than actual union, i. e. gives nearly the same
sati-satisfaction as the union of the husband. सोम्यसी-
मन्तांनाम् etc. is अर्थान्तरन्यास, vide note on verse 3,
part I. In quoting the example of Maruti and
Sita Yaksha also shows the chastity of his wife
and the pure and necessary qualities in the cloud
for a fit messenger. They are mentioned in रसा-
कट as ब्रह्माचारी बलधीरेमायावर्मानवर्जितः । धीमानुदारो निश्चिवं
वज्रादुत्तिष्ठयांगर्वेत् ॥

Verse 38. आत्मनश्चोपकर्तु—To make thyself blessed (happy)
by obliging others. उपकर्तु is generally used with
the genitive, cf. Kiratarjuniya 7. 28. सात्कर्मीस्पृकुरुते
यथा परंपरा also 8. 13. and Sisupal 20. 74. उपकर्त्य
निसर्गतःपरेषामुपराधन्न हिकुर्वते महान्त—also शहिर्द—साधूनामुपकर्तु
लक्षणी द्रष्टु विहायसा गतु । न कुरुहलिकस्य मनक्षरितं च महान्मनां
श्रेत्रम् ॥ पूर्वभाष्यम्—Introductory speech, सुलभाविष्यदाम्—
सुलभा विषदोयेषांतेषांम्—For whom calamities are ever
ready i. e. who are a constant pray to calamities
पूर्वभाष्यम् etc. is अर्थान्तरन्यास.

Verse 39. अविरतोऽकठश्च—suffering incessant pang. तेःसंकल्पे-
विशाति—He unites himself with thee by the ideals
known to himself i. e. he brings in his mind thy
form emaciated and unites his one under the
same condition with thine i. e. he brings before
the eye of his mind, the ideal of thy form as

suggested by his own forms and enjoys the pleasure of the union with that form. Because there existed the same love of each for the other, he concludes that she must have undergone the same changes that he has undergone.

Verse 40. शब्दलयंयम्-शब्दनरगतुं योग्यम्-could be expressed in words, i. e. which could be spoken loudly. लोल-लालस-eager. cf. part 61. part I Sisupal I 61 ; 8 46 ; 10 66 Raghu. 7 २३ ; 9 ३७. श्रवणविषय-मतिकान्तः-gone beyond the range of hearing ; cf. वृत्तमेनश्रवणविषयप्राप्तिमा. डक्टरविरचितपदम्-डक्टरविरचिता निपदानेयस्यत्-The lines of which are composed in the disturbed state of mind. पद also may be taken to mean a sentence.' cf. part 23. P- Mala vikagnimitra. 5 2. Sakuntala. 5. 15.

Verse 41. There are four remedies of amusing for persons separated from their beloveds. They are:—सदृश्यप्रतिकृतिसप्तरशन तदंगसर्ज. i. e. looking at similar object, at her picture drawn, seeing her in dream, or the touch of the object. It is thus described in गुणतत्काः:-विधेयावस्थासु प्रियजनसदृशनुभवनं तत्तथित्रं कर्मस्तपनसमये दर्शनमपितंदरशपृष्ठानामुग्रतत्तस्तरवर्णसपि प्रतीकारोऽनहृष्टव्यक्तिगतसांकेपिगदितः ॥ The poet gives them in order in verses 41, 42, and 44. इयाम-Priyangi creeper. The stature of a woman is generally compared to the creeper. cf. Malavikagnimitra. 2. 7. कन्वाइयामाविटपसदृशं सस्तमुक्तेद्वितीयम्. Hence it must have come to apply to a beautiful woman. cf. part 21 P. चकितिर्णी प्रेक्षणे दृष्टिगतम्-The glance in frightened deer. The glances of a woman are usually compared

to the look of a deer or a frightened deer. cf. Mrachakatika 1. 17. व्याधानुसारर्चकताहिर्णीवयासि. also Raghu, 18. 18. मार्गे सूर्योक्तिने दृष्टिपातं कुरुत्व Mallinath's taking पात to mean प्रभा appears unnecessary, it simply means, throwing, दृष्टिपात-Throwing of the glance. वक्तन्त्रायां शशिनि-द्याया is equal to beauty. The face of a woman is compared to the moon हन्त- is here used showing grief, in the sense of oh, alas ; besides it is used in the other senses, as joy compassion or pity, as an introductory particle. चाहि-Oh. thou hot tempered one ! (used in good sense) Yaksha uses the word 'चाहि' to show that she being hot tempered one, might get angry even for comparing these objects to her and by putting आज्ञित, he requests her as it were not to do so. cf. Raghu, 8. 59. कलमन्द्यभूतासुभाजितं कलहंसीभूमदालसंगतम् पृष्ठतीर्थ विलोल मीक्षितं प्रवनाघूतलतासुविभ्रमः ॥ for the idea of this verse.

Verse 42. प्रणयकुर्वतां-प्रणयेनकुर्वितां-Feigning anger through excessive love. धातुराग-धृतिव एवरागः (धातु red mineral राग colour)-colours consisting of red minerals आग्नाने यागत्वं चरणप्रतितं कर्तुमिद्धामि while I try to draw myself also in the picture as fallen prostrate at thy feet रुतान्त-Generally god of death. It also means 'fate in which sense it is used here, i. e; who can bring out the end. For the idea of the verse compare Dushyanta's lamentation over the picture of Sakuntala that was drawn by him. S'.6.22. प्रजागरन्धिकांभूतस्तस्याः स्वप्नेसमागमः । बालप्रतुनददायेतांद्रष्टुविवरगतामपि ॥ 2nd remedy of amusement of love-lorn person, see; note, II. 41.

Verse 43. आकाशप्रहितमूर्जे-आकाशोप्रभिहितौ मुजौरेन-B. C.-With arms stretched out in the vacuum (for embracing thee) स्वप्नसंदर्शन-सुप्तस्पविज्ञानं स्वप्नः तत्संदर्शनम्-consciousness in sleep. स्वल्लिदेता-Silvan deity. नखलुन्-Favourite expression of Kalidasa. of putting two negatives to show dead certainty cf. Malavika, 1. 11. नचनगरिजितो &c. also Sakuntala 3. 8. नयं नवश्यति. मुक्तास्थूला तस्किसलयेष्वथुलेशाःपतनित्-The drops of tears as big as pearls will fall on the tender leaves (sprouts) of trees. The natural reason why yaksha says that the drops will fall on the leaves of trees appears to be that the drops when they fall on tender leaves assume the form of pearls and their magnitude could be very easily calculated in order to justify his remark मुक्तास्थूला he seems to use the expression. But Mallinath also attaches some reason from palmistry that in order to avoid the prediction os Yaksha's death if they were to fall on the ground he uses the expression तस्किसलेषु by giving the following quotation महा-मणुरुद्द-वानाशुगातःक्षितौयदि । देशभन्तशोमहादुःखं नरणं च भवेदुवम् । and saying क्षितौदेवताशुपात निषेधनाद्यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तस्किसलयेषु पतन्तीयुक्तम्. This is the 3rd remedy of amusement in separation. Vide note Verse 41. P. II. cf. with this, Raghu, 8.70 विलगन्निति कांसलाधिः, करुणार्घादितं प्रियां प्रति । अकरोर्युथिवीरहान् विलुतशाखारसबाण्य दुर्दिनान्.

Verse 44. किञ्चलयुपुट्-The fold of the sprouts i.e. the cup like sprouts cf. R. 9.68. तस्यकर्कशाविहारसंभवं स्वेदमानन-विलग्नजालकं । आच्चाम सतुरारशीकरो भिन्नपद्मवुटीवनानिलः ॥ also Malavikagnimitra 3. 9, सृति-Flow. cf. Kumar, 16. पदं तुषरं सृतिधौतरं-to. also. Raghu, 16. 44

वाष्पवृष्टि हिमस्तुति हेमवर्ती सप्तर्ज. Kumar 1. 9. स्तुतक्षीरतयो
प्रसूतोगंधः सुर्भी करांति दक्षिणे प्रवृत्ताः—which began to
move (set out) in the southern direction. The
direction or rout followed to go to a particular
place also becomes an instrument. cf. Vikra-
morvashi. I. कर्तमेनदिमोगन गतसजालमः किल—perchance,
probably (showing probability). 4th remedy.
see note verse 41.

Verse 45. दीर्घयामा—दीर्घयामायस्याःसा—The watches of which
are long, actually they were not longer or
shorter than as they were previously, but in
anxiety and sorrow, the man feels the days long
and tedious which on the contrary in happiness
appear shorter cf. post. Verse 26. P. II.
नीतारात्रिक्षण इव etc. सर्वस्वस्थासु—in all conditions,
मन्दमन्दातपं—मंदप्रकारेण (प्रकारे गुणवचनस्य) repetition
shows ‘very little.’ आतप—संतप—giving trouble.
चटुलनयने—Oh thou one having eyes tremulous
(through fear on hearing this account.) दुर्लभप्रार्थन
भेदेतः—दुर्लभा प्रार्थना यस्य तथानुं—whose desired object
is unobtainable, cf. Vikramorvashi. 2. मयाखलुरुद्धम
प्रार्थितयकथमान्मा विनोदयितव्यः and 26. असुलम प्रार्थनादु
निवारं भे मनः

Verse 46. बहुविगणयन्—calculating much (upon the future
happiness at the end of the curse) आमानमान-
नावलंबे—I cheer up myself by myself i.e. there
being nobody to give me courage, I take heart
myself. ननु (आमन्त्रेण)—May be as avocative
particle कस्यायन्तं सुखमुपनतं etc. अर्यान्तरन्यास very
common expression, cf. Raghu. 14. 65. किंवितवा-
त्यंतविषयगमीधि इतजीविते. Munusmrite. अयंतं सुखमधुते
H. 4. 73. नायमत्यंतवासोलभ्यते येन केनचित्—Vikramor-

vas'i. 42. साचान्यंतमदर्शनं नयनयोर्याता. दशा-condition
of me. नेमि—Ring or felly of awheel. cf. Raghu.
1. 39, 17. रथनेमिस्वनोन्मुँदेः, नेमिवृनयः ॥

Verso 47. शाचान्तो मे भुजगशश्नादुथिते शार्ङ्गपाणौ (भवेष्यति)-
my curse will end when Vishnu will rise from
His serpent bed. Now Vishnu is supposed to
go to bed consisting of the serpent (hence His
epithet शैवाशि) on the 11th day of आषाढ and
rise again on the 12th of कार्तिक. cf. मनुस्मृति:-धुते
त्वयिजगन्तां जगन्सुप्तं भवेदिदं । विबुद्धं त्वयि बुधीतःसर्वचराचर
with this prayer he is to be sent to bed on 11th
day of आषाढ and is to be roused on 12th of
कार्तिक by the following verses: ग्रद्वेदरद्राप्ति कुचैरस्य
सोमादिभिर्विनिदित वन्दनीयः । बुधस्वर्त्वेशजगान्निवास मन्त्रप्रभावेन
सुखेन देव ॥ इयं च द्वादशीदिव प्रबोधार्थं निर्मिता ॥ त्वयैव सर्व-
लंकानां हितार्थं शैषशायिना ॥ उत्तिष्ठोतिष्ठ गोविन्दं यजनिद्रा
जग-ते । त्वयिसुप्ते जगन्सुप्तमुत्तिष्ठोतिष्ठंजगत् ॥ and this
seems to be the origin of what is observed as
चातुर्मास in the Deccan. During these four months
great religious ceremonies are observed by al-
most all classes of Hindus especially by Braha-
manas. शार्ङ्ग is the general name for a ‘bow’ or
‘the special bow of Vishnu.’ लोचने भीरयित्वा-
Shutting they eyes i.e, silently, without com-
plaining; taking courage. cf. Marathi, expression
used in the same sense. डोळे शाकून’ विरहणितम्-
accumulated in separation (on account of non-
enjoyment), There is another reading विरहणित
which is equally good meaning ‘calculated in
separation as having no other occupation;’ love-
lorn persons will naturally be counting the
enjoyment to be enjoyed in future. तंतमाभिलाषम्
—Those various enjoyments thought of in mind

in separation. निरेष्यावः—We shall enjoy. cf. Raghu 6.34. इयोन्सावतीनिरेषाति प्रदीपान्. also. 12.1;4,51;6.50. Kumar 1.29.परिणतशरचन्द्रिकामुक्तगात्—In nights having full-grown moonlights. cf. Bhatrihari, 3,46. एवं पुण्यारथ्ये परिणतशरचन्द्र किञ्चित्प्रियगामां नेष्यामः ।

Verse 48. कण्ठलग्ना-कण्ठलग्ना—Throwing thy arms round the neck so as to have no possibility of my being away and propitiating any other body. किमपि—on some indescribable account. सस्वरं—सरिणसहिते यथा तथा—adv. loudly. सान्तरहसं—Lauging inwardly (in the sleeves), secret or suppressed laugh, hence with a gentle smile. कितव—cheat, rogue, (used fondly).

Verse 49. एतस्मादभिज्ञानदानात्— (दान—receiving). After receiving the token of recognition given in the preceding verse. कौलीन—Public scandal, something heard from horesay. मायविश्वासिनी मायः—Do not be distrustful with respect to me i.e. (as to whether I am alive or dead) by hearing public report. For they will be saying any thing and everything they like. खेदःनाहुः किमपि विरहे असेनः—construe.—खेदान्विरहे भर्सन आहस्तकिमपि—They say that affections die away in separation that is something (not worth minding) Thou needst not mind that hackneyed maxim. किंतुतेऽपेगादिष्ट वस्तुन्युपाचितसाः प्रेमराशीभवन्ति—But they with their taste for the desired object, accumulated turn out into a heap of affection i.e. grow more and more in separation. अर्थान्तरन्वास.

Verse 50. आशास्य—cheering up. cf. Vikram, 3. तदासंकीर्ते—नैनाथासयाम्यानम्. Raghu, 14.58. आशास्यरामावरजासर्ती नाम् etc. विनयनवृत्तेऽखातकृतात्—cf. 52. P. I. गुभ्रविनयनवृत्ते—खातपंकों पर्मेषां शीमाम्. साभिज्ञान प्रदित्कुशलः—साभिज्ञान

यथर्तथा प्रेपितं कुशलं येत्-In which the message of her doing well is sent along with some mark of recognition. प्रातः कुन्द ग्रस्तविश्विलम्-(प्रसर-flowers) The flowers of Kunda are very loose and in a condition to drop down from the stems in the morning. Kunda flower appears to be one of the favourite flowers of the poet also S'akuntala.

५१९. भवतइव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं परिभोक्तुं नैवशक्तोपिहातुम्.

Verse ५१. कच्चित् is used in asking questions. सोऽयि is often used in the sense of "good sir, gentle sir," cf. Raghu. 14. 44, and 59 प्रीतोऽस्मि ते सौम्यचिरायजीव Kumar. 4. 35. Mal. 9. 25. Post. P. I. 49. P. II. 23. अवसितम्—Undertaken, consented to do. प्रन्यादेशान्नखलु भवतो धीरतांकल्पयामि—प्रत्यादेशा ते धीरता (जाता) इतिनकल्पयामि (समर्थम्)—I do not think that thy gravity results from refusal i. e. I do not think that because thou art grave (silent) thou refusest to do my business. cf. Sakuntala. 6.9. प्रन्यादेशास्यजनमनुगतुं व्यवसितां ॥ निःशब्दोऽपि—Though silent i. e. not giving a reply in the shape of thundering. याचित्—When thou art asked (by the chataka bird which is said to drink no other than the rain-water, and which in consequence is eagerly longing for rain, cf. Bhartrihari. 2.121. मूक्षमाणपतानित चातकमुखे द्वित्राः पयो बिदवः; also, Raghu. 5.17. शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ प्रन्युक्तंहि प्रणयिषु सतामीसितार्थक्रियैव—Because the reply of the good to the supplicant is the execution of the business, i.e. they never wait to give a reply but at once begin to fulfil the request of the mendicant, cf. Vikramorvashi.4.15. स्वार्थात् सतां गुस्तता प्रणयिक्रियैव (It is अर्थान्तरन्यास) also. गर्जतिशरदिनवर्षति वर्षति वर्षसु नेत्रनोमेषः नीचोवदति न क्लृते न वदति मुजनःकरोत्येव ॥

Verse 52. आमनोर्वित—Fit, not lowering they dignity निषु—
 love-lorn, helpless. cf. Virkramorvashi, 4.20. मयिच
 निषुरे भावः कान्ता प्रवृति गाइपुषः Sis'upal, 6.29. निषुर्बं—
 भुरबन्धुर्मेशतम् यनुकांश बुद्धगः Through compassionate
 feeling towards me (words implying pity or
 compassion govern the Locative.) cf. 5.3.
 भगवन्कामदेवनतेमयनुकीशः सभृतश्रीः—full of (or posses-
 sed of) beauty. विद्युताविप्रयोग—words implying
 ‘separation from’ are usually construed with the
 instrumental. cf. Vikram, 4. असमेकपेदतया वियोग
 उपगतः—The conclusion here appears so natural
 on account of the devout prayer of Yaksha in
 the concluding verse being quite compatible
 with his wishes that it would be folly to suppose
 that the three verses interpolated hereafter are
 by the same author and besides it would spoil
 the whole charm of the conclusion.

A P P E N D I X.

IMPORTANT NOTICEABLE POINTS IN THE POEM.

1. Theory of evaporation and rainfall poetically described in verses :—5, 12, 13, 17, 19, 20, 22, 26, and 61. (Part 1.)

For this the following short account might be of some use.

Clouds are masses of vapour, condensed into little drops or vesicles of extreme minuteness like fogs. There is no difference of kind between fogs and clouds. Fogs are clouds resting on ground. To a person enveloped in it a cloud on a mountain appears like a fog. They always result from the condensation of vapour which rises from the earth. The minute drops or vesicles which uniting together form a cloud are supposed to be formed of an infinitely minute hollow bubbles like soap bubbles filled with air which are hotter than the surrounding air. So these vesicles float in the air like so many small balloons. Others again suppose that clouds and fogs consist of extremely minute droplets of water which are retained in the atmosphere by the ascensional force of currents of hot air, just as light powders are raised by the wind ; ordinarily, clouds do not appear to descend but this absence of downward motion is

only apparent. In fact, clouds do usually fall slowly but then the lower part is continually dissipated on coming in contact with lower and more heated layers, at the same time the upper part is always increasing from the condensation of new vapours so that from these two actions, clouds appear to retain the same height.

As for the formation of clouds there are many causes which concur in their formation. The usual cause of the formation of clouds is the ascent, into higher regions of the atmosphere, of air laden with aqueous vapour, it thereby expands; being under diminished pressure and in consequence of this expansion it is cooled and this cooling produces a condensation of vapour. Hence it is that high mountains, stopping the currents of air and forcing them to rise, are an abundant source of rain. If the air is dry its temperature would be one degree lower for every 1000 feet. The case is different with moist air. For when the air has ascended so high that its temperature has fallen to dew-point, aqueous vapour is condensed and in consequence of this, heat is liberated. When the dew point is thus attained and the air is so laden with aqueous vapour that it cannot take up any more of it at that temperature, the cooling due to the ascent and expansion of air causes rain.

When the individual vapour vesicles become larger and heavier by the constant condensation of aqueous vapour and when finally individual vesicles unite, they form regular drops which fall as rain.

2: Figures of speech, verses :—

- (a) अर्जन्तरन्यास, (Part 1.) 3, 5, 6, 10, 17, 20, 28,
38, 41, 53. (Part 2) 17, 24, 30, 37, 38,
46, 49, and 51.
 - (b) विशमालंकार. verse 5.
 - (c) प्रेयालंकार.. verse 6—11.
 - (d) भाविकालंकार (e).
 - (e) श्रीतपूर्णोपमालंकार 54.
 - (f) स्मरणालयालंकार. 14 (II)
 - (g) उदाचालंकार 12—15.
- 3, Cloud compared to :—(a) The breast of the earth. (b) To a lover, 28, 29 and 40. (c) to Vishnu, 46. (d) to a gallant II. 6. (e) to a pleasure mountain II. 14.
4. Clouds lineage. 6.
5. Anxious look at the cloud of wives of persons away from home through confidence of their return. 8.
6. Supposed good omens for a happy and unobstructed journey. 9-11.
7. Historical reference to Kalidasā's date according to Mallinath's explanation. 14.
8. Land ejecting peculiar fragrance :—(a) After it is ploughed 16. (b) After it is burnt 21. (c) After the 1st. rain fall. 42.
9. Reversed appearance falling at the foot of a mountain. 19.
10. River compared to woman. 28,29.

11. Discription of a country at the approach of rainy season. 23.
 12. Descriptive and Imaginative verses. 18,23, 25,26,61.
 13. Beautifnl discription of Ujjayini 30-32 and three interpolated verses.
 14. Discription of Mahakala. 33-36..
 15. Skanda's history. 43-44.
 16. Historical reference of Rantideva. 45, कुरु 48.
 17. Discription of Himalaya. 52-57.
 18. „ „ Kailasa. 58-62.
 19. „ „ Alaka. 1-11. & 2 interpolated verses.
 20. „ „ Yakshas house. 12-17, P. I. 7.
 21. Ideal of woman's beauty. 19.
 22. Discription of the condition of his wife 19-21 (in general of a woman separated from a lover.)
 23. How she will be found by the cloud, 22,24,30.
-
- ४५८

USEFUL BOOKS.

<i>Exhaustive Notes on Shri Harshacharita</i>	
Do	Henry Esmond
Meghaduta—Text with the commentary Mallinath	...
Dodd's Beauties of Shakespear.	...
Stormonth's Etymological Dictionary.	...
Lives of Novelists and Dramatists.	...
Dictionary of Phrase and Frables.	...
Ganot's Physics,	...
Do Natural Philosophy	...
Crabb's English Synonyms	...
Letters of Junius	...
Carlyle's French Revolution	...
One thousand and one Gems of Prose	...
Smile's Invention and Industrial Biography	...
Do Thrift	...
Haydn's Domestic Medicine	...
Beeton's Dictionary of Literature, Fine Arts, &c.	...
Merivale's General History of Rome	...
Hall and Knight's Higher Algebra	...
Hall and Steven's Euclid	...
Smith's Dictionary of Antiquities	...
Do Classical Dictionary	...
Tales of Indian History	...

N. B.—A catalogue of books will be sent on receipt of half anna stamp.

D. V. SADHALE & Co.,

Booksellers and Publishers

Kalbadevi Road, Bomb.

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

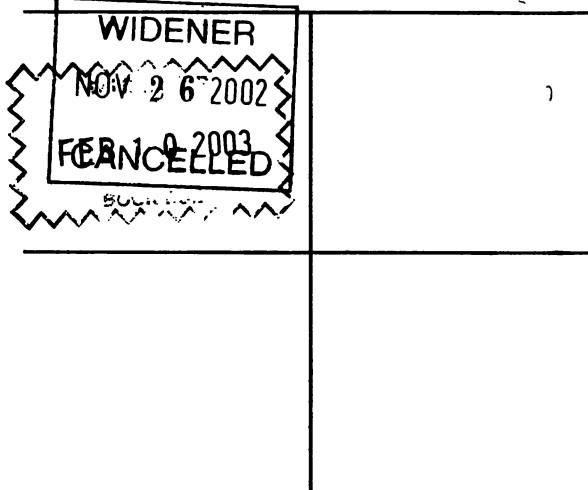

3 2044 036 442 572

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 617-495-2413

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

